

ДАГЬУСТАНДИН УРХБАННА ИЛИМДИН МИНИСТЕРСТВО

Аль.Аль. Тахо-Годийин чвурнахъ хъайи Дагъустандин

илимдинна ахтармиш албанарин институт

Н.Э. САФАРАЛИЕВ

ХЪУБПИ КЛАССДИЙ ТАБАСАРАН ЛИТЕРАТУРА

АЛЬГЮ АЛБУБ

Махачкала–2019

К1УЛАР

СИФТЕ ГАФ.....	3
Литературайин программайнна табасаран литературайин содержание ва гъурулуш.....	5
САБПИ К1УЛ.....	14
Хъубпи классдиъ багъри литература аygъю ап1бан бязи меселайир.....	14
Хъубпи классдиъ багъри литература аygъю ар1руган идеяйинна образованияйин меселайир.....	14
Гъевеслуди (тасирлуди) урхуз улупуб.....	25
Литературайин дарсариъ урхурайидарин ч1ал ккат1абццуб.....	30
Литературайин теорияйин мяна аygъю ар1уб ва эсерин анализ ар1уб.....	53
Литературайин дарсариъ лигру ва техникайин дакъатар ишлетмиш ар1уб.....	67
КЬЮБПИ К1УЛ.....	70
Халкъдин мелзналан яратмиш ар1бар аygъю ар1бан методика....	70
Халкъдин махъвар аygъю ар1уб.....	88
Аьдатарихъди аьлакъалу вуйи поэзия аygъю ар1уб.....	109
Абийирин гафар ва мисалар аygъю ар1уб.....	131
Дургъунагъар аygъю ар1уб.....	144
5-пи классдиъ 20-пи аьсрин 60-90-пи йисарин эсерар аygъю ар1уб.....	155
ШУБУБПИ К1УЛ.....	200
Классдин ва мектебдин гъирағъдий гъабхру ляхин.....	200
АЬХИРИМЖИ ГАФ.....	217
ИШЛЕТМИШ ГЪАП1У ЛИТЕРАТУРА.....	221

СИФТЕ ГАФ

Литература мектебдиъ аыгъю ап1бан метлеб аыхюб ву. Литература гафнан устадвал ву, думу гъарган чан художествойин мумкинвалар яркъу ап1ури артмиш шула. Литературайи инсандин уымрин девлетлуval художествойин образариинди улупували, эстетикайин жюрейиинди дюн'я аыгъю ап1ура. Литературайин эдебнан эстетикайин удукуувалар аыхир айидар дар. Йислан-йисаз артмиш шулайи табасаран литературайиъ табасаран халкъдин гъир'ят, намус ва эдеб ат1абгна. Октябрин революцияйин къяляхъна артмиш хъуз хъюгъю табасаран ч1ал ва литература гъи халкъдин рюгънан хазнайиз илт1ик1на, дурагар йигълан-йигъаз девлетлу вa яркъу шула. Гъи табасаран литературайиз мили поэзияйин, прозайн вa драматургияйин ужудар чешнийир а, диdi чан биц1и уымрин арайиъ аьсрарин рякъ ккадап1на.

Гъамусдин девриъ литературайин хъуркъувалари халкъдин медениятдин асас дережийир аыгъю ап1уз мумкинвал тувра вa Дагъустандин вари халкъариз сабсдар мумкинвалар тувнайиваликан ачухъди шагъидвал ап1ура.

Табасаран литература 5-9 классариъ аыгъю ап1ура хъа 10-11 классариъ Дагъустандин литература. Думу урхурайидариз аыгъю ап1бан ляхнин жилавар, гъелбет мялимдин хилиъ а. Дугъу багъри литературайин дарсарин улихъ дийигънайи вазифийир:

1. урхурайидариз дерин аыгъувалар;
2. ватанпервервал;

3. жувуван багъри табиаътихъна вa багъри ч1алнахъна вa литературайихъна вуйи ккунивал имбубсан дерин ап1базра гъарийгъан фикир тувуб ккуун шулу.

Художествойин литературайи мектебдиъ аыгъю ап1урайи миди вуйи предметарин арайиъ аргъаж шулайи насил вари терефарихъанди гъурукъдар вуди тербияламиш ап1баъ хусуси йишв бисура. Гафнан искусство вуйи литература аыгъю ап1бан асас вазифирикан саб баяр-шубар эстетика ва эдеб жигъатнаан артмиш ап1уб ву.

Табасаран мектебдиъ, 5-пи классдиъ аыгъю ап1урайи багъри литературайин курснак табасаран ва дагъустандин чвевалин халкъарин фольклориан ва литературайиан тербияна аыгъовалар тувбан аыхю эгъемият айи ужударстар эсерар кахъра.

Багъри литературайин дарсариъ идеяйинна политикайин ва эдеб жигъатнаан тербия тувбан ляхин эстетикайин тербия тувбахъди аылакъалу хъуб лазим ву. Урхурайидар художествойин эсерарин гъавриъ ади дериндиан анализ ап1бан натижайиъ баяр-шубари писателарин уымрикан ва яратмиш ап1барикан, искусствойин жюриирикан саб вуйи литературайикан, халкъдин уымриъ дидин метлеблуваликан аыгъовалар гъадагъуру.

Му ляхин тамам ап1ру вахтна гъамусдин педагогикайин ва психологияйин хъуркъуваларикан, гъадму жигъатнаан духовнай илимдинна методикайин ахтармиш ап1барикан, табасаран мялимарин к1ак1начи тажрубайикан ва учу к1ули гъуху гюзчиваларин ахтармиш ап1барикан яркъуди мянфяльт кадабгъна. Учу гюзчивалар ва ахтармиш ап1бар Табасаран, Дербент, Хив районариъ ва Дербент, Огни, Каспийск шагърариъ к1улиз гъурхунча.

Дидлан савайи, гъаму китаб дюзмиш ап1руган Т.Мягъядовдин «5-8 классарий литература кивбан методика», М. Юсуфовдин «Школайиъ табасаран литература аыгъю ап1бан бязи меселейир», Ш. И. Шагъмардановдин «Мектебдиъ табасаран фольклорин эсерар аыгъю ап1уб», Ш.И.Шагъмардановдин «Юкъубпи классдиъ табасаран литература аыгъю ап1уб», В.Я. Коровинайин,

И.С. Збарскийин «5-пи классдиъ литературайин упражненийирин сборник», Т. А. Калгановайин «5-пи классдиъ литературайин упражненийирин сборник», М.В. Моисеевдин «5-6-пи класссариз методикайин улупбар» ва гъ. ж. китабар ишлетмиш дап1на.

«5-пи классдиъ багъри литература аygъю ap1ub» сифте гафнакан, шубуб k1уликан, аъхирикан ва мялимдиз теклиф ap1урайи китабарин сиягъдикан дюзмиш дап1найиб ву.

Дидиъ хъубпи классдиъ урхурайидариз художественный эсерар тясирулуди урхуз аygъю ap1бан, баяр-шубарин ч1ал ккат1абццбан, дарсариъ лигру ва техникайин дакъатар ишлетмиш ap1бан, литературайин теорияйин гъякънаан вуйи мялуматар аygъю ap1бан, классдин ва мектебдин гъирагъдиъ гъабхру ляхнин, фольклорин, ихтилатарин ва шиътарин ляхин гъабхбан, 60-90-пи йисарин табасаран литература артмиш хъпан меселайир ачухъ ap1ура.

Литературайин программайнна табасран литературайин содержание ва гъурулуш.

Табасран литература аygъю авп1баъ кьюб девир а: сабиб ккебгъбан школайиъ, 5-11 класарин литературайин эсерарихъди таниш ap1ура. Ккебгъбан школайиъ литературайиз k1л'инди авуйи курс адар, душваъ саб бязи баярихъан удукуру эсерар урхура. Учителин улихъ литературайин тарихнан ва агъюваларин система улупбан месела диврадар. Илми ва жара статийир кивбахъди сабси, художественный эсерар урхубра гъабхуру, ва дициб урхбан метлебра урхурайидариз фикирлуди урхуз, дурагиз альтрафарихъ хъайи гъякъиатдикан сифтейин хабарар тувуз, дуарин фикир художественный образариинди яркъу ap1уз ва дидихъди сабси художественный эсерариъ ачухъ ap1урайи фикрар биц1идарикра кауз гъитуб ву. Художественный эсерин дициб жюрейин гъаврикк ккаъбан

урхуб күуру ччвур гъадабгъну. Дидин метлебра, ухъу дупнайиси, бик1бан, гъацира улхбан вердиш'валар артмиш хъпан материалди гъубзуб ву.

¹5-классдиъ күули гъахру литературайин дарсарин бинайиъ күул'инди вуйи художественный эсерар урхуб ва аygъю ар1уб дивна. Му классдиъ мялим урхурайидариз художествойин литература урхуз аygъю ар1уз, яна гафнаъ фицдар художественный ва суратламиш ар1уз шлу мумкинвалар аш ачухъ ар1уз ва ч1алнан гюргевалихъди таниш ар1уз чалишмиш шулу.

Ккөргъбан классариъ литература дарсан предмет вуди аygъю ар1урадар. Думу классариъ художествойин литература биц1идариз дюзди урхуз ва бик1уз аygъю ар1бан алат ва материал вуди ишлетмиш ар1ура. Дидалан савайи гъаврикк ккаъбан урхбан улихъ инсанарин уымрикан ва табиаътикан вуйи жюргежюр мялуматар тувбан ва шикиллу гаф хъпан гъискар каъбан меселара дивна.

5-пи классдилан башламиш дап1ну табасаран литература күул'инди гафнан устадвалин ахлакъ вуди аygъю ар1уб башламиш шула.

Программайиъ къайд дап1найиганси, 5-пи классдиъ багъри литература аygъю ар1бан бадали 68 сяльт (гъяфтайиъ 2 сяльт) жара дап1на.

Мялум вуйибси, хъубпи классдиъ литература аygъю ар1бан ляхин важибу шубуб пайнакан ибарат ву. Программайиъ гъарсаб пай бадали чан хусуси вахтра жара дап1на: вари эсерарин текстар аygъю ар1баз – 50 сяльт, ч1ал ккат1абццбаз (изложенийириз ва сочиненийириз) – 8 сяльт, классдин гъирагъдиль урхбаз – 10 сяльт.

¹ Мягъяммедов Т. 5-8 классариъ табасаран литература кивбан методика. Махачкала – 1964 с. 66.

5-пи классдин программайъ литературайин эсерар идея ва тема, ва гъацира жанр жигъатнаан сат1и дап1ну ерлешмиш духьна. Гъадму саб вахтна дидъ урхурайидарин яшарин хусусиваларра гъисабназ гъадагъна ва дураин асасламиш духьна.

Дупну ккуундуки, 5-пи классдин программайъ улупнайи жюрбекюр материал биц1идари аыхю аышкъ ади урхуру. Дидъ табасаран халкъдин мелзнат яратмиш ап1бари (махъвари, мяълийири, абириин гафари, мисалари ва дургъунагъари), табасаран шаирарин ва писателарин кюгъне кюгъне ва ц1ийи уымрикан вуйи эсерари аыхю иишв бисура. Гъадму саб вахтна дидъ Дагъустандин миди вуйи халкъарин писателарин саб жерге эсерарра тувна.

Программа йирхъуб пайназ жара шула. Гъарсаб пай хъана кьюб иишв'ина жара ап1ура: саби пайнаъ классдиъ урхру ва кьюбии пайнаъра к1ул'инди урхру материалар тувна. Саби пайнаъ урхурайидар табасаран халкъдин махъварихъди, мяълийирихъди, абириин гафарихъди, мисаларихъди ва дургъунагъарихъди таниш ап1уб теклиф ап1ура. Кьюбии пайнаъ халкъдин мелзнат яратмиш ап1барихъди сабси («Аслан ва нежбер», «Къюр хялижв», «Сулан аымлар», «Квасагайин къант1а йиц»), табасаран писателари яратмиш дап1найи литературайин махъварихъдира (Ш. Къазиевдин «Хъинцамегъмер», Ш. Шагъмардановдин «Арфани Афни», Ю. Базутаевдин «Ватан») ва гъ. ж. таниш ап1ура.

Программайин имбу паяриъ табасаран ва дагъустан писателарин ихъ халкъдин улихъдин ва гъамусдин уымрикан дидик1найи ихтилатар ва шиътар къайд ап1ура.

Ихъ Ватандикан, дидин хъуркъуваларикан ва табиаитдикан. М. Шамхаловдин «Баркаллудар», М. Митаровдин «Живанаиз» ва гъ. ж. эсерарий сюгъбат ап1ура.

Ватандин ахю дявдиз тялукъ вуйи эсерар аygю арбан бадалира сяльтар жара дапна. Урхурайидар Э. Ханмягъмадовдин «Абайин васият» к1уро поэмайиан к1улар аygю арлу.

Программайин гъарсаб пайнан к1анакк баяр-шубари к1ул'инди урхбан бадали вуйи литературайин текстар тувна. Дураг тема жигъатнаан классдий урхурай эсерарихъди гизаф багахълу ву¹.

Шубубпи разделик к1ул'инди урхбан бадали улупнайи эсерариъра, гъадму пайнан классдий аygю арлайи эсерариъси, биц1и ватандашарин уымрикан сюгъбат гъябгъюра.

Ватандин ахю дявдиз тялукъ вуйи раздел баяр-шубари к1ул'инди урхбан бадали И. Шагъмардановдин «Август, 42-ти йис», Ю. Базутаевдин «Постниин» ва жара эсерар тувна.

Дидлан савайи программайиъ литературайин теорияйин сифте мялуматарра тувна, махъварин, мяълийириин ва ихтилатарин гъякънаан гъаврикк ккаъбарра тувна. Му мялуматар гъарсаб пайназ дахил шулайи литературайин эсерар аygю арлу вахтна дургъуру. Дураги урхурайидариз мяна-метлеб дериндиан аygю арлуз ахю кюмек тувру. Литературайин теорияйин мялуматар гъядягъюб ва дурагин саб-сабдин къяляхъди гъаврикк ккауб аygю арлайи эсерарин хусусивалариин гизафси аласламиш шула. Магъа гъамци, махъварихъди таниш артурган, дурагин гъякънаан вуйи мялуматарратувра, халкъдин мяълийир урхурган, урхурайидар дурагин жюририхъди ва хусусиваларихъди таниш арлура ва шубубпи пайнан эсерар аygю арлуб ихтилатарин жюрейикан вуйи мялуматар аygю арбиинди ккудубк1уро.

¹ Программы образовательных учреждений: литература: 5—11 классы / под ред. В. Я. Коровиной. — 8-е изд., перераб. и доп. — М.: Просвещение, 2006. — С. 6.

Литературайин теорияйин гъякънаан вуйи мэлуматари гафнан художествойин мумкинвалари ва дидин литературайин искусствойиси гъаври хъуз ахюю кюмек тувру.

5-пи классдин программайиъ баяр-шубариз к1ваълан ап1уз тувнайи эсерарра жаради къайд дап1на ва тема жигъатнаанра дурагизаф жюргежюрдар ву.

Программайин ахирин гъацира баяр-шубари классдин гъирагъдиъ урхбан бадали вуйи сиягъра тувна. Дураг классдий ва к1ул'инди дурхну ккуни эсерарихъди тема ва идея жигъатнаан гизаф багахь шула. Дурагин арайиъ «Табасаран нагъларин гъварч» (Мягъячъала, 1968) ва «Табасаран халкъдин махъвар» (Мягъячъала, 1978), «Табасаран халкъдин мисалар» (Мягъячъала, 1991) гъварчариан табасаран халкъдин абиирин гафар, мисалар ва дургъунагъар.

«Халкъдин ирс» (Мягъячъала, 1974), гъварчнан табасаран халкъдин мяълийир.

«Деку ч1имири», Дагъустан халкъарин биц1идариз вуйи фольклорин эсерарин гъварч (Мягъячъала, 1982). А. Жяфаровдин «Хлинццар кайи зиянкар» (Мягъячъала, 1974). Э. Ханмягъмадов «Абайин васият» (Мягъячъала, 1960). «Гъап1ури ип1ур», Б. Митаров «Кюмексуз йитим», «Ушвурикар», «Мала Пингъаз», «Хабар тув ихъ дустариз» (Мягъячъала, 1974) к1уру китабар а.

Дураг мяна жигъатнаанси, жанр жигъатнаанра гизаф жюргежюрдар ву.

Программайи хъубпи классдий айи баяр-шубариз классдин гъирагъдиъ урхуз улупнайи эсерарин къадар альава ап1уб лазим ву. Дириг гъацира сабпи, куч1вбан ва ахиримжи, текрар ап1бан дарсар бадалира вахт жара ва 5-пи классдий урхурайидари йисан ахириз

гъадагъну ккундайи аygъюваларин ва вердиш'валарин къадарра къайд дап1надар. Дураг чарасуз вуди улупуб лазим ву¹.

Хъубпи классдин литературайин программайи мялимдин ва урхурайидарин улихъ диврайи т1алабар к1улиз адагъбаь «Табасаран литературайи»¹ асас роль уйнамиш ап1ура.

«Табасаран литературайик» программайиъ улупнайи саки вари эсерар керчна. Думу, пуз шулу, программайи ккун ап1урайи саки вари мажбур вуди дурхну ккуни ва к1ул'инди урхбан бадали вуйи эсерариинди дюзмиш дап1на.

Программайиъси хрестоматияиъра эсерар идеяна тема жигъатнаан сат1и дап1ну ерлешмиш духъна. Эсерар гъамци ерлешмиш хъуб ккергъбан классарин урхбан курсналан хъубпи классдиъ багъри литературайин курсниина удуч1вбахъди аylакъалу ву.

Программаси учебник-хрестоматияра йирхъуб пайназ жара дап1на. Хъубпи пай ктарди, гъарсаб пай хъана кьюб иишв'ина-классдиъ ва к1ул'инди урхру эсерарин паяриз жара шула.

Хрестоматияин жара паяриъра жюрбежюр дигиш'валар алахъуру. Программайн шубубпи пайнаъ И. Шагъмардановдин «Август, 42-пи йис» к1уру эсер программайиъ к1ул'инди урхбан бадали тувнашра думу хрестоматияиъра улупна. Дидалан савайи хрестоматияиъ программайи т1алаб ап1урайи эсерар улупну адар. Мициб аygъвалатну, гъелбет, мялимдиз дарсар кивбаь саб къадар читинваларра яратмиш дарап1ди гъитрадар. Диidi чан нубатнаъ урхурайидаризра сасдар гъулайсузвалар тешкил ап1ура.

Мялимди хрестоматияиъ тувну адру эсерарин ерина, чан хушназ дилигну, гъирагъдилан жара эсерар гъадагъуб, гъелбет, лазим

¹ Ш. И. Шахмарданов. Изучение табасаранской литературы в 4 классе. Махачкала, Дагучпедгиз, 1983, с.5.

гъюру. Дуарин йишв'ин табасаран писателарин ц1ийиди удуч1внай эсерар гъурхиш хъанара ужу шулу. Хрестоматияйин гъарсаб пайну хъубпи классдись урхурайдари «Ватан», «Дагъустан», «Табильт» к1уру гафар вари терефарихъанди аygъю хъуз кюмек ап1ура. Дидин вари паярин дибдиш ватанпервервалин, дуствалин, багъри табильтдихъна вуйи ккунивалин гъискар, биц1идарик эдеблувалин тербияйин ужудар лишнар каъбан, дуари чпин урхбииинди, ляхниинди ва вари халкъдин ляхник чипхъан шлу пай кивбииинди Ватандиз, жуван багъри халкъдиз ва юрдари хайирлу хъупан аышъякъ кап1бан идейир ва фикрар а. Китабдин гъарсаб пайназ – жаради къайд дап1ну адаршра чан хусуси к1улра а. Диidi гъадму пайнан идейный рякъ'ан вуйи метлеб ачуҳъ ап1ура ва гъарсаб эсериинси, вари пайнинра фици ляхин дубхну ккундуш рякъ улупура. Хрестоматия табасаран халкъдин мелзнат яратмиш ап1бариинди ачуҳъ ап1ура. Дуари биц1идар халкъдин «дугъривал, дюзвал ва к1ван марццивал, к1убанвал ва дирбаш'вал, дуствал ва мюгъюббатлевал, зулумкарихъна ва хайнкарихъна зегъметкешарин юк1вариш ади гъаши хъял ва наразивал»¹, багъри Ватандихъна вуйи ккунивал ачуҳъди улупурайи табасаран халкъдин мелзнат яратмиш ап1барин аъламатнан дюн'яиз гъахуру.

Урхурайдари душваъ халкъдин къанажагъ ва къат1'ивалар дериндиан аygъю ап1ру аъхю мумкинвалар шулу.

5-пи классдись урхбан ва аygъю ап1бан бадали литературайин хрестоматияйиъ табасаран халкъдин махъвар («Аслан ва нежбер», «Кьюр хялижв», «Сулан аымлар», «Квасагайин къант1а йиц», «Халкъдин махъварикан», «Кьюларин ц1а Тарлан», «Сулу жанавриз

¹ Гъясанов М.М. Сифте гаф. «Табасаран халкъдин махъвар» китабдиан.

Мягъячкала, Дагъучпедгиз, 1977, 3-пи маш.

муг убхуз фици аыгъю гъап1нуш»), мяълийир («К1ару гату-темпел гату»,

«Сумчрин мяълийир», «Кавха», «Дадайиз шуран дерди», «Халкъдин мяълийирикан», «Аърз айиз», «Сумчрин мяълийир»), абыирин гафар, мисалар ва дургъунагъар тувна»).

Му эсерар аыгъю ап1бан к1улин метлеб – баяр-шубариз табасаран халкъдин эдебнан, гъубшу уымрин къайдийирихъди таниш хъупаь кюмек ап1уб ву.

Китабдин кьюбпи пайнаь тувнайи писателарин махъвар фольклорин эсерарихъди айт1 терефнан сабвалиинди аылакъалу шула.

Шубубпи пайнаь аи эсерар урхури баяр-шубариз М. Шамхаловдин «Баркаллудар» к1уру ихтилатнан игитар вуйи биц1и селмийихъди ва Аълибегахъди, дураги жямяльтугъ девлет уъбхбаь абыир-бабариз туву лайикълу кюмекнахъди таниш хъуз мумкинвал шула.

Урхурайидариз ватанпервервалин тербия тувбаь Ватандин аыхю дявдин йисариз тялукъ вуйи эсерар урхбу аыхю роль уйнамиш ап1уру. Дурагиз багъри Ватандин азадвал ва асилсузвал уъбхбан бадали совет халкъдихъди сабси фашизмийихъди гъякълу женгназ удуч1ву втандерверарин дирбаш'валар аыгъю шулу.

Багъри литературайъ баяр-шубарин ватандаш'валин гъискардерин ва гъизгъин ап1бан материал ужуб а. А. Жяфаровдин «Хлинццар кайи зиянкар» повестдиан тувнайи парчийр ва гъ.ж. эсерари баяр-шубарин улихъ багъри Ватандин, дагълу уълкейин табиаитдин гюргег шиклар ачухъ ап1уру.

Хрестоматияйин аыхиримжи пайну урхурайидар революцияйиз улихъна вуйи уымрихъди таниш ап1бахъди сабси, дураг ихъ гъийин йигъян аыхю дигиш'валарихъди таниш ап1уру.

Урхурайидариз «Табасаран литературайиъ» тувнайи материал дериндиан аыгъю хъупаъ суаларина табшуругъари аыхю вуйи кюмек тувру. Дураг гъарсаб материалин аыхирий тувна.

Дидлан савайи хрестоматияиъ, мяълийирикан ва ихтилатарикан вуйи мялуматарра тувна. Дурари, гъелбет, урхурайидариз гъеле хъубпи классдиъ имиди литературайин материаларин ляхин алру сабпи аыгъювалар тувру, хъа дураги чин нубатнаъ баяр-шубариз заан классариз литературайин теорияйин гъякънаан вуйи жара материал мюгъкамди аыгъю албаъ аыхю гъулайвал яратмиш алру.

Хъубпи классдиъ литература кивбаъ урхурайидарин ч1ал ккат1абццбу ва дурагиз тясиrlуди урхуз аыгъю албу лайикълу йишв бисура. Дупну ккундуки, урхурайидарин ч1ал гъарсаб дарснаъ артмиш шула ва гъарсаб дарснаъ дурагин тясиrlуди урхбан вердиш'валар ужу шула. Гъаддиз лигну хрестоматияиъ тувнайи суаларин ва табшуругъарин арайиъ баяр-шубарин ккат1абццбаз ва тясиrlуди урхбаз къат1'и вуйи фикирра тувра. Дураг гъурху произведенияйин анализ албахъди сабси тархъна.

Гъамци, «Учебник-хрестоматияйин» к1улин метлеб баяр-шубарин урхбахъна вуйи аышкъ за, фикир ва гъиссар артмиш алуб, дураг художествойин эсерин дюзди гъаври хъупан сабпи аыгъювалар тувуб, вердиш'валар къайдайиз хуб ву.

Дупну ккундуки, хрестоматияиъ саб жерге нукъсанваларра алахъура. Диdiъ совет гъюкуматдин темайин ерина гъийин йигъандин тема гужли дап1ну ккунду. Писателарин уъмрикан материал гизаф тувну ккунду. Мициб ляхни гизаф мянфяйт хуру.

Дидлан савайи хрестоматияиъ урхурайидарин ч1ал ккат1абццбас аыхю ва метлеблу йишв бисурайи шикларра гизаф ц1иб а.

Къайдайикк ккайи программайихъди тархыну дюзмиш дап1найи хрестоматияйи хъубпи классдиъ багъри литература аьгъю ап1бан ляхин ужу ап1бахъна хуру.

САБПИ К1УЛ

ХЪУБПИ КЛАССДИЪ БАГЪРИ ЛИТЕРАТУРА АЬГЪЮ АП1БАН БЯЗИ МЕСЕЛИЙИР

1.1. Хъубпи классдиъ багъри литература аьгъю ап1руган идеяйинна образованияйин меселейир.

Литературайин дарсар лап гъагъидар ва читиндар ву. Сабпи рякъюъ, урхурайи эсер – думу инсандин фикрин, гъиссарин, гъиллигъдин ва гъ.ж. ахю аьлам ву. Гъаддиз, ц1ийи урхбан йисаъ литературайин куч1вбан дарсну ахю роль уйнамиш ап1ура. Дугърит1анра, биц1идариз ап1уз ккайи ляхнин къайдайикан дарпиш, дурар дидин гъавриъ адраиш, ухъхъан вари йисаъ ухъу дап1ну ккуни ляхнин мяна ва метлеб улупуз даршул.

Фу-вш литература, фу-вш учебник-хрестоматия, фиткан думу дюзмиш дубхънаш, фицдар меселейир диди мялимдин ва ученикарин улихъ дивраш, литературайин куч1вбан дарснаъ, ц1ийи йисан, гъамцдар суалариз жаваб тувну ккунду.

Дарс мялимдин сифте гафналан ккебгъну ккунду. Душваъ мялимди ц1ийи предметдикан, китабдикан, эсерарикан, шаиарикан сюгъбатар дурхну ккунду.

Сабпи дарснаантан хъюгъну мялимди, ученикар дикъатниинди урхуз, гъурхубдин мяна ва метлеб гъадабгъуз ва гъурху эсерин заин ляхин гъабхуз вердиш дап1ну ккунду.

Мялум вуйибси, литературайиъ тербияйинна аygьювалар тувбан меселийир саб-сабдихъан жара шуладар. Гъадму сабвали чан нубатнаъ мялимдикан гъарсаб дарсназ заан тешкилувалиинди гъязурра хъуб ккун ап1ура. Думу ляхин хъубпи классдий иллагъки жавабдаруб шула, фицики ккергъбан классариан дуфну имбу баяр-шубари художествойин эсерар зяифди урхуру. Гъаддиз лигну гъаму девриъ мялимдикан чан дарсан гъарсаб серенжем урхурайидарин яшнан хусусивалар, дуарин аygьюваларин дережа,

удукъувалар гъисабназ гъадагъну к1ули гъахуб ижмишнаанра ккунра ап1ура.

Литературайин дарсариъ художествойин эсерар урхуб баяр-шубарин инаниш'вал тешкил ап1уз, дуарик эстетикайин гъиссар кауз, дуарин урхбан ва бик1бан ч1ал тясиirlub ва гюрчегуб хъуз ва ккат1абцуз кюмек ап1уру. Диidi биц1ир артмиш хъупан ва закурин йигъаз учв гъязур ап1бан ляхниъра аыхю роль уйнамиш ап1ура. Уъмрин китаб вуйи литературайи урхурайир халкъдин тарихнахъди, уъмрин жюрбежюр терефарихъди, мурадарихъди, фикрарихъди ва гъиссарихъди таниш ап1уру, муганайиз зат таниш дару гафнан художествойин айламатнан дюн'яйиз хъади гъягъюру.

Гъаддиз лигну, урхурайидарик художествойин эсерар урхбан аышкъра кап1ну ккун шулу. Диidлан савайи, урхурайидариз политикайин, зегъметнан ва эдеблувалин тербия тувбаъра багъри литературайин иштираквал аыхюб ву. Му терефнаан хъубпи классдин литературайин программайи мялимдин улихъ аыхю ва жавабдар вазифийир дерккра. Диidъ урхурайидариз литературайин ряхъ'ан

дерин аygьювалар ва лазим вуйи тербия тувбан ляхин тархыну гъабхура.

Багъри литературайи урхурайидар ватанпервервалин рюгъниинди тербияламиш ар1бан бадалира ужуб материал тешкил ар1ура. Диidi баяр-шубариз халкъдин тарих, улихъдин ва гъамусдин яшайишдикан вуйи шиклар, думу дигиш ар1урайи ва улихъна гъабхурайи дирбаш, багъри Ватандиз чпин жанар фида ар1урайи инсанарин образари ачухъ ар1уру¹.

Хъубпи классдиъ урхурайидарин аygьюваларихъна к1улин т1алабар гъамцдар вуди гъисаб ар1уз шулу;

- 1) гъурху эсерин мяна ва к1ваълан ар1уз теклиф ар1урайи текстар аygъяди хъуб;
- 2) биц1и махъвар ва ихтилатар тамамвалиинди ва жикъиди ктитуз, эсерин мянайиан вуйи суалариз жавабар тувуз, махъвариан ч1ук1ар, абириин гафар, шиърар тясирулуди урхуз хъуб;
- 3) мялимдин кюмекниинди эсерин игитрихъна авторин рафтар ачухъ ар1урайи гафар агуз хъуб;
- 4) мялимдин хликқди дюзмиш дап1найи пландииинди саб эсерин игитар чиб-чпихъди тевуз хъуб;
- 5) текстнаъ ташбигъар, эпитетар, метафорийир агуз ва художествойин эсерариъ дуарин метлеблуваликан пуз хъуб;
- 6) халкъдин махъв литературайин махъвнахъан, махъв ихтилатнахъан, шиир ихтилатнахъан, абириин гафар дургъунагъарикан жара ар1уз хъуб;
- 7) к1ул'инди гъурху махъвнакан, ихтилатнакан сюгъбат ар1уз (мелзналан вуйи жикъи отзыв тувуз) хъуб.

¹ Н.Я. Нравственное воспитание учащихся на уроках литературы в 4-5 классах. М., 1975. -167 с.

Му т1алабар, гъелбет, ахюдар ву ва дуарар к1улиз адагъбан бадали мялимдикан ахю зегъмет ккун ап1урү¹.

Тажрубайи тасдикъ ап1райиганси, сабсдар кьюб эсер даршлуси, сабси кьюб дарсра к1ули гъахуз, тешкил ап1уз шулдар.

Гъарсаб дарсназси, гъарсаб эсеризра чан хусуси лишнар а.

Литературайин гъарсаб дарсну гъийин деврин методикайин гъамцдар т1алабариз жаваб тувуб лазим ву:

а) литературайин гъарсаб дарснаъ чаз хас вуйи гъурулуш хъуб, думу гъубшу ва гъюз имбу дарсарихъди сигъди айлакъайын хъуб.

б) жюрбежюр меселайир гъял ап1ури, литературайин гъарсаб дарснахъди вари дарсар айлакъалу ап1увал.

в) художествойин эсер илимдин хъуркуваларин дережайын ади урхуб ва аygъю ап1уб.

г) литературайин гъарсаб дарс обществойин, классарин ва халкъдин важибу меселайириинди девлетлу хъуб.

д) гъарсаб дарснаъ мялимди баяриз тербия тувбан бадали урхурайи эсерин бинайиъ айи, дидкан ктубч1урайи мянайикан мянфяайт гъадабгъуб.

е) мялимди ишлетмиш ап1урайи методикайин вари къайдайир, дарсан гюгъюл урхурайи эсерин табиаитдихъди, мянайихъди дисрудар хъуб.

ё) литературайин гъарсаб дарснаъ мялимди урхурайидариз аygъдруб аygъю ап1уб, дуарин къат 'иваларин (аннамиш ап1бан) жюрбежюр терефар ачухъ ва артмиш ап1уб.

ж) гъарсаб дарснаъ методикайин къайдайир дигиш ва жюрбежюр ап1уз чалишмиш хъуб. Натижайиъ урхурайидарин фикир, зигъим, аннамиш ап1бар, удукуувалар, гюргегвалин гъискар яркъу ап1уб.

¹Ш. И. Шахмарданов. Изучение табасаранской литературы в 4 классе. Махачкала, Дагучпедгиз, 1983.с.13.

3) гъарсаб дарснаа млялимди чан гъяракатар гъам вари классдин, гъамсана күлди урхурайидарин гъяракатарихъди айлакъалу ап1уб.

и) литературайин гъарсаб дарс саб дақыкъара вахт гъавайиди дудрубгруси, вари классди гъевеслуди, сат1иди ляхин ап1руси ва гъич саринра фикир жара ляхнина дудрубшруси тешкил ап1уб.

Гъаму ва жара т1алабар литературайин дарсарин ери ебцру уылчме вуди къабул дап1ну ккуунду.

Художествойин эсер айгъю ап1баъ текст урхуз гъязур хъупан ляхни аласлу йишв бисура. Дирий куч1вбан сюгъбатнан эгъемиятлувал айхюб ву. Дирий метлеб баяр-шубар эсер урхуз гъязур ап1уб, думу ужууди айгъю хъупан бадали лазим вуйи шарт1ар тешкил ап1уб ву.

Куч1вру сюгъбатар кьюб жюрейиз жара ап1уз шулу: ц1ийи мляуматар туврудар ва урхурайидарин улихъдин айгъювалариин биналамиш шлудар. Сабпи жюрейиъ куч1вбан сюгъбатнан метлеблувал айхюб ву.

Эсер урхуз гъязур шули, млялимдин эсерин хусусивал, думу айгъю ап1бан бадали программайи улихъ дивнайи т1алабар, классдин гъязурвал ва баяр-шубарин интересар гъисабназ гъадагъуру. Му пайнаа куч1вбан сюгъбатнуважибул йишв бисура. Куч1вбан сюгъбатнаа млялимди урхурайидар писателин уымрин рякъюхъди, эсерин мянайихъди айлакъалу вуйи тарихнан гъядисийрихъди таниш ап1уру. Ахтармиш ап1бари мляум гъап1си, сасдар мляимар члиз айи къан вари мляуматар саб дарснаа ачухъ ап1уз чалишмиш шулу. Думу, гъелбет, дюз къайда дар. Куч1вбан сюгъбат гизаф айхюб дубхъну ккуундар. Дирий 5-10 дақыкъайин вахт гъибисиш ч1яян ву. Гизаф айхю сюгъбатари урхурайидарин дикъатлувал ч1ур ап1уру.

Куч1вбан сюгъбат суаларинна жавабарин къайдайиндира күли гъабхуз шулу. Му къайдайнин метлеблувал, гъелбет, айхюб ву,

фицики сюгъбатнаъ вари классди иштираквал гъабхуру. Гъациб къайдайиинди, месела, мялимдихъан халкъдин мяълийириз тялукт вуйи сабпи дарсанан куч1вбан пай гъабхуз шулу, фицики баяр-шубариз чпин абийир-бабарихъан халкъдин мяълийир аygъяди шулу. Хъа сабсан, дурарихъан халкъдин махъварин гъякънаан чпиз айи аygъюваларикан мяnfяаыт ктабгъури, дурагиз халкъдин мяълийир гъаз к1урушра ачухъ ар1уз шулу.

Дарснак куч1вбан сюгъбатнаъ урхурайидар экскурсийириз, урхурайи текстназ багахъ вуйи темайиан сочинениир дик1бура ахю кюмек ар1уру. Хъа гъар фици-вушра, дидиз думукъан важиблу йишв жара ар1уб дюз гъюрадар, дидин к1улин метлеб текст урхуз гъязур хъуб ва урхурайидарин фикир дарсанан асас пайниина жалб ар1уб ву.

Дарснак куч1вбан сюгъбат гъабхрган, текстнаъ дюшюш шулайи читин гафарин ва гафарин ибарийирин мяна ачухъ ар1убра к1ваълан гъап1ну ккундар. Месела «Маллайиз» к1уру халкъдин мяълийиъ урхурайидар читиндит1ан гъавриъ даршлу гафар (мурдал, закат, зиллет, мюгълет) ва гъ.ж. гафарин ибарийир (к1аж ар1уб, ушварин сеъ) дюшюш шула. Дурагин гъаврикк дарсанан куч1вбан сюгъбатнаъ ккаъну ккунду.

Дарсанан куч1вбан сюгъбатналан къяляхъ художествойин эсер урхуб башламиш шула. Диidi литературайин дарсанан к1улин пай тешкил ар1ура. Эсерин текстнан хусусивалариz ва дарсанан улихъ дийибгънайи метлебназ дилигну текст мялимди вая баяр-шубари (гъелбет, дурагин гъязурвалариz дилину) урхуру.

Хъа текст, шли урхурушра, думу тясиrlуди урхруб асас меселиирикан саб ву, гъаз гъапиш тясиrlуди урхуб, мялум вуйибси, эсер ужуди аygъю хъупаъ мяnfяаытлу къайдийирикан саб ву¹.

¹Методика преподавания литературы. Под ред. З.Я. Рез., «Просвещение», 1977, с. 329.

Ахтармиш албари улупурайиганси, прозайин эсерар (махъвар, ихтилатар) урхбан дарсар поэзияйн эсерар (мяльиийир, шиърар) урхбаз тялукъ вуйи дарсартлан тешкиллуди к1ули гъягъюра. Поэзияйин эсерар урхруган гизафси дюшюш шулайи гъалат1 гъамциб ву: млялимари текст урхурайи вахтна, урхуб къат1ар ал1ури, урхурайидар дидиъ дюшюш шулайи читин гафарин гъаврикк ккауз чалишмиш шула. Му методикайн ч1уру къайда вуди гъисаб ал1ура. Дициб къайдайи эсерин тясирувал дибгру, урхурайидарихъди поэзияйин ч1алнан хусусивалар, дидиз хас вуйи гюрчегвал гъисс ал1уз гъитурдар.

Гъаддиз эсер (хъа эсер ахюб вуш, дидин саб ч1ук1 вая пай) ккудубк1айиз урхуб дебккну ккундар.

Литературайин текст урхбан гъамцдар жюрийир улупуз шулу:

- а) текст млялимди тясирулуди урхуб;
- б) ужуб гъязурвал аий баяр-шубари тясирулуди урхуб;
- в) ролариинди урхуб;
- г) суалариз жавабар туврган, гъядягъюри урхуб;
- д) текст урхуз вари класс гъязур хъуб;
- е) текстнаан гъадгънайи гафариинди (цитатириинди) план дюзмиш ал1уб;
- ё) вари класс текст ктибтуз гъязур хъуб.

Мялум шулайиганси, урхбан жюрийир гизаф а. Амма млялим гъич саб жюрейира, эгер дугъу классдин ва аygъю ал1урайи тукстнан къат1'ивалар гъисабназ гъадагъиш, чан лазим вуйи натижайихъна хуардар.

Биц1и эсерар-ихтилатар ва шиърар тамамвалиинди классдиъ урхуб лазим ву. Ахю эсерарин ахюну пайра классдиъ гъурхиш, ужу шул.

Художествойин эсерар урхури, баяр-шубари чин урхурайибиз баянра тувру, дидхъан вуйи чин рафттар мялум ап1уру. Думу лягин эсерин анализ ап1бакк к1ул ккивра. Гъаддиз лигну к1узра шулу: текст урхуб- му эсерин анализ ап1убра гъисаб шула.

Мялимдихъан текстнан анализ ап1бан сабшвнуб къайдайикан мянфяафт ктабгъуз шулу. Сюгъбат художествойин эсер аьгъю ап1бан къайдийирикан саб ву. Диidi литературурайин дарсарий аыхю ва метлеблу роль гъабхура. Хъа сифте дилигну, думу къайда варит1ан рягъятубсира шула, фицики хрестоматияйиъ гъарсаб текстнахъна лазим вуйи суалар ва табшуругъар тувра. Дурагиз жавабар тувуб читин лягин вуйинхъа? Китабариъ тувнайи методикайин материалиин сяргъятламиш духьну дийигъру мялимдин дарсан эгъемиятра аыхюб даршул. Гагъ-гагъ китабдиль тувнайи суал тамамвалиинди ачухъ ап1бан бадали кюмекчи суалар, жикъи гъаврикк ккаъбар тувуб, мясляльтар улупуб ккуун шулу. Дицдар айлава суалари урхурайидариз чин жавабари текстнан материал ишлетмиш ап1узра аыхю кюмек тувру. Мялимди, китабдин идея яркъу ап1ури, ккат1абщури, ляхнин жюрбежюр къайдийирикан мянфяафт ктабгъуб ккуун шулу. Месела, «Аслан ва нежбер» махъв урхури, эсерин игитарин гъякънаан гъамцдар суалар дивуз шулу:

Учвуз Аслан фици рябкюрачвуз? Ичв гафариинди дидкан кидибтай. Нежбри фици Асландиз куч1лар гъап1ну? ва гъ. ж.

Мялимди суалар вахт ккимиidi гъязур ап1уру. Сюгъбат фукъан жанлуди к1ули гъябгъюри гъабхьишр, дидиз вари дарс тялукъ ап1уб дюз дар. Сюгъбат гъам текст урхбалан къяляхъ (диidин метлеб баяр-шубари эсер фици къабул гъап1нуш аьгъю ап1уб ву) вая текстнан анализ ап1руган к1ули гъабхуз шулу.

Сюгъбат саб тяйин метлебназ тялукъ вуйиб дубхъну ккуунду. Сюгъбат гъабхрган, урхурайидарихъан къат1'и ва тамам жавабарра

ккун ап1уб лазим гъюрдар. Дураг дюздар, суалнан метлебназ тялукъ вуйидар духьну ккундар к1урайи гафар дар. Дураихъди чпин сабпи гъиссар тамамвалиинди ачухъ ап1уз гъитну ккунду.

Урхбан ляхин гъабхбан бадали саб жюре вуйи сюгъбат вари терефарихъанди текстнан метлебназ мют1югъ шула.

Сюгъбат гизафси суаларинна жавабарин бинайин алди к1ули гъябгъору. Думу дарсан жюрбежюр паярий гъабхуз шулу. Сюгъбат фуну пайналь гъабхуруш, думу мялимди чан ва дарсан улихъ дивнайи метлебарилан асиллу шула.

Урхурайидариз материал тамамвалиинди ва мюгъкамди аygъю хъубаъ ктибтбан метлеб аыхюб ву. Ктибтбан сабшвнуб жюре а: азадди ктибтуб, жикъиди ктибтуб, тамамвалиинди ктибтуб (текстназ гизаф багахъ вуди), гъядягъюри ктибтуб, художествойин ихтилат, мелзналан шикил яратмиш ап1уб, писателин бик1бан хусусивал уьбхюри ктибтуб.

Ктибтбан къайдиири урхурайидарин абоакъалу ч1ал ккат1абццбаъ метлеблу роль уйнамиш ап1ура, фицики дурари гъадму вая жара гъурху текстнан гафар, ибарийр, авторин къат1'ивалар зигъимдиъ мюгъкам ап1уру.

Мялимдихъан ктибтбан гъаму жюририкан, дарсан улихъ дивнайи метлебариз дилигну, ккунибсибикан мянфяльт ктабгъуз шулу. Дурарикан саб жюре ктабгъуб текстнан хусусиваликанси, мялимдин фикрин къат1'ивалаликанра асиллу шула.

Эгер мялимдиз эсерин сюжетдиз, композицияиз асас фикир тувуз ккундарш, дугъхъан жикъиди ктибтбан къайда ишлетмиш ап1уз шулу. Думу къайдайи эсерин к1улин паяриз къат1'и вуйи фикир тувуб ккун ап1уру. Мушваъ кьюбпи дережайин гъядисийриина, игитариина, ва жара паяриина фикир асла жалб ап1урдар. Му ляхниъ планди аыхю кюмек ап1уру. Диidi эсерин гъурулушдин гъаври хъуз

кюмек тувру, фицики думу эсерин сюжетдихъди вая композицияихъди багхъанси таниш шула. Дициб къайдайинди М. Шамхаловдин «Баркаллудар» к1уро ихтилат аыгъю ап1руган, жикъиди ктибтбан гъамциб план дюзмиш ап1уз шулу:

1. Селми дадайихъди гъушарин фермайин гъузуб.
2. Шюхъяр хъайи пеъ йибк1уб.
3. Селмийи йитим шюхъяр хулаъ уърхюб.
4. Аълибегу рукъариинди зиянкар бисуб.

Жикъи ктибтбан къайдайи эсерин мяна эстетикайин тясирувалиинди ктибтру мумкинвал яратмиш ап1уро.

Хъа эгер к1улин фикир эсерин бик1бан хусусивалариина (стилиина) жалб ап1уз ккундуш, текстназ багахъ вуди ктибтбан къайдайикан, мянфяльт ктабгъуру. Гъациб къайдайинди, месела, хрестоматияйин сабпи эсер «Аслан ва нежбер» к1уро махъв урхуз шулу, фицики думу ктибтруган чарасуз вуди махъвназ тялукъ вуйи куч1ван башламиш шула, фицики ктибтбан фициб жюре ишлетмиш гъап1ишра, эсериз саб фициб терефнахъанди дубхънура кымат тувра.

Эсер урхурайидари эсерин игитрин уьмрихъди, къисматнахъди вая эсерин жара саб терефнахъди таниш ап1ураш, гъядягъюри урхбан къайда ишлетмиш ап1уро.

Эсер ктибтбан къайда ктабгъбахъди сабси, дидин анализ ап1бан ляхинра башламиш шула, фицики ктибтбан фициб жюре ишлетмиш гъап1ишра, эсериз саб фициб терефнахъанди дубхънура кымат тувра.

Дарс ктибтбан гизаф жюриирикан мялимари хъуркъувалариинди чин ляхниъ мянфяльтра ктабгъура.

Мялимари саб к1ваин гъитуб лазим шулу, лирикайин эсерар кидитну ккунидар дар.

Эсер аыгъю ап1руган, текст баянар туври урхбан къайдара ишлетмиш ап1уру. Думу къайдайи мялимдикан текст урхурайи арайиъ текстнан читин йишварин баянар тувуб ккун ап1ура. Диidi текстнан важибуу ва читин паярин ужууди гъаври хъуз явашди ва тясиrlуди урхуз мумкинвал яратмиш ап1уру. Баянар туври гъурху текст гъелбет, дидин аыгъю ап1бан, гъаври хъупан читинвализ дилигну, кьюбпи ражари дуурхишра шулу.

Баянар туври текст урхуган, баяр-шубарин терефнаан аыхю иштираквал ади шулдар. Аыхюну пай вари ляхин мялимдиин алабхъуру. Гъаддиз эсерин анализ ап1бан тажрубайиъ диикан яркъуди мянфяльтра ктабгъури шулдар. Думу къайда гизафси эсерарин текстар читин паяр аыгъю ап1руган ишлетмиш ап1уру. Месела, «Мусак1ай» ва «Биц1и патриот» к1уру эсерари дициб ужуб материал тешкил ап1ура.

Эгер куч1вban сюгъбатну урхурайидар художествойин текст аыгъю, гъисс ап1уз гъязур ап1ураш, натижа бисру дарсари эсер аыгъю ап1бан аыхиримжи пайнан роль уйнамиш ап1ура. Думу классдихъди вуйи ляхин варит1ан жавабдар вахт шула. Дидин к1улин метлеб урхурайидари эсерин анализ ап1урайи вахтна гъадагъу аыгъювалар сат1и ап1уб, дуарин натижа йивуб, гъурху эсерин мянайиз кымат тувуб ву. Натижа бисру дарсар к1ули гъахбан къайда эсерин жюрейин хусусиваларилан ва дидин идеяйинна художествойин рякъ'ан вуйи метлеблуваликан асиллу шула.

Месела, шиърап аыгъю ап1руган гъабхру натижа бисру дарс гизафси тясиrlуди урхбаз вая думу к1ваълан ап1баз тялукъ вуйиб шулу. Эпический эсерарин натижа бисру дарсар гъахбан аыхю мумкинвал а:

- 1) эсерин композицияйин къат1'ивалар фикриз хуб.
- 2) эсерин алас фикир (идея) аыгъю ап1уб.

3) урхурайидарин эсерихъна ва дидин иштиракчийирихъна вуйи рафттар ачухъ ап1уб.

4) литературайин теорияйин мャлуматарихъди таниш ап1уб.

Натижа бисру дарсариъ ц1ийи суалариз жавабар тувуб, жюрбежюр жюриирин изложениир, гъаври шлусдар темириан сочинениир гъахуз шулу. Аъхиримжи дарс фициб къайдайиъди к1ули гъабхурушра, диidi гъурху эсер гъял ап1уради ккунду.

Аъхиримжи дарсар жанлудар, вари урхурайидарин иштираквал айидар духьну ккунду.

1.2. Гъевеслуди (тясирулуди) урхуз улупуб.

Литературайин эсерин мянайин дюзди гъаври хъупаъ, диidi улупнайи суратар ва шиклар гъисс ап1баъ ва урхурайидарик багъри ч1алниинди тясирулуди урхбан вердиш'валар каъбаъ тясирулуди урхбан метлеблувал ахюб ву.

5-пи классдин хрестоматияйин методикайин пайнаъ баяр-шубариз художествойин эсерар-шиърар ва ихтилатарин жюрбежюр паяр тясирулуди урхуз теклиф ап1урайи табшуругъар гизаф дюшюш шула. Диidi хъубпи классдин баяр-шубарин урхбан ляхниъ тясирулуди урхбу важиблу йишв дубисну ккунди айивалин гъякънаан ачухъди к1ура.

Ахтармиш ап1бари улупурайиганси, сасдар мャлимари, багъри ч1алниинди урхуб читин дар к1урусдар гафариинди, тясирулуди урхбаз къат1'и вуйи фикир туври шулдар. Дураги баяр-шубариз хътрахъди ва зарди урхуз аygъю хъуб тясирулуди урхбан к1улин т1алаб вуди гъисаб хъебехънайидарихъна эсерин к1улин мяна, думу дубик1найи авторин фикрар ва хиялар рукъуб ву. Хъа дураг сифте

жувуу гъисс даралыш, хъебехънайидарихъан гъацира, иллагъки эсер зарбира урхури гъахьиш, гъисс ал1уз даршул.

Гъаддиз лигну багъри литературайин мялимди саби дарсналан башламиш ал1ну баяр-шубарик эсер фикирлуди ва тясирулуди урхбан вердиш'валар ккаъбаз къат1'и фикир тувуб лазим гъюру.

Тясирулуди урхуз аygъю хъупан бадали урхурайидари аыхю ляхин дубхну ккуунду¹.

Урхбан техника адрували, предложениир фикрин паяриз жара ал1уз, чан вахтниинди сес ис ва за ал1уз, логикайин ударение дюзди дивуз ва журбежюр гъиссар (шадвал, дерд, мюгъталвал, тяжубвал, хъял, аյжайбвал ва гъ.ж.) улупуз аygъдрували баяр-шубарин урхбан гюргевал ва тясирувал саб хайлин ис ал1уру. Мялимди багъри литературайин дарсариъ, гъаму т1алабар к1улиз адагъури, баяр-шубариз тясирулуди урхуз аygъю ал1уру. Мялимдин тясирулуди урхбу эсерин анализ ал1бан гъязурваликк к1ул ккивра ва думу эсерин мянаин гъаври хъупан жюлег ву. Урхурайирин тясирулуди урхбу эсерин разбор ал1бан ляхин ккудубк1ура, анализдин натижа бисура, думу эсерин гъаври хъупан ва мяна ачухъ ал1уз хъупан (удукъбан) ляхин мялум ал1ура. Ва баяр-шубариз фици дурхну ккундуш аygъю хъупан бадали, дурагиз саб мелзналан урхбан бадали ваъ, хъа текстнан гъавриъ шлуси, дидиъ дюшюш шулайи гъарсаб предложениейин ва саб жерге предложениирин логикайин фикрин, гюргевалин ва хусуси лишнарин гъаврикк ккауз шлуси урхуз аygъю ал1уб лазим ву.

Тажрубайи улупурайиганси, тясирулуди урхуз шлу баяр-шубарихъан художествойин текстнан ужууди гъаври хъузра ва дидин мяна азадди ктибтузра удукууру.

¹Литература. В.Я. Коровина, И.С. Збарский. Москва. «Просвещение» 2011.

Хъубпи классдин хрестоматияйъ тувнайи сасдар илч1ихбар баяр-шубарин урхбан тягъяр ужу ап1биина диш дап1найдар ву. Урхбан техникайи литературайин тягъярниинди урхбан къайдийр уърхюб, гъадабт1ури (гафар ва слогар к1уруган, ужуди гъаври шлуси ачухъвал ади) урхуб, дюзди нефес хътабгъуб, сес за ва ис ап1уз аygъю хъуб ккун ап1ура.

Художественный эсер тясирулуди урхбахъна вуйи асас т1алабар гъамцдар вуди гъисаб ап1уз шулу:

- а) жуву авторин логикайин фикрин дюзди гъаври хъуб ва думу хъебехънайдарихъна рубкъуз удукууб;
- б) гафар ва предложеныйир гъадат1ури ва дюзди к1уз (пуз) удукууб, шиърин ц1аарарин нугъат гъисс ап1уб;
- в) текст урхурайириз чав думу гъаз урхураш ва чан улихъ фицдар вазифийир дийигънаш аygъюди хъуб;
- г) урхурайи текстнахъна вуйи жувуван рафтар ачухъ ап1уз удукууб;
- д) хъебехънайдариз урхурайиби тясири ап1уб, дурарихъди гъеебхъубдин фикрап ап1уз гъитуб.

Тажрубайи улупурайиганси, мялимди багъри литературайин дарсариъ гизафси текст урхруган деету гъалат1ар дюз алаъбаз ахю фикир тувра. Дицдар гъалат1ар дархъбан бадали, тясирулуди урхуб башламиш ап1айиз, мялимди баяр-шубарихъди урхуз читин вуйи гафарин зinin гъаврикк ккаъбан ляхин гъабхуб лазим ву.

Табасаран баяр-шубари, эсер адабхъну урхруган гизафси гафарин ахирар, ахирариъ айи ачухъ дару сасдар сесер к1урдар. Дураги гизафси – р, -л, с-ш кьюжли сесер (жв, ч1в, ччв, шв, къ, въ, гъ.ж.) саб-сабдихъди гъидикъуру, садар гафари артухъ ачухъ сес гъяп1ру (чуру-чру, чипин-чпин, кутлухуб-ктлухуб, кетребчу-ктребчу, хъуц1ур-хъц1ур, швуунуб-швнуб, чикиди-чкиди), хъа сасдар гафар

карсну (къайдап1уз- къайд ап1уз, фицибуш-фициб вуш, гъарсавахтна-гъарсаб вахтна) ва жаради (дегъ замана-дегъзамана, дубхъна яв-дубхънаяв, рябкъюра зуз-рябкъюразуз ва гъ.ж.) к1уру. Баяр-шубари гафари шиърар урхуган гизафси жара ап1уру.

Ученикири дидлан савайи, гъацира дюзди дарди ударенияра дивру, р-б инфиксар гъидирчури вая, сабдин йишв'ин жараб ишлетмиш ап1ури урхуру. Мицисдар ва жара гъалат1ар урхурайидари деетуб, гизафси табасаран литературайин ч1алнан гъякънаан ц1иб аygъювалар айивалилан ва урхбаъ чпин гъулан нугъатназ артухъси фикир тувуб шула. Му ляхин ужуди, мяняфяльтуди к1ули гъабхбан бадали, мялимди чав киврайи дарсна литературайин ч1алнан нормийр уърхюри, литературайин ч1алниинди гафар дап1ну ккунду. Дицдар гъалат1ар дюз алаъбан бадали, мялимди баяр-шубарихъди тясирлуди урхуз гъязур хъупан илч1ихбар дурхну ккунду.

Гъавриъ адру, читин гафар сифте мялимди дунпну ккунду, дураг доскайик дидик1ну, дурагин мяна ва метлеб ачмиш дап1ну урхурайидар гъавриъ аиш лап мяняфяльту ляхин ву. Дицдар илч1ихбарин заин гъар дарсна саб биц1иди вахт жара гъап1ишра лазим шулу. Тясирлуди урхуз ученикариз ихтилатарт1ан, махъварт1ан шиърар урхуз читинди алабхъура. Му ляхнин гъаврира хъуз шулу, фицики ихтилатнан ч1ал аьдати сюгъбатнан ч1аланаз гизаф багахълу ву. Хъа шиърин ч1алназ гизаф чан хусуси лишнар а. Шиърин ч1алнаъ ц1арарин нугъатну, дийигъивали ахю роль гъабхура. Гъаддиз шиир урхуган, саб ц1ар тмунубдихъан сессуз арайииинди жара ап1баз, дурагин нугъат уъбхаз зурба вуйи фикир тувну ккунду. Гъаци даршиш шиърин гюргчевал, дидин мяна ва авторин хиялар дургру, думу гъаци к1уру гаф вуки, дициб урхуб мянасузуб шулу.

Сифте эсер млялимди чав тясирулуди дурхну ккунду. Млялимдин урхуб биц1идариз чешне вуди дубхыну ккунду, фицики дугъу урхбалан асиллу ву ученикарин урхубра.

Тясирулуди урхруган, урхуб къат1ар дап1ну ккундар, иллагъки шиърар урхруган. Урхурайи текстнаъ гъаври даршлу читин гафар алахьиш, дураг млялимди, аьдат вуди, куч1вбан сюгъбатнаъ гъаврикк ккаъну ккунду.

Дарснаъ шлубкъан гизафдариҳъди урхуз гъитру, текстра сабшвнуб пайназ жара дап1ну ккунду. Биц1и текстари урхурайидари деету гъалат1ар дюз алауз ва дурариҳъди дюзди гъадму гаф вая предложение пуз гъитуз аыхю гъулайвал яратмиш ап1уру. Эгер урхурайидари гъалат1 деебтиш, думу предложение бегъем дурхну ккудубк1иган, дюз алап1уб лазим ву. Ц1ийи текст урхуб, тясирулуди урхуз шлу сар-кьюриҳъди текрас вуди урхуз гъитбиинди ккудубк1уру¹.

Эсерар ва дурагин жюрбежюр паяр к1ваълан ап1убра тясирулуди урхбан вердиш'валар артмиш хъупаъ лайикълу йишв бисура.

Эсер тясирулуди урхбан ляхин баяр-шубари хулаъ давам ап1уру.

Тясирулуди урхбан ляхин текстнан зайн духну ккуни вари ляхнар гъахбалан къяляхът1ан к1ули гъабхурдар.

Эсерин зиин тясирулуди урхуб тахминан вуди гъамциб къайдайинди гъабхуз шулу. Мисал вуди «Кьюр хялижв» к1уру махъв гъадабгъурхъа (диidi дарсан кьюбпи пай тешкил ап1уру). Сифте млялимди ихтилатнан сабпи абзац тясирулуди дурхну ккунду ва урхуз читин гафарин зиин илч1ихбар дурхну ккунду. Млялимди кьюбпи раЖари, чешнелуди махъв урхуру, хъасин баяр-шубари

¹ Рыбникова М. А. Очерки по методике литературного чтения. М., 1963, с. 146.

тэсирлуди махъвнан саб пай урхуру. Мялимди баяр-шубари урхурайиган деету гъалат1ар дюз алауру.

Гъаму дарсналь мялимдихъан текст урхбан сабшвнуб къайдайикан мянфяльт ктабгъуз шулу. Месела:

а) хрестоматияйиан урхуб;

б) махсус табшуругъар тамам ап1ури, махъвнан саб ч1ук1 урхуб, читин гафар пуб'ин ляхин ап1уб, интонация дивуб, логикайин ударение дивуб;

в) к1ул'инди урхуб;

г) биц1и ч1ук1ар хориинди урхуб.

Аьхиримжи сюгъбатналь мялимди жикъиди урхурайидариз тэсирлуди урхбаз кымат тувру, къяляхъна, урхурайидари фит'ина фикир жалб дап1ну ккундуш улупуру ва хъана тэсирлуди урхбан эгъемиятлувалин гъякънаан кьюб гаф к1уру.

Хулаз ляхин вуди махъвнан мяна ва тэсирлуди урхуз аьгъю ап1уб тувру.

1. 3. Литературайин дарсариъ урхурайидарин ч1ал ккат1абццуб.

Текстнан зин гъабхру ляхнихъди варит1ан улхбан ва жара бик1бан ч1алнан культурайин зин гъабхру ляхнин лап сигъ аялакъалу ву. Мицдар ляхнар гизаф жюрбежюр шулу ва дураг чрин вари девварий литература урхбинди гъахуру.

Учители урхурайидарин ч1ал ккат1абццбан ляхин гъаврикк шлубси урхбан, к1ваъланди дубгъуз гъитбан, план дивбан ва ктибтбан рякъниинди гъабхуру. Литературный ихтилат ап1уб аьдат вуди бик1бан ляхниинди ккудубк1уру. Бик1бан ляхнаризра саб

ялгъуз литературный урхбаз далу йивубт1ан башкъа, хъа гъацира урхурайидарин уьмриз гысс ап1рубсиб хусуси методика ва къайда а.

Гъаддиз дурарикан жаради дупну ккунду.

Гъаму саягънаъ ухъу урхурайи текстнахъди альакъалу вуйи ч1алнан устадвалин, гафарин ва синтаксисдин хасиятнан ляхнлиз лигну ккунду. Эсерин гъарсаб къат1нан, текстнан зиин вуйи фуну жюре ккуни ляхин ч1алнан устадвалин илч1ихуб т1алаб ап1уро дупну фикир дап1ну ккундар. Ч1алнан устадвалин зиин гъабхру ляхин грамматиккайиан вуйи дарсарихъди альакъалу ап1уб ужууди фикриъ дюбхну ккунду, гизафси синтаксисдиан вуйи дарсариъ.

Литературайиан урхубра урхурайидарин ч1алнан зиин ляхин гъабхуз ара-арайик хайлин мянфяльту материал тувру. Му варит1ан улихъ урхурайидарин ч1ал, гафар гъат1арццбаз ва къадим ап1баз герек ву.

Урхурайидарин гафарин сурсат дюзмиш хъуб гъазанмиш апбан бали ва дуарин мяна тасдикъ ап1увал ижми ап1бан бадали синонимарихъди, антонимарихъди, диалектизмийирихъди, архаизмийирихъди (ерси гъаши гафарихъди) ляхин дубхну ккунду.

Гъамци гъашиган, саб бязи вахтари урхурайидар чпи урхурайибдигъа айи читинди гъавриъ шлу гафариз расламиш шулу, гъацдар гафарин гъавриъ т1аували гъадму гафарин къурулушдикан, ччиварикан, приставкиириин, суффиксарин хайирнакан улхуб т1алаб ап1уро.

Улхбан ва бик1бан ч1ал ккат1абццбан ляхин урхурайидарихъди гъарсаб дарснаъ дубхну ккунду. Думу къюбиб жюриирра чиб-чпиҳъди альакъа айидар ву, фицики улхбан ч1алну бик1бан ч1алнан аыгъювалар, вердиш'валар аыгъю ап1уз, хъа бик1бан ч1алну улхбан гюрчег ва тясиirlуб хъубаз кюмек ап1ура. Му ляхнариз чпин хусусивалра адарди дар. Мелзналан вуйи улхуб гъаммишан

ебхъбиииндианамиш ап1бан бадали тяйин вуйиб ву, хъа бик1бан ч1алназ гагъ-гагъ сюгъбатчи шулдар. Гъаму лишнариинди дурарин арайиъ аий фаркълувал тяйин ап1уз шулу¹.

Хрестоматияин гъарсаб эсерин аыхириъ тувнайи суаларинна табшуругъарин арайиъ урхурайидарин улхбан ва бик1бан ч1ал ккат1аццбиина диш дап1найдарра гизаф алахъура. Дурарин к1улин метлеб баяр-шубарин улхбан ва бик1бан ч1ал гъадму т1алабариз хас вуйиб хъупаъ багъри литературайин дарсари, гъадму дарсариъ аygъю ап1урайи художествойин эсерари метлеблу роль уйнамиш ап1уру.

Гъаддиз лигну мялимди багъри литературайин дарсариъ баяр-шубари аygъю ап1урайи эсерарин ч1ал дериндиан гъисс ап1баз, дурарин ч1ал гъюблан-гъюбаз артмиш ва девлетлу хъупаз аыхю эгъемият тувну ккунду.

Тарихдин ва методикайин авторариинди, литературайин творчество к1уру гафнан гъавриъ гъаржюрейинди шули гъахъну.

Месела:

- 1) сочинений дик1уб;
- 2) изложений дик1уб;

Мялум вуйиганси, му ляхнар литературайин дарсариъ асула дурхну ккунидар ву.

Гъацира урхурайидарин ч1ал ккат1абццбан сабшвнуб къайда а. Дурарикан мялимдин гаф сабпи йишв'ин ал, фицики баяр-шубар гъеле литературайин сабпи куч1вбан дарснаъ имиди дугъан жанлу гафнахъди таниш шуа. Гъаддиз литературайин мялимдин гъарсаб гаф урхурайидари багъри, табасаран ч1ал, дидин гюрчегвал гъисс ап1бан, думу ккун хъупан сабпи лишанарра ву.

¹Коровина В. Я. От упражнений к системе развития речи.— М., 1996, с-86.

Дупну ккундуки, баяр-шубари чпин улхуб мялимдин улхбаз ухшаруб ап1уз чалишмиш шулайи дюшюшарра тажрубайиъ гизаф алахъура.

Мялимдин гаф тясиirlуб, урхурайидарин къаназ к1ваин гъубзруб

дубхъну ккунду. Литературайин дарсан фуну пайнаъ вушра, мялимдин гафнан эгъемиятлувал аыхюб вуди гъубзра. Думу куч1вбан гафнаъ иллагъки тясиirlуб дубхъну ккунду, фицики дугъан гафналан урхурайидарин ц1ийи эсер аygъю ап1бахъна вуйи аышкъ, гьевес тешкил шулу. Дугъан гъарсаб гафну урхурайидарин терефнаанра гъациб тясиirlу, гюргег жаваб арайиз хуру¹.

Биц1идарин ч1ал ккат1абццбан ляхниъ художествойин эсер тясиirlуди урхбан зиин гъахру илч1ихбарин мянфяльтувалра аыхюб ву. Урхурайидар альакъалу улхбахъди вердиш ап1руган, дииз кьюб жюре – мелзналан вуйи ва бик1бан жюриир айивал к1ваълан гъауз ярамиш шулдар.

Гъаму жюриириз к1уруш, мурализра чпин башкъавалар ва нормийир хас ву.

Месела, зиингди, ужуди мелзналан улхру бязи инсанарихъан чпин фикрап диик1ну ужуди малум ап1уз шулдар, хъа чпин фикрап ва хиялар рягъятди, гъулайди кагъзиъ дикуз шлу инсанарихъан мелзналан гъадмукъан асантди улхуз шулдар, яна бязи дюшюшария савадлуди бик1рурихъан, мелзналан вуйи улхбаш читинвал ктарди, урхуз ва савадлуди улхуз удукърударихъан читиндит1ан бик1уз шулдар. Рябкъру гъялариан, мелзналан вуйи ва бик1бан улхбарин психология сабсдар дар.

¹ Мягъяммедов Т. 5-8 классарий табасаран литература кивбан методика. Махачкала – 1964 с. 66.

Мелзналан вуйи ва бик1бан улхбар ч1алнан кюмекниинди инсанарин арайиъ айлакъа яратмиш ап1ру дакъатар ву¹.

Мелзналан вуйи улхбан диг ебхъбан ва гъеебхъу мялумат аннамиш ап1бан, хъа бик1бииинди улхуб рябкъбанна хил либхбан къайдийрилан асиллу вушра, му кьюбпи жюрейин улхбаъра асас вуди мелзналан вуйи улхбан хусусивалари аъхю роль уйнамиш ап1ура.

Гъаму башкъавалар артмиш ап1бан к1улин метлеб гъадму вуки, гъарсаб дарснаъ учители ученикарин улхбан, урхбан ва бик1бан дюз вердиш'валар дерин ва яркъу дап1ну ккунду. Мялум вуйиси, зяифди улариз рякъру ва ибариз ебхъру баяр-шубарихъан гъалат1ар ктарди урхуз, бик1уз ва улхуз шулдар.

Гъаци вуйиган ухъу мушваъ къайд дап1ну ккунду, улхбан жюриир инсанар чиб-чпихъди улхбан ва айлакъайиъ уч1вбан бадали жюрбежюр саягъарииинди к1ули гъахуру. Мелзналан чиб-чпихъди улхбан бадали, сюгъбатнаъ иштирак шулайидар, яна сюгъбат ап1урайи ва сюгъбатнахъ хъпехъурайи касар, арайиъ ади чарасуз лазим шулу, яна мелзналан вуйи улхбаъ, сюгъбатнаъ, диологдигъ ва гъюжатнаъ къор вая къорт1ан артухъ кас иштмирак духьну ккунду, фицики улхурайир ва хъпехъурайир чиб-чпихъди сат1иди му улхбаъ иштирак шулу.

Мелзналан улхбан башкъаваларикан сабсана гъадму вуки, диди чахъ хъпекъурайирикан дишла миди, яна улхбан процессдигъ имиди, дидин гъаври хъуб т1алаб ап1уру, гъаз гъапиш хъпехъурайириз фагъум-фикир ап1бан бадали диди мумкинвал тувдар. Хъа бик1бииинди вуйи улхбу, айксина вуди, бик1урайириз тяди кипдар, бик1урайири фагъум-фикир ап1ури, чав бик1урайибин мяна

¹Литература. Методические рекомендации. 5 класс статья Е.Р. Ядровская «Развитие речи учащихся» с. 197

ахтармиш ап1бан бадали энгел шули, бик1уб т1алаб ап1уро ва бик1урайиб гъарсаб терефнахъан ахтармиш ап1уз мумкинвал тувру.

Мелзналан вуйи улхбасъ к1урайи келимийир, гафар вая предложенийир текрар хъубра мумкин ву. Мит1ланра гъайри мелзналан вуйи жюрейин улхбасъ интонация, машнан дигиш'валар, улхбан жюрбежюр саягъар, жандин гъендемарин гъяракатар ишлетмиш ап1уро. Амма бик1баан вуйи улхбасъ гъаму тадарукар ишлетмиш шулдар ва гъаддиз лигну, хъпехъурайиризт1ан урхурайириз улхбан гъаври ахъбан бадали гизаф читинвалар алахъуру.

Мелзналан вуйи ва бик1бииинди вуйи улхбар чиб-чишхъан сабсаны гъамциб башкъавалиинди тафавутлу шулу: эгер мелзналан вуйи улхбасъ ухъу аьдати, яна кючейиъ улхбан, ч1алнан грамматикайн, лексикайн ва стилистикайн дақъатар ишлетмиш ап1уруш, бик1бииинди вуйи улхбасъ анжагъ китабарин бик1бан хусусивалар ишлетмиш ап1урхъа ва литературайин ч1алнан къайдийир урхюрхъа. Мит1ланна гъайри литературайин ч1ал тамамди къайдаламиш дап1найиб ва грамматика жигъатнаан ц1алц1ам дубхънайиб ву.

Бик1банна мелзналан вуйи улхуб чиб-чишхъан лексикайн, синтаксисдин, мялум ап1бан, яна улхбан дақъатариинди ва гъацира улхбан еришдииинди тафавутлу шулу.

Урхурайидарин бик1бан ва мелзналан вуйи му кьюбиб формийирин заин ляхин гъабхури, учители дурар, яна бик1бан ва мелзналан вуйи улхбар, жюрбежюр саягъариинди артмиш хъпаъ бязи хусусивалар арайиз гъюру.

Месела, мелзналан вуйи улхбасъ гъамцдар эсерлу вуйи дақъатар ишлетмиш ап1уро: сес зил ва яваш ап1уро, к1урайи гаф вая келима ударенийииинди жара ап1уро, урхуган энгел шулу, машнан

гъяракатниинди ва дигиш'валариинди урхурайири чан к1ван хиялар улупур, улхрган к1ули вая к1ули вая хилари ишаратар (гъяракатар) ап1уру. Мелзналан вуйи ч1алнан эсерлувал гъаддииндира башкъа вуки, диди чахъ хъпехъурайириз аыхю тясир тувру ва гъяракатназ мажбур ап1уру. Му жюрейин улхуб, шаксуз, аыхю қувватлу ву. Гъаци вуйиган, учители гъарсабдарснаъ баяр-шубарихъди гъахру ляхнариъ мелзналан вуйи ч1алнан эсерлувал гегъенш хъпаз эдрергди фикир тувуб лазим шулу.

Хъубпи классдиъ баяр-шубарин улхуб эсерлуди артмиш ап1бан бадали иллагъки художествойин литературайи аыхю тясир ап1уру. Амма ученикарихъди му ляхин гъам литературайин ва гъамсана грамматикайин дарсариъ гъабхуб лазим шулу. Ученикарин ч1ал ккат1абццбан бадали тешкил ап1ру илч1ихбар мянфяльтлуди к1ули гъахбай учителин вазифа биц1иб дар: дугъу дуарин улхбан къайдийриин, интонацияйиин, гафар пувалин саягъарииин ва гафар лазим вуйи дюшюшдиъ ишлетмиш ап1биин гюзчивалин ляхин гъабхури ккунду.

Сифтейин вахтари баяр-шубарин мелзналан вуйи улхуб дуарин бик1биинди вуйи улхубт1ан девлетлуди шулу ва гъаддиз лигну, ученикариз дарсар кивбаъра диди асас роль гъабхуру.

Ученикари чпи гъадагъурайи ц1ийи аygъовалар, илимдин гъякънаан вуйи жюрбежюр мялуматар ва тажрубайин вердиш'валар мелзналан вуйи улхбинди гъадагъуз хъюгъру ва гъаддииндира дуар тартиб ап1уб ккудубк1уру. Гъаци вуйиган ученикарин ч1ал ккат1абццбай, гъарсаб жюрейин гъядисийирин ва фактарин гъякънаан тамам вуйи мялуматар гегъенш хъпай мелзналан вуйи улхбу гъабхурайи роли башкъа йишв бисура: анжагъ гъадму улхбан бинайиз асас вуди ученикари бик1биинди вуйи чпин улхубра артмиш ап1уру, чпин фикрап ва хиялар дид'инди дик1уз дубгъуру.

Ученикарин мелзналан ва бик1биинді вуйи улхбан жюрийр артмиш ап1биин лихури, учители саб ляхин гъаммишан к1ваин гъитуб лазим шулу, фицики му кьюбиб жюриирин арайиъ аыхю фаркъвалра а. Дураг артмиш хъпан рякъяр сабсдар дар, дарсар кивру жюробежюр дережийириъ мелзналанна бик1биинді вуйи улхбан жюриирикан гъарубдиз к1улди вуйи башкъавалар хас шулу.

Эгер школайиъ урхурайи сифтейин вахтари ученикарин мелзналан вуйи улхуб ужуди, мюгъкамди артмиш шулуш, хъа сакыодар вахтарилан, яна ученикар бик1биинді вуйи улхбан т1алабарихъди таниш шлуган, ва думу жюрейин улхбан хусусивалар гъудургъган, дураг бик1биинді вуйи улхбан жюрийр ишлетмиш ап1узра хъюгъру. Биц1ириң мелзналан вуйи улхбан дережа фукъан заануб вуш, дугъан бик1биинді вуйи улхбан жюрирра гъадмуқъан заан дережайихъди артмиш хъуз хъюгъру. Хъа бик1биинді вуйи улхбура учениедин мелзниинди вуйи улхуб артмиш ап1уз, думу ккат1абццуз кюмек тувру.

Учители ученикарин кюмекниинди вуйи ва гъамсана бик1биинді улхбан жюрийр тархыну артмиш ап1ури ккунду. Му гъадму к1уру гаф вуки, баяр-шубарин мелзналан баяр-шубарин мелзналан вуйи улхуб артмиш ап1руган, бик1биинді вуйи дурагин улхубра артмиш ап1уб лазим ву, хъа бик1биинді вуйи улхуб ккат1абццрган мелзналан чин фикрап ачухъ ап1узра ученикариз мумкинвалар тувуб чарасуз лазим шулу. Му гъаци к1уру гаф вуки, улхбан кьюбиб жюриириза артмиш хъпаз фикир туври ккунду. Эгер ухъу ученикарин улхбан ялгъуз саб жюрейин, яна мелзналан вуйи жюрейин артмиш'вализ фикир туври, думу гегъеншди ккат1абццури гъашиш, улхбан тмунуб жюрейин, яна бик1биинді вуйи улхбан артмиш'вал къяляхъ гъубзуб мумкин ву. Хъа алас метлеб гъадму вуки, думу кьюбиб жюрирра сат1иди артмиш дап1ну ккунду.

Му гъадму к1урү гаф вуки, биц1ир улхбан кюмекниинди мелзналан чан фикрар, хиялар ва гъяракатар мялум ап1бииинди жувуван бабан ч1алнахъди таниш шулу. Гъаци вуйиган биц1идарин улхуб артмиш ап1баз ахю эгъемият тувбахъ метлеблудалил хъа.

Дупну ккундуки, биц1ирин улхуб артмиш ап1баъ школайи гъабхру ролира биц1и эгъемият гъабхурадар.

Му ляхниъ, сабпиб, ученикар литературайин ч1алнахъди таниш дап1ну ккунду, дурагиз диалектарихъан, кюче ч1алнахъан, яна литературайин дару ч1алнахъан, литературайин ч1ал жара ап1уз, дид'инди улхуз, думу чпин улхпан асас норма вуди къабул ап1уз улупуб лазим шулу. Школайи биц1идар литературайин ч1алнан жюрбежюр нормийрихъди (художествойин, илимдин, улхбан башкъаваларихъди) таниш ап1урү. Мит1ланна гъайри, биц1идари муганайиз чпиз мялум дару гафар иллагъки дурагин бул мяниир дургъуру. Къайд ап1уб лазим шулук, жюрбежюр гафари улупурайи гъарсаб саягънан мяниир ва мяниирин иччи назук'валар неинки ученикариз ва гъацира учителариизра тамамвалиинди аннамиш ап1уз, лазим вуйи дюшюшдиъ дурагикан мянфяльт ктабгъуз аygъю ап1уб читинди алабхъуру¹.

Гъаци вуйиган, ученикар литературайин ч1алниинди урхуб артмиш ап1бан бадали школайи тяйин вуйи саб системайиинди дурагихъди урхбан илч1ихбар гъахуб лазим шулу, дурагин улхуб аьмалназ гъюбан дережириз асас вуди ляхин планламиш дап1ну ккунду.

Биц1идарин улхуб к1албиз хубан ва думу артмиш ап1бан ляхниъ школайин асас вазифа дурагин мелзналан вуйи ва бик1бииинди вуйи улхбан жюриир ккат1арццууб ву.

¹ К.К. Курбанов. Методика развития устной и письменной речи учащихся начальных классов. Дагучпедгиз, 1984.

Му кьюбиб жюриирин гъякънаан, яна дуарин хусусиваларин, башкъавларин, фаркъваларин гъякънаан улихъна тамамвалиинди дулхнахъа ва гъаддиз дуарин тяриф ап1биин артухъ дийигъурахъа.

Урхуб артмиш ап1баъ школайин вазифирикан шубубиб урхурайидарин улхбан къайда лап тамамвалаихъна, нукъсансузвалихъна хуб, дидин культура заан дережайихъ хъап1уб ва эсерувалин вари мумкинвалар гегъенш ап1уб ву.

Мялум вуйиси, улхбан вердиш'валарин дуб ккергъбан классариъ яратмиш хъуз хъюбгъру ва заан классариъра гъюблантъюбаз артмиш ва ц1алц1ам хъуб давам ап1уру. Гъаддиз лигну, школайин му вазифиир анжагъ ккергъбан классариъ урхурайи баяр-шубарин улхуб ккат1абццбииинди сяргъятламиш шулашру, заан классариъ гъабхурайи ляхинра к1ваълан гъархну ккундар, фицики улхуб инсандин уымрин, яшайишдин лап яркъу ва заан дережа ву.

Му ахю метлеблу вазифиир хъуркъувалиинди ва школайиъ мянфяльту арп1баъ, яна гъарсаб предметдин учители зат эдерергди ва даймалу къайдайииндз зегъмет дизигну ккунду.

Ккергъбан классариъ баяр-шубарин улхуб ккат1абццуб шубуб къайдайикан ибарат вуйи илч1ихбари ахю роль уйнамиш ап1ура. Дуарин арайиъ гъаммишан сигъ альакъара а.

Урхбан ва бик1бан ч1ал ккат1абццбан ляхин урхурайидарихъди гъарсаб дарснаъ дубзну ккунду. Думу кьюбиб жюриирица саб-сабдихъди сигъиди альакъа айидар ву, фицики улхбан ч1алну бик1бан ч1алнан вердиш'валар альгъю ап1уз, хъа бик1бан ч1алну улхбан ч1ал гюрчег ва тясиrlуб хъупаз кюмек ап1ура.

Хрестоматияин гъарсаб эсерин ахирин тувнайи суаларинна табшуругъарин арайиъ урхурайидарин улхбан ва бик1бан ч1ал дюзюб, тясиrlуб ва суратлуб хъуб ву. Урхурайидарин улхбан ва бик1бан ч1ал гъадму т1алабариз хас вуйиб хъупаъ багъри

литературайин дарсари, гъадму дарсариъ аыгъю ап1урайи художествойин эсерари метлеблу роль гъабхуру. Гъаддиз лигну мялимди багъри литературайин дарсариъ баяр-шубари аыгъю ап1урайи эсерарин ч1ал дериндиан гъисс ап1баз, дуарин ч1ал гъюблан-гъюбаз артмиш ва девлетлу хъупаз аыхю эгъемият тувну ккун шулу.

Урхурайидарин ч1ал ккат1абццбан сабшвнуб къайда а. Дуарикан мялимдин гаф сабпи йишв'ин ал, фицики баяр-шубар гъеле литературайин сабпи куч1вбан дарснаъ имиди дугъан жанлу гафнахъди таниш шула. Гъаддиз литературайин мялимдин гъарсаб гаф урхурайидари, багъри табасаран ч1ал, дидин гюрчевал гъиссал1бан, думу ккун хъупан сабпи чешнера шула. Дупну ккундуки, баяр-шубари чпин улхуб мялимдин улхбаз ухшаруб ап1уз чалишмиш шулайи дюшюшарра тажрубайъ гизаф алахъура.

Мялимдин гаф тясиirlуб, урхурайидарин къаназ к1ваин гъубзруб дубхьну ккунду. Литературайин дарсанан фуну пайнаъ вушра, мялимдин гафнан эгъемиятluвал аыхюб вуди гъубзра. Думу куч1вбан гафнаъ иллагъки тясиirlуб дубхьну ккунду, фицики дугъан гафналан урхурайидарин ц1ийи эсер аыгъю ап1бахъна вуйи аышкъ, гъевес тешкил шулу. Дугъан гъарсаб гафну урхурайидарин терефнаанра гъациб тясиirlу, гюрчег жаваб арайиз хуру.

Биц1идарин ч1ал ккат1абццбан ляхниъ художествойин эсер тясиirlуди урхбан зиин гъахру илч1ихбарин мянфяльтувалра гизаф гизаф аыхюб ву. Тясиirlуди урхуз, урхбан искуство аыгъю ап1байшиърин ч1алну хусуси йишв бисура. Дуари мялимдиканси урхурайидариканра аыхю ляхин гъабхуб ккун ап1уру. Дупну ккундуки, поэзияйи хъубпи классдин хрестоматияйин аыхюбсиб пай дубисна. Дуарин арайиъ халкъдин, Э. Ханмягъмадовдин, И. Шагъмардановдин ва гъ. ж. шаирарин шиърар а.

К1ули гъурху ахтармиш ап1бари субут ап1урайиганси, биц1идариз махъвар, ихтилатарт1ан, мяълийир ва шиърар урхуб гизаф читин алабхъура.

Улхбан ва бик1бан ч1ал ккат1абццбаъ гафарин зиин гъабхру ляхнира аъхю йишв бисура. Гафарин зиин гъабхру ляхин мялимдин сюгъбатнаъра, текст урхугранра, ктибтруган ра дюшюш шулу. Хъубпи классдиъ аъгъю ап1урайи гафарин арайиъ урхурайидарин активно вуди улхбаъ уч1вну ккунидар ва гъаци гъаврикк ккаъну гъитрудар а.

Гафарин зиин гъабхру ляхнин к1улин метлеб урхурайидарин гафарин къадар артухъ ап1уб, дуарин ч1ал ккат1абццуб ву. Эсерин анализ ап1руган, мялимдихъан писатели чан эсериъ гъадму вая жара гаф фици ва гъаз ишлетмиш ап1ураш аъгъю ап1бахъна диш дап1найи суаларра дивру. Дураги урхурайидариз писателин гафнан метлеблувал аъгъю ап1уз кюмек тувру.

Урхурайидар ч1ал ккат1абццбаъ хрестоматияйи тувнайи шикларира аъхю кюмек тувра. Дураги эсерин зиин гъабхурайи ляхин дерин ва мюгъкам ап1бан рольра уйнамиш ап1ура¹.

Амма мялим хрестоматияйин табшуругъариинра дийигъну ккундар. Дугъхъан лазимвал гъябхъюбси, ктибтбан саб жюре ишлетмиш ап1уз, вая саб жюре жарабдииндэ эvez ап1уз шулу. Месела, мялимдихъан халкъдин махъварикан саб художествойин ктибтбан, хъа «Сулан аымлар» к1уру махъв жикъиди ктибтбан къайдайиинди к1ули гъабхуз шулу.

¹Кочергина И.В. Зарубежная литература. 5-7 классы: метод. пособие.-М.Дрофа, 2003.

Гъяйифки, багъри литература аыгъю ап1бан ва баяр-шубарин ч1ал ккат1абццбан аыхю эгъемият айи шиклар хъубпи классдин хрестоматияйиъ лап гизаф ц1иб а.

Литературайин дарсариъ ч1ал ккат1абццбаъ шикларра ишлетмиш ап1уз шулу. Амма, гъяйифки, хрестоматияйиъ дураг түч сабра тувнадар. Хъа китабдигъ дураг адар к1ури, дициб ляхин дурубхди гъибтуз шулдар. Мялимди дураг чав дагну ляхин дубхну ккунду. Гъацира, табиастьдихъди аылакъя айи эсерар аыгъю ап1руган, биц1идари ихтилатар, изложенийир, биц1и сочиненийир дик1уз гъитузра шул. Мициб ляхни урхурайидариз к1ул'инди фикир ап1уз, хъибт1у текст гъязур ап1уз аыхю кюмек тувру.

Багъри литеартурайин дарсан гъарсаб пайну: эсерихъди таниш ап1бу, тясирулуди ап1бу, сюгъбатну, эсерариҳъди тувнайи шиклар гъял ап1бу, техникайин дакъатарихъ (компьютердихъ, интерактивный доскайихъ ва гъ.ж.) хъпехъбу, мялимдин гафну сюгъпат тешкил хъупаз, улхуб ккат1аб ццбаз, ва баяр-шубарин тясирулуди ва суратлуди улхбан вердиш'валар артмиш хъупаз аыхю кюмек ап1ура.

Урхурайидарин ч1ал ккат1абццбанна художествойин эсер аыгъю ап1бан ляхнар чиб-чпихъди сигъди аылакъалудар ву. Дураги баяр-шубарин фикир ва ч1ал артмиш хъупан ва эсерин мянайин дериндиан гъаври хъупан метлеб сабси к1улиз адабгъура, гъацира урхурайидарин ч1ал ккат1абццбаъ хрестоматияйиъ к1ул'инди урхбан бадали улупнайи эсерарира ужуб материал тешкил ап1ура¹.

Дурагикан ч1ал ккат1абццбан дарсариъ яркъуди мянфяльт ктабгъбаз мялимди къат1'и вуйи фикир тувну ккунду.

5 – пи классдиъ урхурайидарин ч1ал ккат1абццбаъ бик1бан ляхнарира метлеблу йишв бисура. Бик1бан ляхнарин асас жюрийр

¹ Ш. И. Шахмарданов. Изучение табасаранской литературы в 4 классе. Махачкала. Дагучпедгиз, 1983.

изложенийир ва сочиненийир ву. Изложенийир бик1бииндиги ктибтбан, жувван фикрар хъайи -хъайибси ачухъ ап1бан жюрейиндар ву. Изложенийир гъахбан бадали текстар хрестоматияйин эсерарианра гъядягъюз шулу. Хъа сочиненийир к1уруш, шубуб жюрейиз пай ап1уз шулу: литературайин темайиз тялукъ дарудар, литературайин эсерарихъди альакъалу вуйи суалариз жаваб туврудар (дураги литературайиан гъахру сочиненийирикк к1ул ккиври) ва шиклиан вуйидар. Сочиненийир уълчме жигъатнаан биц1идар шулу.

Урхурайидарин бик1бан ч1ал ккат1абццбаъ изложенийирин эгъемиятлевал ахюб ву. Амма, гъайифки, сасдар мялимари изложенийирикан урхурайидарин ч1ал ккат1абццбан ляхниъ ц1ибдит1ан мянфяльт ктабгъурдар. Ахтармиш ап1бариан мялум шулайиганси, гизаф мялимари йисан арайиль анжагъ 3-4 изложение гъахуро.

Хъа сочиненийир к1уруш, ярхи йисди сабкъан дурухрайи мектебарра алахъура. Гъаму нукъсанвалари, гъелбетки, урхурайидарин альакъалу ч1ал ккат1абццбазра манигъвал ап1уру.

Изложенийир чин т1алабариз дилигну кьюб жюрейиз: айгъю ва ахтармиш ап1бан дариз жара шула. Айгъю ап1бан изложенийирин к1улин метлеб баяр-шубарин улхбан ва бик1бан ч1ал ккат1абццбахъди сабси, литературайин эсерин мянайин ва дидин идеяйин дюзди гъаври хъупаъ кюмек ап1уру.

Дидлан савайи, текстнан зиин гъабхру ляхнин хасиятари дилигну, изложенийир тамамвалиинди (текстназ гизаф багахъ вуйидар), жикъиди, гъядягъюри, альава табшуругъариинди ва сочиненийин лишнар кади дик1рудар шулу.

Урхурайидар бик1бан ляхнариз эсерин разбор ап1урайиган, мелзналан вуйи сюгъбатар гъахргуган, хулан ляхин тамам ап1руган ва ккудубшу дарс гъерхргуган вая айгъювалар тувбан маҳсус дарсар

гъахруган гъязур шулу. Изложение күли гъабхайиз улихъна гъязурвалин ляхин гъабхуру: читин гафарин, гафарин ибарийрин гъаврикк ккаъру, гъурулуш жигъатнаан жюрбежюр предложенийир дюзмиш ал1уру, ч1алнаъ дюшюш шулайи гъалат1ар арайиан адагъуру, суалариз жавабар тувру, ктитбаан илч1ихбар гъухуру ва гъ.ж.

Изложенийир сифте план гъязур дап1ну хъасин дик1уру. Хъубпи классдиъ изложенийир гизафси ккат1абццу пландинди күли гъахуру.

Классдиъ аygъю ал1бан изложениейин текстнан зиин гъамциб къайдайинди ляхин гъабхуз шулу:

1. Мялим изложениейиз гъязур хъуб.
2. Мялимди текст урхуб.
4. Читин гафарин ва ибарийрин зиин ляхин гъбхуб, эсерин мяна ва идея ачухъ ал1уб.
5. План дюзмиш ал1уб.
6. Текрар вуди урхуб.
7. Урхурайидари текст ктибтуб.
8. Урхурайидари бик1бан ляхин тамам ал1уб.

Изложенийир классдиъси хулаъра дидик1ну ккунду.

Литературайиан вуйи сочиненийир гъам мелзналанси, гъамсана бик1бан къайдайиндира гъахуз шулу. Хъубпи классдиъ урхурайидар сочинениейин вари т1алабарихъди таниш ал1уб лазим шулдар. Дурагиз сабпи мялуматар тувуб гъелелиг ч1яян ву. Дидин гъякънаан вуйи аygъювалар дурагин заан классариъ яркъу шулу. Сочинениихъна ккун ал1урайи т1алабарикан саб-урхурайидари чин фикрап ва гъиссар ачухъ ал1уб ву.

Литературайин темайиан дару сочиненийир, аьдат вуйиси, урхурайидарин уымрин хусуси тажрубайин ва дурагин гюзет

ап1бариин биналамиш шулу. Гъаму жюрейин сочиненийири баяр-шубарин зигъим, хиялар, фикрар артмиш хъуз ахю кюмек ап1уру. Месела, урхурайидари чин альтрафариъ арайиз гъюрайи табильтдин жюрбежюр гюзет ап1бариз тялукъ вуйи сочинение хъубпи разделиан урхбан ч1ал ккат1абццбан дарсналан къяляхъ гъабхуз шулу.

Гъаму темайиз тялукъ вуйи сочиненийир шикларианра к1ули гъахуз шулу.

Урхурайидарин улхбан ва бик1бан ч1ал артмиш, девлетлу ва ужу хъупан шарт1 вуди сифте нубатнаъ фикирлу ва дюз урхуб, дурарин зигъим ляхин жанлу ап1уб, баяр-шубарик жюрбежюр гъискар кауб, литературайиан айи аьгъювалар яркъу ва дерин ап1уб гъисаб шула. Гъацира урхурайидарихъан альтрафариъ айи гъядисийиз, ляхнариз дилигну лазим вуйи саб ихтилат гъам улхбииинди гъамсана, гъамсана бик1бииинди улупуз, ктибтуз вая бик1уз удукури дубхъну ккунду. Баяр-шубарихъан дюзди ва рягъятди чан фикир гъам улхбииинди, гъамсана бик1бииинди улупуз духъну ккунду.

Гъарсар урхурайирин чан хусуси словаара ади ккунду. Словарь алфавитдин къайдайиинди бик1бииинди гъабхуб лазим ву. Табасаран литература киврайи мялим классдий гъабхурайи гафарин ляхнарин зин гюзчи духъну, дураг вахт-вахтарик ахтармиш ап1ури, словарин ляхнин гидишат аьгъю дап1ну, думу гъаммишан девлетлу ап1баз мажбур ву. Словарин ляхнин бадали учители гъарсаб гъавриъ даршлу ц1ийи гаф доскайик бик1уру ва думу ачухъ ап1уру.

Вахтарик баяр-шубарин словаар млялимди уч дап1ну ахтармиш дап1нуре ккунду.

Баяр-шубарин ушвниан улхбан ва ч1ал ккат1абццбан вердиш'валар яркъу ап1бан бадали, урхбан дарсарикан гъаммишан мянфяльт ктабгъуб лазим шулу. Гъарсаб урхбан дарсну баяр-шубарик

улхбан ва ч1а ккат1абццбан вердиш'валар яркъу ап1бан бадали, урхбан дарсарикан гъаммишан мянфяайт ктабгъуб лазим ву. Гъарсаб урхбан дарсну баяр-шубарик улхбан ва ч1ал ккат1абццбан вердиш'валар яркъу ап1бан бадали ц1иб ва гизаф аыгъювал кап1ру (месела: суал тувуз аыгъю хъуб, туву суалназ жаваб тувуз аыгъю хъуб, текстнаъ к1ул'инди вуйи гафарин вая паярин гъавриъ ахъуб, к1ул'инди вуйи фикрап китабариз дилигди ктитуз гъитуб, бязи гъурхдар к1ваъланди пуз гъитуб ва гъ.ж.). Урхбан дарсарин кюмекниинди гафарин запасра артухъ ап1уз шулу.

Урхбан дарсарихъди аылакъалу вуди исихъ улупнайи ушвниан улхбан ва ч1ал ккат1абццбан вердиш'валарин ляхнар гъахуз шулу:

- 1) суалар дивуз ва дурагиз жавабар тувуз;
- 2) план дюзмиш ап1уз;
- 3) гъурхубдикан ктибтуз;
- 4) изложение бик1уз;
- 5) к1ваъланди аыгъю ап1уз;
- 6) словарин ляхин ва гъ.ж.

1. Суалар тувуз аыгъю ап1уб. Туву суалназ жаваб тувуб суал тувуз аыгъю ап1убт1ан рягъят ляхин ву. Гъаддиз лигну баяр-шубариз гъурхубдикан суалар тувуз аыгъю ап1уб (вердиш ап1уб) гизаф эгъемиятлу ляхин ву.

Баяр-шубар суалар тувуз фици вердиш дап1ну ккунду?

Му ляхниъ чешне мялим духыну ккунду, яна учители баяр-шубариз суалар фици тувруш улупуру ва ушвниан к1ури гъаврикк ккаъру. Хъасин вариди коллективно вуди суалар дивуз аыгъю ап1уро. Суал баяр-шубарихъди дивуз гъитри, учители думу дюз алап1уро ва баяр-шубар вердиш ап1уро.

Учебникириъ, китабариъ айи суалариз лигури, суал фици дивруш аьгъю ап1уру. Баяр-шубари чпи диву суалар чпин арайиъ чпихъди дюз ап1уз гъитру

Читинди алахъурайи йишвар учители дюз ап1ури суалар дивуз аьгъю ап1уру. Туврайи суал саб предложениейикан дубхъну ккунибин баяр-шубар гъавриъ хъуб лазим ву.

Гъурху саб текстнан жа-жара паяриз к1улар тувуз аьгъю ап1бу гъадму гъурхубдизра суалар дивузра аьгъю ап1уз вердиш ап1уру. Гъурху текстнан жа-жара паяриз к1улар тувуз ккергъбан классариъ баяр-шубариз коллективно аьгъю ап1уру. Хъубпи классдиъ урхурайи баяр-шубариз гъурху текстнан паяриз к1улар тувуз гъардиз к1ул'индира (коллективно дарди) аьгъю дубхъну ккунду. Мушваъ дурари учебникириъ айи чешнейикан ва учителин кюмекнакан мяняфяльт кадабгъну ккунду¹.

2. Суалариз жавабар тувуз аьгъю ап1уб. Диву суалназ жаваб гъаму улхбииинди ва гъамсана бик1бииинди тувуз шулу.

Мициб къайда баяр-шубарин ушвниан улхбан ва ч1ал ккат1абццбан бадали вари классариъ гъабхуру. Суалнан ва жавабнан арайиъ айи жаравал жюрбежюр классариъ гъаддикан ибарат вуки, сифте суал я саб ясана кьюб предложение жаваб шлубси тувру, хъасин вуйи суалар яркъу ва читин дап1ну ккунду.

Туву суалназ жаваб тувруган, гъирагъдихъан саризра кюмек ап1уз гъидритри, жаваб туврайири к1ул'инди жаваб тувуз гъитну ккунду. Дураг, жаваб саб швнуб предложениийриинди тувуз шлубсира вердиш ап1уб лазим ву. К1ваълан гъап1ну ккундар, туву суалназ жаваб вуди ушвниан к1урайи вая бик1бииинди жаваб туврайи

¹Керимов С. Методика преподавания родного языка в начальной школе. Махачкала, Дагучпедгиз – 1963.с -43.

предложенийир гъаммишан грамматика жигъатнаан урхурайидар гъаврий ахърубси дюздар духьну ккунду.

3. План дюзмиш ап1уз аygъю ап1уб. Ляхнин план дюзмиш ап1уз баяр-шубариз сифте варилиз саб йишв'инди, коллективно вуди, учителин гюзчиваликкди, учителин кюмекниинди дюзмиш ап1уз улупну ккунду. План дюзмиш ап1уз, гъурху дарсарикан, гъеерхъу ва гъяркъю ляхнарикан, удуч1вну улхбакан ва гъамци жарадарикан аygъю ап1уру.

Школайиъ, аьдат вуйибси, план дюзмиш ап1уз суаларин кюмекниинди аygъю ап1уру. Гъамци план дюзмиш ап1уз аygъю гъап1хъантине, текстнан паяриз дилигну план дюзмиш ап1уз аygъю ап1уру.

План анжах гъаммишан бик1бииинди дюзмиш ап1уз аygъю ап1уру. План дюзмиш ап1бан бадали баяр-шубари классдий учителин гюзчиваликкди, саб йишв'инди ляхин гъабхрган, уьмуни ихтилат гъабхрган, уьмуни ихтилат ап1бииинди дюзмиш ап1уру. Гъарсаб к1улин (заголовокдин) вая суалнан заин дулхну, ачухъ дап1ну, дюз алап1хъантине, хъасин дидин заин бик1бан план бик1уру. План к1у'инди гъарди чав-чакди дюзмиш ап1ру вахтна, к1ваъланди улхури гъял ап1уб герек шулдар. Дициб арайиъ гъарди чав-чакди фикир ап1ури план дюзмиш ап1уру.

Дюзмиш гъап1у пландиз дилигну, баяр-шубар дидкан ихтилат ап1уз ва гъацира бик1узра вердиш ап1уру. Му ляхнар тамам ап1бан бадали учителин гюзчивал чарасуз лазим вуйиб ву.

4. Гъурхубдикан ктитуз вердиш ап1уб. Баяр-шубар гъурхубдикан ктитуз вердиш ап1бу дуарин ушвиан улхбан ва ч1ал ккат1абццбанвердиш'валарин ляхнар мюгъкам ва яркъу ап1уру. Гъарсаб классдий, урхурайидари чпин гъурхубдикан ктибтбан бадали, гизаф вая ц1иб духьнура чпин гафарин запас а. Амма думу

чпиз аий гафарин запас дурагиз жюрбежюр гъурхдарикан ктибтбан бадали гъубк1урдар.

Гъурхубдикан ктибтуз гъитбан ляхнари баяр-шубарин гафарин запас гъюблан-гъюбаз артухъ ап1уре, гъацира дураг хътрахъди урхуз вердиш ап1уре. Гъаци гъабшиган, му ляхни баяр-шубарин улхбан ва ч1ал ккат1абццбан вердиш'валара яркъу ап1уре. Гъарсаб гъурху ихтилатнакан баяр-шубарихъди ктитуз гъитну ккунду. Гъурхубдикан ктибтуз гъибтубсифте суал жавабниинди, хъасин дюзмиш дап1найи пландииинди гъурхубдикан ктитуз аygъю гъап1хъантана, ахирисъ саб суал – жаваб ва дюзмиш дап1найи планра адарди ктитуз вердиш ап1уре.

Гъурхубдикан ктибтруган баяр-шубариз учители гъаммишан кюмек ап1уб лазим ву. Саб бязи читин вуйи текстарин зиин гъурхубдикан ихтилат ктибтруган, китабар арццну улдугу йишваз лигуз гъитуб, саб ушвниан адап1уз читин гаф доскайик дибик1ну улупузра гъитуб ярамиш шулу, гъаз гъапиш му методикайиз лигну ужуб къайда гъисаб ап1уре.

5. Гъурхуб бик1бииинди улупуб (изложение). Баяр-шубариз изложение бик1уз ккебгъбан школайисъ аygъю дап1ну ккунду. Ккергъбан классариъ гъахру изложениир гъелбетда жикъидар ва читин дарудар духьну ккунду.

Бик1бан изложениир гъахбан бадали материал исихъ улупнайдарикан ибарат дубхыну ккунду: рягъятди вуйи ихтилатар, яшайишдикан къисийир, жа-жара вакъиъйир ва гъамцдар хъана жарадар. Классдисъ бик1бииинди вуйи изложение гъабхруган, исихъ улупнайи моментарикан мянфяльт кадабгъну ккунду:

1. Сифте учители, баяр-шубар изложение дибик1ну ккуни текстнахъди таниш ап1уб метлеб вуди, дидкан ихтилат ап1уре.

2. Хъасин изложениейин текст учители чав урхуру.

3. Изложениейин текст, дидин тамамвалиинди вая к1ул'инди вуйи паярин гъаврикк ккаъбан бадали, суал жавабниинди разбор ап1уре.

4. Изложениейин текст учители сабансан адахъну гъавриъ шлуганси урхуру.

5. Суалариинди ва план бик1бииинди изложение бик1бан план дюзмиш ап1уре.

6. Сар вая саршнур ученикдихъди, чпи изложение фици бик1уруш, ктитуз гъитру.

7. Зиихъ улупнайи гъязурвалин ляхнар гъахбалан къяляхъ, баяр-шубари чиб гъавриъ гъашибси, дюзмиш дап1найи пландиз лигури вая дивнайи суалариз лигури чпи-чпикди фикир ап1ури, гъарди чан к1ул'инди изложение бик1уре.

Изложение бик1руган орфографияйин гъалат1ар дарап1бан бадали, саб бязи дик1уз читин шлу гафар доскайик дидик1ну ккунду. Мидланна гъайри, бик1руган жюрбежюр орфографияйин къайдийр гъерхри ачухъ ап1уз шулу.

8. К1ваъланди аygъю ап1уб. К1ваъланди аygъю ап1уб урхурайидарихъди урхпан лап сифтейиан (гъязурвалин классдилан) башламиш ап1уре ва вари классариъ гъаммишан гъабхуру. Саб бязи мялимари, баяр-шубариз шиътар ва жарадар к1ваъланди аygъю ап1бан бадали, улхъан дарснаъ тувнайи ляхин хъа гъюру дарснаъ саршнур касдихъан гъерхну, сарун дидин зиин ляхин марцциди ккудубк1уре. Мициб метод зат ярамиш вуйиб дар. К1ваълан ди аygъю ап1бан бадали тувдарикан, баяр-шубарихъан ара-арайик гъерхри, дураг к1ваина хури дубхъну ккунду.

Гъарсаб классдий к1ваъланди аygъю дап1ну ккуни шиътарин къадар программайиъ улупну а.

Баяр-шубар иштирак гъаши книйрикан, газетар, журналариан, интернетдикан мянфяльт кадабгъну, учители урхурайидариз, фуну йишв дурагиз к1ваинди гъубзнуш, дурагихъди ктибтуз гъитри, арапайик гъерхуб лазим шулу. Гъамцдар ляхнарикан гъерхбииинди учители баяр-шубарин к1ваъланди аygъю ар1бан аышкъ артухъ ар1уро.

Зиихъ улупнайи ляхнарикан мянфяльт ктабгъбииинди к1ваъланди аygъю ар1ру ляхнар гъахбу баяр-шубарин ушвниан улхбан ва ч1ал ккат1абццбан вердиш'валар гужли ар1уро.

9. Словарин зиин гъабхру ляхин. Словарин зиин гъабхру ляхин баяр-шубариз урхбан дарсариъ фукъан эгъемиятлу ляхин вуш, улхбан ва ч1ал ккат1абццбан вердиш'валарин ляхнариъра эгъемиятлу ву. Урхбасъ гъарсаб ц1ийиди аygъю ар1урайи гаф к1ваъланди аygъю дап1ну, гъаммишан к1ваин гъубзрубси, мюгъкамвалиинди аygъю дап1ну ккунду. Урхруган думу гаф рягъятди ушвниан адап1уз дубхъну ккунду. Урхруган аygъю шулайи гъарсаб ц1ийиди гаф баяр-шубариз гъам рябъбииинди, гъам ебхъбииинди, гъамсана ушвниан пуз хъуп'инди ужуди аygъю дубхъну ккунду. Ц1ийиди аygъю ар1урайи гафар исихъ улупнайи упражнениир гъахбииинди ужуди аygъю ар1уз ва къаназ к1ваин гъитуз шулу:

- а) ц1ийиди аygъю ар1урайи гаф чан алфавитдин словариъ бик1уб;
- б) темийириз дилигну ц1ийиди гафар группийириз жара ар1бииинди (набататар, гъайванатар, дюшюшар ва гъ. ж.) аygъю ар1уб;
- в) ц1ийиди аygъю ар1урайи гаф чивариз дилигну группийириз жара ар1уб;
- г) саб предметдикан вуйи группийириз жара ар1уз хъуп'инди аygъю ар1уб;

д) мяна жигъатнаан чиб-чпиз ухшарвал айи гафарин группийр аygъю ар1уб.

Саб текст урхурайи вахтна, баяр-шубариз ц1ийи гафар аygъю ар1уган, анжах думу гафнан гъавриъ ахъубт1ан гъайри, думу гаф дурагиз к1ваъланди ушвниан пуз, гъаммишан к1ваин гъибтуз ва дюзди бик1узра аygъю дап1ну ккунду.

1.4.Литературайин теорияйин мяна аygъю ар1уб ва эсерин анализ ар1уб.

Гъаврикк шлуси урхуб, план дивуб, мелзналан ктибтуб думу ужууди аygъю ар1бан бадали, гъамрап текстнан зиин гъабхру ляхнин жюргежюр къайдийр ву, гъадшвахъди гъаму ляхнари, гъарсабди урхбиин гъабхру ляхнализ план дивбаз, улхбан ва ч1ал гъат1абццбаз тясири ар1уре.

Текстнан зиин гъабхру юкъуб к1уре ва алас вуйи ляхнин къайда – му улихъимиidi дивнайи суаларин кюмекниинди, классдиъ гъабхурайи сюгъбатниинди текстнан анализ ар1уб ву.

Эсер анализ ар1бан бадали вуйи гъаму жюрейин дарсарин саб къадар ляхин дубхну ккунду, гъацира гъаму ляхнин кьюб тереф гъацира жара дап1ну ккунду.

Суалариз дилигну, дарсарин асул мяна ачухъ дап1ну ккунду:

1) художественный къайдайнна идейный содержаниейн сигъ аylакъа ади вари эсерин анализ гъабхуб.

2) эсериъ иштирак шулайи ксарин (игитарин) образарин зиин ляхин ва дурагин характеристикийр дюзмиш ар1уб.

3) пейзаждин ва жара сурат бик1бан анализ ар1уб.

4) композицияйин зиин ляхин гъабхуб.

5) эсериъ улупнайи шаирин ч1ал аygъю ар1уб.

6) шаирин бик1бан жюре.

Гъамраихъди сабси дарсар тешкил ап1бан къайдара тяйин дап1ну ккунду¹.

Багъри литературайин дарсари художествойин эсерин анализ ап1бан вердиш'валар яратмиш ап1бан месела улихъ дивра. Эсерин анализ ап1бан к1улин метлеб дурхнайи текстнан мяна аygъю ап1руган гъадагънайи аygъювалар имбубсан дерин ва мюгъкам ап1уб ву.

Анализ ап1уб урхурайидарин литературайихъна вуйи интерес имбубсан за ап1бахъна ва художествойин литературайихъна урхуз аygъю ап1бахъна диш дап1найиб вуди ккунду.

5 – пи классдиъ гизафси анализ сюгъбатнан къайдайинди к1ули гъабхуру.

Мялум вуйибси, гъарсаб художествойин эсериъ кьюб жюрейин информация ади шулу:

1) урхурайидариз саб гъядисайикан вая вакъиайикан хабар туврайиб.

2) авторин фикир, жин дап1найиб.

Авторин фикрап ва хиялар гизафси эсерин игитарин образариинди ачухъ ап1уру. Багъри литературайин дарсарий урхурайидариз эсериъ айи авторин фикрап ачухъ ап1уз, дидин иштиракчириин гъяракатариз, хасиятарин к1улин лишнариз кымат тувуз, эсерин ч1алнан хусусивалар ачухъ ап1уз, тамамвалиинди эсерихъна ва дидин иштиракчирихъна вуйи жувван рафтар ачухъ ап1уз шулу. Эсерин анализ ап1бан ляхин дидин жикъи мяна, сюжетдин гъурулуш аygъю ап1балан башламиш шулу. Месела, «Учвуз асландинна нежбрин дустваликан фу аygъю гъабхъунчвуз?», «Асланди нежбрикан чан к1улиз ек1в йиву гъаз ккун гъап1ну?»

¹ Т. Магомедов. Методика преподавания литературы в 5-8 классах. Махачкала-1964.

(«Аслан ва нежбер»), күрусадар суалари урхурайидарихъди нежбринна асландин дустваликан ва нежбрин гъялакваликан, ихтиятсузваликан, ушвниан ут1убччу саб гафну фици дуарин айлакыйир дигиши гъап1нуш, фикрап ап1уз гъитру.

Мялум шулайиганси, эсерин жикъи мяна ачухъ ап1бан суалар эсерин анализ ап1бан суаларихъян жара шулдар, дураги сабди тмуну аялава ап1ура. Суалари эсерий арайиз гъюрайи гъядисийирин хъайи-хъайивал, дуарин арайиъ айи айлакъя эсерин иштиракчийирин гъяракатарин себеб ва натижа, дуарин хасиятарин к1улин лишнар айгъю ап1уз кюмек ап1ура.

Эсерин анализ ап1руган, текстариан к1ул'инди вуйи ч1ук1ар агбаз тялуку вуйи табшуругъари ва дураги урхбу айхю кюмек тувру.

Хрестоматияйиъ тувнайи табшуругъариинди эсерин анализ ап1бан лягин ккудубк1урадар. Табшуругъари му вжиблу ляхниъ анжагъ сабпи кюмет1ан тывараждар, думу анализдихъна вуйи сабпи къадам вуди гъисаб ап1уз шулу. Эсерин анализ ап1бан айхюбисиб лягин урхурайи тестнан идея ачухъ ап1биина, дидиъ иштирак шулайи игитарин хасиятар, дурагиз хас лишнар тяйин ап1биина, дидин художествойин хусусивалар ачухъ ап1биина диш дап1найи махсус табшуругъариин алабхъура. Амма гъаму вари ляхнар эсерин анализ ап1баз тамамвалиинди гъязур гъахыиган: текстнан мяна ачухъ ап1бан лягин ккудубк1балан, текст урхбалан, ц1ийи гафар айгъю ап1балан, урхурайидари суалариз жавабар тувбалан, текст ктибтбалан къяляхъ к1ули гъабхуру.

Мялимди эсерин анализ ап1ру вахтна урхурайидарихъди дидин игитарин суратар к1ул'инди яратмиш ап1узра гъитри ккунду. Думу ляхни баяр-шубарин фикир артмиш ва фантазия уягъ ап1уру. Месела, М. Шамхаловдин «Улдумгун гъибихъу баҳт»,

«Баркллудар» ихтилатар анализ ап1бан ляхин гъабхрган, мялимди урхурайидарихъди Альидарин сурат яратмиш ап1уз гъитуз шулу.

Игитарин хасиятарин к1улин лишнар ачухъ ап1биина диш дап1найи табшуругъар жюрбежюрдар шулу. Месела, «Альидарин дирбаш'вал ва дугъан хасиятнан ижмивал фит'инди ачухъ шула?», «Дугъан к1ул адабгъуз шлуval ва удукувал фти ачухъ ап1ура?» («Удубгну гъибихъу бахт»), «Селмийикан фу аygъяччувз?» («Баркаллудар») ва гъ.ж. Урхурайидари

гъадму ва жара гаф, гъадму ва жара иштиракчийиз тялукъ вуйи гъисаб дап1ну ккунду.

Хрестоматияйин сасдар табшуругъариъ иштиракчийин хасиятнан лишнар абийирин гафариъ жин дап1нади шулу. Месела, «Аслан ва нежбер» к1уру махъвнан табшуругъариъ тувнайи абийирин мисали («Гапри гъап1у зиян сагъ шулу, гафну гъап1у зиян зат сагъ шулдар») нежбрин ихтиятсувалин ва гъялаквалин натижа улупура. Мушваъ мисалин фикир ачухъ ап1ури ва думу эсерин фуну игитриз (мушваъ нежбриз) тялукъ вуйиб вуш аygъю ап1ури, урхурайидари гъаддинди дугъан асас лишнарра ачухъ ап1уру.

Мялимди баяр-шубарихъди гъурху эсериъ, чпиз фуж ва гъаз бегелмиш гъахънуш, ктибтуб т1алаб ап1уб, дуарин гъяракатариз кымат тувуб ва гъадму вахтна эсерин идеиний мянайиниара фикир жалб ап1уб лазим гъюру¹.

Хъубпи классдиъ эсерин хусусивалариина гюзчивалин ляхин гъабхубра лазим шулу. Урхурайидарин фикир неинки эсериъ улупурайи жюрбежюр игитариина ва шиклариина, хъа гъадму игитар

¹ Т. Магомедов. Методика преподавания литературы в 5-8 классах ст. 45. Махачкала-1964.

вая шиклар фици суратназ духнаш аыгъю ап1биинара жалб дап1ну ккунду.

Шиърин, иллагъки лирикайин шиърин, анализ ап1ру вахтна мялимди дурагин ч1алнан къат1'ивалар гъисабназ гъадагъуру. Урхурайидарихъди дурагиан шиклин ч1ал суратлу ап1урайи алатор (эпитетар, ташпигъар, метафорийир ва гъ.ж.) агуз гъитру ва дураги лирикайин игитрин фикрап ва гъиссар ачухъ ап1баъ уйнамиш ап1урайи ролин метлебувал улупуз гъитру. Амма думу ляхнин гизаф деринариъ уч1вуб лазим гъюрдар. Диidi урхурайидар шиърин идеяйин мянайихъан ярхла ап1уб мумкин ву. шиърин дериндиан анализ ап1уз дурагиз заан классариъ аыгъю хъибди. Хъубпи классдин мялимди урхурайидариз шиърин гъякънаан вуйи сабпи вердиш'валар тувну гъитру.

Атармиш ап1бариан мялум шулайиганси, багъри литературайин мялимариз лирикайин эсерарин анализ ап1уб читин алабхъура. Диин к1улин себеб, гъелбет, лирикайин эсерариз эпический шиъразиси сюжет адарди хъувал, диин мяна ихтилатнан мянаси ктибтүз даршувал ву. Дураги, мялум вуйиси, лирикайин игитрин гъиссар, хиялар ва гевюл, дугъан фикрапин образар улупуру. Хъа дураг ктибтүз шлудар дар. Дураг урхурайири гъисс ап1биина жалб дап1ну ккунду. Гъаддиз лигну мялимди вари къувват лирикайин игитрин фикрап, хиялар, дугъан чан альтрафарий айи гъарсаб шейънахъна ва гъракатнахъна вуйи лигуб урхурайидари дериндиан гъисс ап1биина жалб дап1ну ккунду. Мисал вуди М. Шамхаловдин «Баркаллудар» к1уру ихтилат гъадабгъурхъа ва анализ ап1уз тахминан план тувурхъа.

Дарсан мяна ва метлеб урхурайидарик ихтилатнан анализ ап1бан вердиш'валар кауб ву.

Мялимди куч1вбан сюгъбатнаа баяр-шубар темайихъди ва дарсан улихъ дийибгънайи метлебнахъди таниш ап1уру.

Дидин къяляхъ баяр-шубарихъди (мялимди чав улупури) ихтилатнан жюрбежюр ч1ук1ар урхуз гъитру, дуарин тясирулуди урхбан вердиш'валар ахтармиш ап1уро.

Ихтилатнаъ дюшюш шулайи читин гафарин ва ибарийрин урхурайидар фици гъаври духьнаш (дуар гъадраихъди ихтилатнан мяна аygъю ап1бан дарснаъ таниш духьна, ахтармиш ап1уро: заведиш, доход, колхоз, фуфайка, доярка, лембеку, фаракъат гъап1ну, азраил, хъамал п1ап1ух, ахир-эвел дарабгди ва гъ. ж.).

Хъасин мялимдихъан урхурайидариз гъамцдар суалар (мялимдихъан эсерин ахирить тувнайи суалари канра мянфяльт ктабгъуз шулу) тувру:

1. Увуз ихтилатнан авторикан фу аygъявуз?
 2. Ихтилатнан гъяракат наан ваfila к1ули гъябгъюра?
 3. Ихтилат швнуб пайнакан ибарат шула?
 4. Писатели думу гъаз паяриз жара гъап1ну?
 5. Ихтилатнан к1улин игитар фужар ву?
 6. Селмийи фициб к1убанвал гъап1ну?
 7. Селмийин дада Гъизлар автори фици улупна?
 8. Аълибеккан биц1и ихтилат кидибтай.
 9. Ихтилатнан ч1аланаз фикир тувай (метафорииз фикир тувуз гъитру: аку дюн'я дярябкью шюхъяр, марзаригъ ц1а гъяп1ну ва гъ.ж.)
 10. Ихтилатнан к1улин метлеб (идея) ачухъ ап1уро.
 11. Писатели ихтилатниин «Баркаллудар» к1уро ччвур гъаз иливну?
 12. Ихтилатнан гъякънаан вуйи мялумат аygъю ап1уб.
 13. Урхурайидари думу жикъиди тетрадариъ бик1уб.
- Хулаъ баяр-шубари ихтилат тясирулуди урхуз, ктибтуз, анализ ап1уз ва ихтилатнан гъякънаан вуйи мялумат аygъю ап1уро.

Эсерин жара терефар аыгъю ап1айиз анализ гъабхбан бадали уымуми къайдийр ва дидин асас паяр дагну ккунду. Эсер саб йишив'инди фици ахтармиш ап1уру? Месела вуди гъадабгъурхъа хъана М. Шамхаловдин «Улдубгну гъибихъу баҳт» к1уру ихтилат. Му думукъан аыхюб дару, амма гизаф мяна айи эсер ву, ва гъамушваь текстнан зин гъабхру ляхнин методика улупуз гизаф рягъятди алабхъуру.

Школайиъ гъабхру гъар фициб вушра анализдихъна саб жерге къанунар духну ккунду.

Анализ гъабхуб эсериъ улупнайи бязи игитарикан ва эсерин художественный т1яаъм артмиш шлуб гъадабгъну ккунду. Гъамрар вари анжах текстнан уымуми мяна ва тербияйиз айи хайир аыгъю ап1бан бадалит1ан улупну ккундар.

Ихтилат, повесть, басня, шиир ва гъ. ж. аыгъю ап1урайиган гъарсаб эсериъ айи мировоззрение улупуб, инсаниятдин ужуударстар хасиятар мюгъкам ап1уб, общественный уымрин гъавриъ ауб, баяр-шубарин фагъум-фикир яркъу ап1руб, дуарарин ва художественный т1яаъм артмиш шлуб гъадабгъну ккунду.

Дарснаъ эсерин сабунуб ва тмунуб тереф, сабунуб вая тмунуб сурат ахтармиш ап1ури, аыхириъ баяр-шубар писатели улупнайи картинаин ва эсерин мяна аыгъю шлубси дап1ну ккунду. Текстнан дикъатниинди анализ гъабхбан рякъ – му текст фикирлуди урхуб ву.

Эсерин игитриз кымат тувуз, дугъан сурат ачмиш ап1уз, думу гъаржурейин саягъариъ тевуз аыгъю ап1убра аыхю хъуркъувал ву. Литературайин эсерин игитар аыгъю ап1бахъди дарс кивури гъадму ляхнин аыгъю ап1банна тербия тувбан тереф ачмиш дап1ну ккунду.

Мушваь исихъ хъайи варианттар жара ап1уз шулу:

1. Ихъ литературайин саб жерге игитарихъан вари чпин суратниинди, чпин фикраиинди обществойиз тясир ап1уру. Гъамциб

гъялнаъди учителин асас буржи саб жерге суалариинди урхурайидарин фикир гъаму ксарин игитвалин хасиятар ачухъ ап1баз жалб ап1уб ву.

2. Кьюбпи группайн ксарин аygъю ап1банна тербия тувбан къиматлевал ачмиш ап1уб саб къадар читин ву. Мушвак чпи сарди вуйи гъялариъ, ужубдихъ къит духьну айи гъялариъ гъашидар кахъра. Фукъан читин шулушра, урхурайидарихъан шиъриъ улупнайи образдиз дюзди къимат тувуз шлуси, гъязур дап1ну ккунду.

Литературайин эсерин игитриз характеристика туврайиган, урхурайидариз кюмек мялимдира дап1ну ккун. Хъа гъадрихъди сабси литературайин дарс киврайи мялим психологра вуди духьну ккунду, гъаз гъапиш эгер дугъан характеристикийин зиин гъабхру ляхин илимлу вуди тастикъ ап1уз ккунди гъабшиш, дугъу саб ялгъуз гъамусдин литературайиз илим тувубт1ан башкъа, гъамусдин инсанарин, эсерарий тувнайи игитарин психологияйизра фикир тувну ккунду. Дарс киврури литературайин игитрин характеристика тувруган, психологияйин илимдиъ ишлетмиш ап1баан адахънайи терминар ишлетмиш ап1увал хай шулдар.

Литературайи киврайи мялим гъамусдин школайиъ къабул дап1найи рякъюъди душну ккунду.

Хъа му ляхин анжах саб тереф ву. Тмуну тереф, хъана варит1ан лазим вуйиб, гъаддикан ибарат вуки, литературайин игитрин характеристика тувуб – му литературайин илим кивбан ляхин ву. Текст анализ ап1руган, дарс киврури ч1иви инсанар аygъю ап1ури адар, хъа художественный суратар аygъю ап1ура, диди психологияйин натижайииндиге литературайин илимдин принципариз аяхю вуйи кюмек ап1уру.

Гъамшваъ асас вуйиб гъаму художественный суратарин хайир ва т1абиаътдин идеология к1ваъ дюрхну ккунду. Мицисдар образариъ

гъякъикъат гъат1абццбахъди, шаири гъадму лишнар жара ап1баз лазим вуйи шей'ар дугъриди улупбан бадали, литературайин жюрбежюр такъатарикан мянфяльт ктабгъуру. Дугъу чан эсерин иgit уымрин гъациб дережайин йишвин дерккруки, фицики дугъан хасият лап бегъемди ва акуди ачмиш ап1уру.

Вари гъаму рякъяр урхурайидариз ужуди ктитуб лазим шулу, гъаз гъапиш гъадрари характеристика дивбаз рякъ ачмиш ап1уру.

Гъаму рякъяр аыгъю гъашиган, урхурайидар гъамциб натижайихъна гъюру:

1. Литературайин эсериъ улупнайи тягъяр имбу образарихъан гъадагъу учв гъяракатнаъ айи обществойихъан гъадагъну дилигну ккундар.

Урхурайидари гъадму иgitri учв фуну девриз, фуну обществойиз, эсерин фуну тарихи девриз дахил шулуш, чав аий социальный эсерин фуну тарихи девриз дахил шулуш, чав аий социальный гъялназ дилигну, обществойиъ, гъийин вахтнаъ чав гъабхурайи роль фициб вуш аыгъю дап1ну ккунду. Анжагъ гъамци гъабши1ан иgitрин реальный ва типичный сурат (образ) аыгъю ап1уб мумкин дар.

2. Эсерин иgitрин хасият ачмш ап1уз асас вуйиб – дугъан инсанарин ва хизандин яшайишидь, дугъан хиялар ва гъиллигъар, хъа гъадму хасиятари дугъан жара ксарихъди вуйи гъадму иgit улупураш, гъамди думу учв фуну терефнаан характеризовать ап1ури аш аыгъю дап1ну ккунду.

3. Эсерин иgitрин характеристикийиз аылава вуйиб дугъан шикил, дугъан ч1алнан нугъат, хъа гъацира гъадму учв улупурайи пейзаж ва гъял духьну ккунду.

Эсерин иgitрин шикил улупруган, вари шаирарин сабсиб шулдар, сасдари психологияйин ранг тувру, тмундари шлубкъан

ч1ивирси улупуру, амма урхурайидариз эсерин муну вая тмуну игит рякъюри ва дугъкан бик1уз шлуси духьну ккунду. Мициб ляхни игитрихъна вуйи хиял къат1 ап1уро, сурат шлубкъан ачухъуб, гъавриъ шлубси гъисс ап1баз багахъ вуйиб вуди дебккру.

Ч1алнан хасиятнора анализ ап1баз ксарин ч1алнан хасиятарра жалб ап1уро. Хъял кади, маш дуч1убхну улхбу, хъебекъурайидар биши ап1уро, хъа ужуб ч1алну, ужуб гафну, «уччву гафну гъванра гъюдли ап1уро» к1урубси, эсерикан мянфяльт кадабгъуз мумкинвал тувру.

Гъамци пейзаж бик1руганра пуз шул, саб гъялнаъ игитрин сурат фук1а даруб вуйибси рябкъюро, хъа жарадариъ думу игит ачухъди улупбахъди, дугъан сурат ачухъди улупбаъ кюмек ап1уро.

4. Игитрин гъякъикъи уьмур, дугъаз хас вуйи гъиллигъар улупбахъди дугъан характеристика дюзмиш ап1руган шаирин хиялнан йишв ва дугъан гъякъикъатдиз къимат тувувалра тяйин дап1ну ккунду.

5. Образдин зиин вуйи ляхниъ гъадму игитрин жассаддий сабсабдихъди тархъну адру жа-жара лишнар ачмиш ап1бахъна хурдар.

Урхурайидар чиб литературайин текст яркъушнаъ т1аърударин гъялнаъ ади, лягин хъайи хъайиси аьгъю ап1бахъди, гъамцдар рякъяриинди саб к1улди вуйибси суратнан гъавриъ хъувалихъна дуфну ккунду.

Гъаму саягъниинди характеристика дюзмиш ап1бан лягин к1ули гъабхуру. Образарин зиин анлитический лягин гъабхуб ч1яльн шулдар, думу лягин синтездинди ккудубк1уб чарасуз лазим ву. Миди хъубпи классдий пландин бик1бан жюре ва мелзналан вуйи характеристикиайн жюре къабул ап1уро.

Хъубпи классдиъ литературайин теорияйин бязи мялуматар аygъю ар1бу урхурайидариз эсерар дериндиан ва мюгъкамди аygъю хъупаъ важиблу роль уйнамиш ар1уру. Урхурайидариз чин гюзчиваларкъат1'и ар1уз, дуарин гъавриъ хъуз ва дидлан къяляхъна чипхъан к1ул'инди литературайин текстнан зин ляхин ар1уз шлу лишнар адагъуз кюмек тувбан бадали лазим ву. Гъаму гафариан ачухъ шулайиганси, художествойин эсерар аygъю ва диин гъаври хъупан бадали гъязурвал ва аygъовалар ади ккунду. Му месела мектебдиъ хъуркъувалариинди гъял ар1баъ урхурайидариз литературайин теория аygъовали ахю кюмек тувру. Дупну ккундуки, литературайин теорияйин гъякънаан вуйи аygъовалар гъаци к1ваълан дап1найдар ваъ, хъа саб китабдиз вая эсериз дюзди кымат тувуз кюмек ар1рудар, чан урхбан ляхниъ яркъуди ишлетмиш ар1уз шлудар духьну ккунду. Урхураири чан къанажагъдиъ гъял дарап1у аygъоваларин мяняльтувал, гъелбет, биц1иб шулу. Гъаддиз литературайин теорияйин мялуматар аygъю ар1уз хъюгъю сабпи йигълан башламиш дап1ну мялимди дуар урхурайидари формально вуди аygъю дарап1баз къат1'и вуйи фикир тувну ккун шулу.

Урхурайидариз литературайин теорияйин гъякънаан мялуматар тувбан ляхин программайин т1алабарихъди тархьну гъабхуру. Хъубпи классдин программайи урхурайидар халкъдин махъварин, мяълийирин, ихтилатарин гъякънаан вуйи мялуматарихъди таниш ар1уб ккун ар1ура. Мялум вуйибси, программайиъ литературайин теорияйин мялуматар аygъю ар1бан бадали к1ул'инди дарсарра жара ар1урадар.

Багъри литература кивбан тажрубайилан мялум шулайиганси, ахюону пай мектебариъ литературайин теорияйин гъякънаан мялуматар художествойин эсерарихъан жаради дургъура. Думу

къайда дюзиб дар. Эсер урхбанна литературайин теорияйин мялуматар аygъю ар1бан ляхин сабси, тархыну дубхну ккунду.

Хъубпи классдиъ аygъю ар1урайи литературайин теорияйин гъякънаан вуйи мялуматар эсерарин жанриири хусусивалар аygъю ар1бахъна диш дап1найдар ву. Эсерин жанриири хусусивалар аygъю ар1бан методикайин къайдийир литературайин теорияйин имбу мялуматар аygъю ар1бан къайдийирихъан жара шуладар. Жанриири хусусивалин лишнар аygъю ар1уб гъадму жюрейиз хас шулайи эсер урхбахъди сабси башламиш шулу ва думу аygъювалар гъюблантъюбаз дерин ар1уру. Думу ляхин к1ули гъабхбан методика эсерин жанриирикан асиллу ву. Ухуу мисал вуди халкъдин махъварин гъякънаан вуйи мялуматар дургъбан ляхин гъадабгъурхъа. Урхурайидариз халкъдин махъварин гъякънаан вуйи сабпи мялуматар «Аслан ва нежбер», «Кыор хялижв», «Сулан аымлар», «Квасагайин къант1а йиц» к1уру махъварин анализ ар1руган, баяр-шубариз дураг сабси «Гъахънийишт1ан-гъахъундайишт1ан» гафариинди башламиш шулайиб ва табасаран халкъдин вари махъвариз гъамцдар ва жара махъвнак куч1вбан гафар хас вуйиб аygъю шулу. Гъадму саб вахтна урхурайидариз гизаф текрап ар1бар, гизафси шубубан (шубур чве, шубуб рякъ, шубубан гюрюшиш хъуб ва гъ. ж.) аygъю шулу. Дурагиз махъвар («Дураг гъадушваъ имиди, узу хъадакну гъафунза», «Дураг ип1ури, убхъури имиди, узу учвуухъна махъв ктибтуз гъафунза» ва гъ. ж.) гафариинди ккудубк1урайиб мялум шулу.

Урхурайидариз махъв халкъдин мелзналан яратмиш ар1барин саб жюре вуйиб, дураг гъайванатарикиан, пягъливнарикиан, яшайишдикан, сюгъриндар шлуб, дурагиъ гъякъикъатдиъ даршлусдар, альаматнан ва айжайиб гъядисирикиан к1урайиб аygъю дубхыну ккунду. Мялум вуйибси, махъвариъ гизаф образар, эсерар яратмиш ар1ру жюрбежюр жара алатор гизаф дюшюш шулу. Гъаддиз

лигну махъвари урхурайидарин образный фикир артмиш ап1бан метлеблу материалра тешкил ап1ура. Сабсан, махъвариъ гъяйванатар,ничхар, набататар, яна вари гъяракатнаъ ади шулу, дураг инсандин ч1алниинди улхуру, дураги чпин альтрафариъ шулайи гъарсаб дигиш'вал гъисс ап1уру ва дидиз кымат тувру. Жансуз шей'ар жанлу ап1бан къайдайихъди таниш хъували баяр-шубарин фантазия артмиш ап1баз ужууди тясири ап1уру. Мялимдихъан шей'ар жанлу хъувалин къайда ишлетмиш ап1ури, урхурайидарихъди жюргежюри шей'арикан биц1и-биц1и ихтилатар дюзмиш ап1уз шулу.

Махъвар тясирилуди урхуган, дурагин ктибтбан къайдайиз фикир тувру. Махъварин мяна метлеб ачухъ ап1руганра, дурагин жанрийин жюргежюр дигиш'валар ачухъ шулу. Урхурайидарин махъварин гъякънаан литературайин хрестоматияий тувнайи материал хулариъ к1ул'инди урхуру.

Урхурайидарин махъварин гъякънаан вуйи литературайин теорияйин мялуматар мюгъкам ап1баъ китабдиъ к1ул'инди урхбан бадали тувнайи «Хъял гъап1урин хъюхъяр гъядат1уб» ва гъ.ж. махъвар гъял ап1бура важиблу йишв бисуру. Классдин гъирагъдиъ урхбаз тялукъ вуйи дарсарира литературайин теорияйин гъякънаан вуйи аыгъювалар яркъу ва мюгъкам хъупаъ аыхю роль уйнамиш ап1уру.

Эсерар урхбанна литературайин мялуматар аыгъю ап1бан ляхин тархьну гъабхуб хъубпи классдиъ иллагъки метлеблу ву, фицики баяр-шубари текстнан анализ ап1баъ сабпи къадамар алдагъура.

Литературайин теорияйин мялуматар аыгъю ап1бан сабсан аыхю метлеб а: дураги урхурайидарин культура ва эстетикайин рякъ'ан вуйи аыгъювалар яркъу ап1уру. Дураг аыгъю апруган, мялимди урхурайидариз аыгъю ва ц1ийиди киврайи мялуматарин арайиъ аылакъа уъбхаз къат1и вуйи фикир тувну ккунду. Месела, махъварин

гъякънаан вуйи теорияйин мэлуматар аыгъю ап1руган, мэлимди суаларинна жавабарин къайдайинди урхурайидариз гъаму жумлайиан фицдар мэлуматар аш, аыгъю ап1уру ва анжагъ дидлан къяляхъна, баяр-шубарин аыгъювалариин биналамиш шули, махъварин гъякънаан вуйи мэлуматар тувру. Хъа халкъдин мяълийирин гъякънаан вуйи мэлуматар аыгъю ап1бан ляхин урхурайидариз махъварин гъякънаан айи аыгъювалар ишлетмиш ап1ури, махъваринна мяълийирин арайиъ айи фаркъвал ачухъ ап1ури, башламмиш ап1уру.

Литературайин теорияйин мэлуматар аыгъю ап1бан к1улин меселейирикан саб эсерин анализ ап1руган, урхурайидарихъан литературоведениеийин хусуси терминар ишлетмиш ап1уз удукууб ву. Дураг аыгъдарди гъахьиш ва дарс ктибтруган ишлетмиш ап1уз аыгъдарди гъабхьиш, литературайин дарс эсерин метлеб ктибтбиинди сяргъятламиш шулу, натижайиъ урхурайидар писатели яратмиш дап1найи суратнан, шиклин дериндиан гъаври шулдар. Дугъян аыгъюваларра зяифдар, гъаци заълан вуйидар шулу.

Хъубпи классдиъ урхурайидариз махъвар ва ихтилатар, халкъдин мяълийир ва шаирарин шиърар жара ап1уз, художествойин шиклин жюрбежюр элементар ачухъ ап1уз, эсерин игитарин гъяракатариз кымат тувуз аыгъю шулу. Дураги чпин нубатнаъ урхурайириз литературайин эсерин гъякълуval дюзди гъаври хъуз кюмек ап1уру. Литературайин хрестоматияйин суалариъ ва табшур угъариъ гъаму аыгъювалар тувбу башкъа йишив бисура. Дураги неинки литературайин теорияйин гъякънаан вуйи урхурайидарин аыгъювалар, дураг эсерин анализ ап1баъ ишлетмиш ап1уз, тамамди дидин гъавриъ хъуз кюмек ап1уру.

Литературайин теорияйин мэлуматар аыгъю ап1бу багъри литературайин улихъ дийигънайи меселейир гъял ап1баъ метлеблу

ийшв бисура. Багъри литературайин дарсариъ аъгъю гъап¹у литературайин теорияйин гъякънаан вуйи мялуматар дерин ва мюгъкам ап¹бан ляхин чан нубатнаъ урус литературайин дарсари давам ап¹уро.

1.5.Литературайин дарсариъ лигру ва техникайин дақъатар ишлетмиш ап¹уб.

Литературайин дарсарин мянъфяльтувуал за ап¹бан бадали, лигру ва техникайин дақъатари хайлин аъхю роль гъабхура.

Му ляхин к¹ули гъабхбан бадали, ухъхъан литературайин дарсариъ учебный кинофильмийр гъахуз шулу.

Учебный кинофильмийри, ученикарин литературайихъна, шаирихъна ва дугъан эсерарихъна вуйи ккунивал мюгъкам ап¹уро.

Учебный кинофильмийри, литературайин дарс ч¹иви ап¹уз дих ап¹ура, шаирикан ва дуарин эсерарикан лап дериндиан аъгъювалар гъадагъуз кюмек ап¹ура. Фильмийр, шаирин уъмрин саб вахтназ бахш дап¹найдар, мялимдин лекцийирин саб пайси ишлетмиш ап¹уз шулу. Мицисдар фильмийр, гизафси текраг ап¹ру дарсариъ ишлетмиш дап¹ну ккунду. Кинойикди улупували, эсерин мэна дигиш ап¹уз шулу, думу албагуз шулу, ч¹ал ккат¹абццбан ляхин гъабхуз шулу. Дирий йирсибна ц¹ийиб, дирбашна услир, ляхин ап¹урна дарап¹ур ачухъ ап¹уро¹.

Багъри литературайин дарсариъ табасаран радиойин передачириканра мянъфяльтувуал ктабгъуз шулу. Дирий туврайи литературайин передачири табасаран литературайин ч¹ал аъгъю ап¹баъ тясиrlуди урхбан вердиш'валар гъадагъбаъ кюмек ап¹уро.

¹ Прессман Л.П. Методика применения технических средств обучения, М. , 1988

Мялимди радиойиан туврайи музайкайин передачири халкъдин ва табасаран композиторарин мукъмар ва мяълийирихъ хъпехъбариизра артухъ фикир тувуб лазим ву. Му ляхни мялимдиз магнитофонди ахюю кюмек аплур.

Гъийин йигъян лигру ва техникайин дакъатар ишлетмиш ап1баъ компьютерира ахюю йишв бисура.

Ухъуз малум вуйиганси, гъийин мектебар вари компьютерарихъди, интерактивный доскийирихъди тямин дап1на. Гъарсар мялимдиз ва ученикдиз компьютерарихъди ляхин ап1уз мумкинвал тувна. Гъацира, гизаф лазим вуйи ва мянфяльту материал ухълан интернетдианра адабгъуз шула.

Къайд ап1уб лазим вуки, урхбан ляхин улихъна гъабхбаъ ахюю роль уйнамиш ап1урайи лигру ва техникайин дакъатар багъри литературайин дарсариъ ишлетмиш ап1уб гъелелиг ухъухъ гизаф къайдасуз гъялнаъ ими. Дураг литературайин дарсариъ асулагъ ишлетмиш дарап1райи мектебар гизаф дюшюш шула. Гъамциб ахъвалат яратмиш хъупан к1улин себеб, гъелбет, вари мектебариъ лигру ва техникайин дакъатар адарди хъуб ву. Хъа дакъатар (фильмоскопар, эпидиаскопар, магнитофонар, компьютерар, интерактивный доскийир ва гъ.ж.) айи йишвариъра, багъри литературайиз тялукъ вуйи шей'ар адарди хъувализ лигну, дурагикан мянфяльт ктабгъуз шуладар¹.

Натижайиъ урхурайидарин авлакъалу улхуб ккат1абццбас саб жерге камиваларра гъузра.

Дидлан савайи, багъри литературийир ахъю ап1руган лигру ва техникайин дакъатар ишлетмиш ап1бан меселийирра гъелелиг гъял ва

¹ Шахмарданов Ш.И.Юкъубпи классдиъ багъри литература ахъю ап1уб., Мягъячгъала, Дагучпедгиз, 1983.

ахтармиш дап1надар. Му ляхин улихъна гъабхбаз лигру ва техникайин дакъатар ишлетмиш ап1баз тялукъ вуйи методикайин пособийир адарди хъувалира аъхю манигъвал яратмиш ап1ура, яна думу гъаци к1уру гаф вуки, багъри литературайиз лазим вуйи къадар фикир гъелелиг тувну адар.

КЬЮБИ К1УЛ

Халкъдин мелзналан яратмиш ап1бар аьгъю ап1бан методика

Фольклорк1уру гаф инглис ч1алнаан дуфнайиб ву. Дурариз жикъиди: халкъ ва аьрифвал, яна халкъди аьрифвалиинди, мелзниинди яратмиш дап1найи эсерар пуз шулу. Думу гаfnаз мелзналан вуйи халкъдин поэзияйин яратмиш'валар - мяъли, халкъдин гъенг, муκьам, кюгъне ялхъван ва гъацдар жарадар дахил шулу. Литературайиъ думу к1ваъланди, мелзналан дупнайи гаfnан

искусство ву. Иллагъки гъаму лишни думу литературайин имбу жюриирихъан фаркълу апlyра.

Фольклор урхуб – биклуб арайиз гъяйиз къадим вахтари инсаниятдин уьмриз гъафиб ву, гъаддиз лигну думу чиви чал имбубсан сазандар ва уткан алан алатси удубчлвурा.

Фольклор гъарсаб халкъдин милли культурайин диг ву. Аьсраринди табасаран халкъди жюрбежюр жанриирин гюрчег эсерар яратмиш гъаплну. Дурагиъ халкъдин арайиъ айи альакъир, тарихдин читин уьмур, фикрап, хиялар, умудар улупна. Дидин жюриир ва душваъ гаф ачухъди, мяна ади дабтлну пуз аьгъю апlyри тарихдиъ хайлин йисар гъушну. Халкъдин уьмур улупуб дидин асас метлеб вуйивалихъди, дидин эсерарин фантазияйи, къвакан кадабгъну гъякъикъатдиъ гъабшибси улупували, яратмиш'валин ери хъана зил апlyра.

Дагъустан фольклор учв жюрбежюр миллетари яратмиш ап1баз лигну ва халкъдин къван метлебарикан деринди ктитури хъпаз лигну, заан шаирвалин хазнийиригъди девлетлу ву.

Мектебдиъ урхурайи баяр- шубариз халкъдин мелзнан эсерар аьгъю ап1бан ахю метлеб а, фицики дураги аргъаж шулайи наслиз агъювалар ва тербия тувбан рякъ'ан ужуб материал тешкил апlyра.

Гъадму саб вахтна думу эсерари урхурайидариз халкъдин тарихнахъди, дибин умударихъди ва хияларихъди таниш шлу мумкинвалар тувра, фицики халкъдин махъвариъ, мяълиириъ, къисийириъ, абириин гафариъ, мисалариъ, дургъунагъариъ ва гъ.ж. халкъдин уьмрикан, дибин гъайгъушнарикан, яшайишдикан вуйи далилар ва фикрап гизаф дахил шула. Гъаддиз лигну, мялимдикан халкъдин мелзнан яратмиш ап1бан эсерар аьгъю ап1бу ужууди гъял даплнайи дарсар гъязур ап1уб, гъарсаб дарс цийи ва ккудубшу

дарснахъди ижми айлакъа ади гъитуб ккун апlyра. Баяр- шубар табасаран халкъдин гъубшу умрин къайдийирихъди таниш апlyб – му эсерар айгъю ап1бан кулин метлеб шула.

Айсарин лап деринарианмина вуйи халкъарин тарих, деуб-гъудужвуб, кюгъне халкъдин башкъавалар, айдатар, мурадар-метлебар, умудар ва хиялар ачухъ апlyри ихъ арайиз дуфнайи жавагъирий халкъдин к1ван гъискар ачухъди ва гюргегди дарагъна.

Гизаф халкъарин яратмиш ап1бариз сабсдар лишнар а. Табасаран халкъдин эсерарра жара халкъарин эсерариз гизаф багахъ шула. Амма дурагиз чин хусусивалра а: анжагъ ихъ халкъдиз хас вуйи гъиллигъар, умрин шартlap, табильт ва жара лишнар. Табасаран халкъдин эсерарин эгъемиятлевал, гюргегвал, мянайн дугъривал фикриз гъадабгъну, жуван миллетдин багъалу яратмиш апlyб халкъдин арайиъ зат сикин дарди дарагъуб, сагъди уьбхюб ва гъюз имбу насларида дидкан мянфяльт ктабгъуб халкъдин мелзнат яратмиш ап1бар айгъю ап1бан айхю вуйи метлеб ву.

Табасаран мектебдиъ халкъдин мелзнат эсерар айгъю ап1бан бадали багъри литературайин праграммайи ужуб вахт жара дап1на ва фольклорин ужударстар эсерар улупна. Дураг айгъю ап1бан, гъелбет, чан хусусиваллар адарди дар.

Халкъдин мелзнат яратмиш ап1барий багъри улькейихъна, халкъдихъна вуйи ккунивал, ватанпервервалин гъискар ачухъ апlyра. Гъаддиз мялимди, дураг айгъю апlyри урхурайидарик ватан ккун хъупан гъискар каъбазра къат1'и фикир тувуб лазим гъюру.

Дураги баяр- шубар диндиз айкси вуйи рюгъниинди тербияламиш ап1бан бадалира ужуб материал тешкил апlyра (,, Маллайиз”, „Малла ва кьюб садакъа” ва гъ.ж.).

Гизаф меселйир халкъдин эсерар аыгъю ап1бахъди аылакъалу вуйидар литературайин эсерариина улдуч1вруган гъял ап1уру (эсерин идея, халкъдин эсерар яратмиш ап1бан коллективал, саб жанриири тмунубдиз тясир ап1увал, литературайин ва халкъдин эсерарин аылакъийир, дураг жара хъупан хусуси лишнар ва г.ж.).

Халкъдин яратмиш ап1барин гьевеслевал, гюрчегвал ва девлетлевал гъисс ап1баз, дураг вердиш'валар дургъбаз, абирин гафар дюзди пубаз ва дурагин дюзди гъаврикк ккаъбаз, чин улхбай дураг яркъуди ишлетмиш ап1баз, дургъунагъар дюзди хътирчбаз ва гъаму темайихъди вуйи теорияйин терминар аыгъю ап1баз мялимди къат1'и фикир тувуб лазим гъюру. Программайын теорияйин мялуматар аыгъю ап1бан бадали дарсар жара дап1ну адар. Эсер урхбан ва теорияйин мялуматар аыгъю ап1бан лягин сабси, тархыну гъабхуб лазим ву. Сифтена- сифте урхурайидар дурагиз мелзナン яратмиш ап1бар гъаз къураш, гъаддин дюзди гъаврикк ккаъру. Гъадмуган баяр- шубариз халкъдин поэзияйинна бик1бан литературайин арайиъ айи фаркъ'вал ачухъди мялум шулу.

Мялимди фольклорин эсерариз тялукъ вуйи дарсариъ дурагин чалназ (хальдин чалназ хас вуйи лишнар аыгъю ап1баз), дюзмиш хъупаз, суратлевализ заан фикир тувуб лазим ву, фицики дураги ихъ табасаран халкъдин чалнан девлетлевал ва камаллевал улупура. Му важиблу тереф къваълан гъаъну ккундар. Гъадму саб вахтна саб жюрейин эсерар жара жюрииъ ишлетмиш ап1ури хъуп'инара урхурайидарин фикир жалб ап1уру.

Мялум вуйибси, халкъдин мелзナン яратмиш ап1барикан писателарира чин эсерариъ яркъуди мянфяльт ктабгъури шулу. Мисал вуди, (Э. Ханмягъмадовди , Ю. Базутаевди, Ш. Казиевди ва ж.) му ляхниъ мялимдиз халкъдин махъвар литературайин

махъварихъди тевбу ахю кюмек тувру. Думу къайдайи урхурайидариз му кьюбиб жюриирин арайиъ айи сабвалин ва жаравалин лишнар ачухъ ап1уз кюмек тувру.

Фольклорин эсерар аygъю ап1урайи вахтна баяр- шубари чпиз ва чпин абийир- бабариз аygъю махъвар, къисийир, мяълийир, абийири гафар, мисалар, дургъунагъар ва гъ.ж. гъварч ап1бан ва дураг чпин литературайин тетрадарик дик1бан ляхнизра ахю фикир тувуб ккун шулу. Думу эсерарикан мялимдихъан классдин ляхниъси, классдин ва мектебдин гъирағъдиъ гъахру серенжемариъра мянфяльт ктабгъуз шулу.

Вари халкъдин яратмиш ап1барин жанриирин арайиъ махъвари ккулин иишв бисура. Махъвар варитлан инсанарин арайиъ дарагънайидарикан ва вари яшарин биц1идарин юк1в али жанриирикан гъисаб шула. Амма варитлан юк1в хъади, аьшкъниинди урхуру дураг 1-5 классариъ айи биц1идари.

Махъв инсандин уьмриъ гъякълу ва дугъри юлчи ву. Диidi халкъдин уьмур гюзгдианси улупуру. Махъвран мяна ахюб ву ва идея жигъатнаан гизаф заан ву. Дураг заан аькъвликан, дугъриваликан, халкъдин аку умударикан ва хияларикан, марцци гъиссарикан дюзмиш духънайидар ву, урхурайир дураги машгъур ва гъевеслу ап1уру.

Халкъдин яратмиш ап1барикан гъаври ахъуз варитлан рягъти жюре махъв ву. Гъаддиз лигну, школайиъ дураг кивбъя мянфяльт ктабгъуз шулу:

1. Халкъдин яратмиш ап1барикан сюгъбат;
2. Махъв устадвалиинди ктибтуб вая урхуб;

3. Махъв баяр- шубари урхуб; ролариинди урхуб;
4. Махъвнан мяна ктибтуб;
5. Жюрбежюр шиклариан махъвнан мяна ктибтуб(махъвнан мянайиз тялукъ вуйи шиклар зигуб, дураг эпидиаскоптлан улупуб ва дидихъди сабси мяна ачухъ аплуб);
6. Читин ва цийи гафарин зинн ляхин гъабхуб;
7. Махъв анализ аплбан вердиш'валар кауб;
8. Махъвнан чалнан анализ аплуб;
9. План дюзмиш аплуб ва гъ.ж.

Махъвариз тялукъ вуйи дарс (мисалчюн, 5-7 пи классариъ) жюрбежюрди башламиш аплуз шулу. Ужуб къайдайикан гъисаб шула бицлидарииз махъварин гъякънаан вуйи аыгъювалар ахтармиш ва ктибтбан вердиш'валар аыгъю аплбалан ккебгъуб. Хъасин мялимди чан сюгъбатнаъ гъамцдар терефариз фикир тувуб лазим шулу:

1. Халкъдин махъварин гъякънаан вуйи мялумат.
2. Махъварин арайиз гъюб.
3. Махъварин жюрийир, мяна ва хусусивалар.

Табасаран халкъдин махъвар гъелелиг вари уч дапнадар. Дурагин кьюб гъварч а: сабпи гъварч(1968)-32 махъв (гъяйванатарикан, дуланажагъдикан ва тамаши гъядисийириндар), кьюбпи гъварч (1977)-22 махъв (юкъуб жюрейин – гъяйванатарикан ва дуланажагъдикан, зарафатнан ва сюгърин).

Табасаран халкъдин махъвар жюрбежюрдар ва девлетлудар ву. Дурагиъ гъарсади ихъ табасаран халкъдин уымрин лишнар улупура, (гъиллигъар, деуб-гъудужвуб, уымрин шартлар, табиасть) ва гъаддариинди жара халкъарин махъварихъан фаркълута шула.

Дупну ккуундуки, халкъди махъвариъ имбу фольклорин жюриирикан гизаф мянфяльт ктабгъура (мяълийир, абыириин гафар ва

мисалар, дургъунагъар). Дурари махъварин чал гужал, гюрчег ва тясирул апбура.

Махъвар ктитру эсерар ву. Махъвраз тялукъ вуйи дарснаъ мялимди ктибтбан чешне улупну ккунду ва устадвалин вари терефар уърхюб лазим гъюру (Художествойин къайда: дииз хас вуйи лишнар, гафар, ибарийир уърхюб).

Махъвар тясирулуди урхуган, баяр шубарин фикир махъварин чалнан хусусивалариина жалб даплну ккунду(дурарин ккебгъуб, ккудубкъуб, гафар текрас хъуб; чал фольклорин даруб – фольклориз хас дару ибарийир, ташбигъар, эпитетар ва жара чалнан алатар).

Махъвар мяна жигъатнаан жюрбежюрдар шулу. 5- пи классдиъ аygъю апбурайи махъварин клюлин мяна (“Аслан ва нежбер”, “Кюр хялижв”) мисалариинди ачухъ апбура. Мисал вуди гъадабгъурхъа “Аслан ва нежбер” махъвран ахиримжи гафар: - “Гъей инсан ,инсан! Увуз рябкъюрануз, зиян гъабхъыну. Гапри гъаплу зиян сагъ шулу, гафну гъаплу зиян шулдар зат.” Мушваъ (“Гаприн зиян сагъ шул, гафнан сагъ даршул”) абириин гафнан дигиш’валар даплна. Ухъу гъаври шулахъа, гъялак духъыну, ихтиятсузди гъапи гафну мюгъкам дуствалра чур апрубдин, инсандин чан клюрайи гаф фикир даплну дупну ккунибдин.

Дарсан мояна ачухъ апруган, мянфяльт кадабгъыну ккун жара мисаларикан: “Мелзну йиччв хуру, зегъерра”, “Къвайна гъафиб къвантларигъян маплан ва гъ ж”.

Махъвариз тялукъ вуйи дарснаъ урхбаз ужуб ваҳт жара даплну ккунду. Гъурхубдин гъаври ахъуб аygъю аплбаъ, гъелбет, суаларинра метлебувал ахъуб ву(Дурари махъварин жюрбежюр терефар ачухъ ва иштиракчириз кымат тувуз кюмек апбуру).

Ужуб мянфяльт тувру махъвар ролариинди урхуб, дидиз мялимди къатл'и фикир тувуб лазим ву.

Ужуб материал тешкил аплура думу ляхнис 5-7-пи классарий аygъю аплурайи махъвари. Авторра кади диди хъур кас иштирак хъуз мумкинвал тувра. Ролариинди урхбу бицлидарин чал ккатлабццбаз ахю тясири аплуру. Мидлан савайи, му махъвар аygъю апргуган, ишлетмиш аплиз шулу эпидиаскоп. Вари шиклар махъвнан 10 эпизод шула. Шиклар зигуб урхурайидарин арайиъ пай аплуру. Шиклар эпиодоскоптлан улупуру ва урхурайидари дурарихъди сабси махъв ктибтуру. Мици гъязур гъаплы дарснан метлеблувалра ахюб шулу.

Урхбаьси ктибтбаьра ахю мянфяльтвал а ва дидин жюрбежюр къайдийр ишлетмиш аплиз шулу. Шлубкъан гизаф баяр - шубар иштирак хъузра гъитну ккунду. Пландинди ктибтрган, гъарсари саб бицли пайнан ихтилат аплуру. Хъа ахьири сари - кьюри вари махъвнан мяна ачухъ аплиз гъитру.

Махъвариз тялукъ вуйи дарсар ккудукурган, аygъю гъаплы махъвар чпиз муганайиз аygъю махъварихъди вая литературайин махъварихъди тевбииндик ккудубклиш ужу шулу.

Махъварин гъякънаан тувнайи теорияйин материали, дуарин зиин ляхин гъабхбаз, анализ апбаз ахю кюмек тувру.

Табасаран халькъдин фольклор милли культурайихъан жара аплиз даршлу пай ву. Дириъ поэзияйин ва прозайин саки вари жанрийирин эсерар а: аьдатарикан вуйи ва аьдатарикан дару мяълийир, махъвар, дургъунагъар, мисалар, агъалар, дкгъзаманийирин къисийир, бицлидари вуйи фольклор ва гъ.ж.

Тематика жигъатнаан девлетлу вуйи табасаран фольклор аьдати летопись гъабхыну, дириъ обществойин уьмур ва тарих, дагълу зегъметкешарин идеология атлабгна. Мушваь классарин обществойин

Эдеблувалин къайдийр, халкъдин игитарин хасият, инсанарин дурарихъди вуйи айлакъйир, уьмрин философия (мисалариъ, агъалариъ, айттириъ, дургъунагъариъ, игитарикан, мюгъюббатикан вуйи мяълийириъ, сумчрин мяълийириъ, къисийириъ) яркъуди улупна.

Хъубпи классдиъ багъри литература аygъю ар1уб табасаран халкъдин мелзнат яратмиш ар1барилан башламиш шула, ва дураги литературайин программайиъ ужуб йишв бисура. Думу ляхнин чан себебра адарди дар. Сабиб, баяр-шубариз аygъювалар ва тербия тувбан ляхниъ халкъдин мелзнатан вуйи поэзияйин метлеблувал къадарсуз ахюб ву. Фольклорин ачухъ ва гъулай эсерар урхурайидарикан рягъятди аygъю ар1уз удукуру. Думу эсерари баяр-шубарин эдеблувалин сабпи аygъювалар гъадагъбаъ ва дурагин фикир халкъдин фантазияйин гюргевал яркъу ва девлетлу ар1баъ метлеблу йишв бисуру. Му ляхниъ, гъелбет, фольклорин эсерарин тясирул ва гюргеч ч1алну хусуси роль уйнамиш ар1ура.

Фольклорин эсерариъ халкъдин уьмрикан, ляхникан, гъайгъушнарикан, хияларикан ва умударикан дугъриди дуна, дидин уж'валикан ва писваликан вуйи фикрар ва эстетикайин мурадар ачухъ дап1на. Гъаддиз гюре фольклорин эсерарин кюмекниинди яратмиш гъап1дарин тарихнахъди, дурагин зегъметнахъди ва яшайишихъди неинки таниш хъуз, хъа гъадму саб вахтна милли хасиятириканра гъякълу аygъювалар гъадагъуз шулу.

Фольклорин эсерарин къиматлевал художествойин жигъатнаанра ахюб ву. Дураг яратмиш ар1бан фантазияихъди, жюрбежюр хасиятириинди, ачухъвалиинди, рягъятди гъаври хъувалиинди, ч1алнан гюргевалиинди ва тясирувалиинди къадарсуз девлетлу ву.

Мялум вуйибси, фольклоринна художествойин литературайин арайиъра мюгъкам айлакъа айиб ву. Писателари ва шаирари чин

яратмиш ап1бариъ фольклорин образарикан, ч1алнакан ва везиндикан яркъуди мянфяльт ктабгъурайиб ву. Гъаддиз лигну халкъдин мелзнат яратмиш ап1бар художествойин литература яратмиш хъупан ляхин шлубкъан дериндиан ва тамамвалиинди ачухъ ап1бан бадалира аьгъю ап1уб лазим шулу.

Халкъдин поэзияйин эсерар аьгъю ап1ури, мялимди чан улихъ саб жерге эгъемиятлу меселайир дивру:

1) махъварин ва мяълийирин материалиин биналамиш духьну урхурайидар халкъдин уъмрихъна вуйи лигбахъди, халкъдин к1ван рягъимувалихъди, уж'вал писвалиин гъалиб хъуваликан вуйи халкъдин мюгъкам инанмиш'валихъди таниш ап1уб;

2) къисийирин материалихъди таниш ап1ури, урхурайидарихъди чпин ватандихъ юк1в убгури гъахъи халкъдин ва к1ул'инди мургарин дирбаш'вал ва вафалувал гъисс ап1уз ва дурагиз дюзди кымат дивуз гъитуб;

3) абийирин гафарин, мисаларин ва дургъунагъарин кюмекниинди урхурайидариз халкъдин камалувал, гюзетвал, фикирлевал ва суратлевал ачухъ ап1уб.

Халкъдин мелзнат яратмиш ап1барин ва дурагин дубдин хусусиваларин гъякънаан уъмуни мялуматар, аьгъювалар адарди, фольклорин эсерарин текстар аьгъю ап1бахъ хъюгъюб лазим гъюрдар. Фольклорин уъмуни лишнар аьгъю ап1бан ляхин башламиш шула. Гъаддиз лигну, табасаран фольклорин эсерар аьгъю ап1бан ляхин мялимдин думукъан аъхю дару куч1вбан ихтилатниинди башламиш ап1уру. Хъа чан нубатнаъ дугъура куч1вбан ихтилат баяршубарихъди вуйи сюгъбатналан ккебгъуб лазим гъюру, фицики дураг табасаран фольклорин жюрбежюр эсерарихъди ккегъбан классариъра таниш шула, ва гъаддиз лигну урхурайидариз дурагин гъякънаан гизаф мялуматарра аьгъюди шулу. Куч1вбан сюгъбатнан

күлиниң метлеб урхурайидариз фольклорин гъякънаан айи аygъювалар ахтармиш вая тяйин ап1уб ву.

Мялимдихъан чан думукъан аыхю дару күч1вбан ихтилат тахминан вуди гъамциб пландинди дюзмиш ап1уз шулу:

1. Халкъдин мелзнан яратмиш ап1бар фийир ву?
2. Халкъдин мелznan поэзияйиъ фиткан ихтилат гъябгъюру?
3. Гъаз му эсерариз халкъдин дар ва мелznan вуйидар к1уру?
4. Дураг ихъ йигъариз фици гъузну?
5. Халкъдин мелznan яратмиш ап1бар ихъ йигъари артмиш хъуб.

Гъамциб пландин суалариз жавабар туври, мялимди урхурайидариз табасаран халкъдин мелznan яратмиш ап1барин гъякънаан уьмуни мялумат тувру. Дугъан ихтилат тахминан гъамциб хъуз мумкин ву.

Миди вуйи жара халкъаризси табасаран халкъдизра чан мелznan яратмиш ап1бан эсерар а. Халкъдин мелznan яратмиш ап1бариз гагъ-гагъ фольклора (му гафнахъди урхурайидар таниш ап1уб лазим гъюру), халкъдин мелznan поэзияра к1уру.

Табасаран фольклорин асас жюрийир вуди махъвар, мяълийир, къисийир, абириин гафар, мисалар ва дургъунагъар гъисаб ап1уз шулу. Дидалан савайи халкъдин мелznan яратмиш ап1бариз биц1идарин фольклорин эсерарра ва миди вуйи жара жюрийирра (аъдатарин ва къайдийирин мяълийир, ишлар ва гъ. ж.) дахил шула.

Мушваъ дупну ккундуки, табасаран халкъдин мелznan яратмиш ап1бар лап ухдит1ан гъафидар ву.

Фольклорин эсерарин жара хусуси лишнарикан саб дураг мелznалан к1уб ву. Гъаддиз дурагиз мелznалан яратмиш ап1барра к1уру. Гъаму лишни чан нубатнаъ, гъелбет, фольклорин эсерарин мянайизра ва формайизра тясир дарап1ди имдар: сари-сарикна мелznалан мелznнина к1ури, гъадму вая жара эсерарий айи далилар,

гъядисийир ва иштиракчийир вари инсанарин к1ваин гъузри гъахъундар, сасдар к1ваълан гъягъюри, жарадар чпи аълава ап1ури гъахъну. Гъаддиз гюре фольклорин эсерарин уъмурра читинуб гъабхъну. Фольклориъ саб сюжетдин сабшвнуб эсера дюшюш шула. Гъаци вуйиган, фольклориъ яратмиш ап1уб ктибтбахъди сигъди аълакъалу ву.

Дупну ккундуки, художествойин литературайинси фольклорин дибра ч1ал ву. Амма фольклорин ч1ал, литературайин ч1алси дарди, вахтнаан вахтназ дигиш шулайиб ву. Эгер художествойин литературайин эсер гъаммишан автори думу сифте гъибик1у къайдайиъди гъубзраш, фольклорин эсериъ гъарсаб деври чаз хас вуйи лишнар гъитра. Думу ляхин революцияиз улихъна вуйи ва совет деврин фольклорин эсерарииндира тасдикъ ап1уз шулу, дурагин ч1алнаъ саб хайлин фаркъвал а. Дициб дигиш'вал гизафна гизафси халкъдин вая коллективдин идеологияйилан ва дидин эстетикайин нормирилан ассилу вуди шулайиб ву. Фольклорин ч1алнан башкъавал гъаддиъ аки, думу эсерарин ч1алнаъ дураг гъидик1у гъадму вая жара мягълайнин вая гъулан ч1алнан хусуси лишнар гъузру, литературайин ч1алнан къайдайрихъан гъирагъ шулу.

Дупну ккундуки, фольклориз художествойин литературайиъ адру жюрийра хас шула: абириин гафар, мисалар, ишлар ва гъ. ж. Гафнан искусство вуйи халкъдин мелзнат яратмиш ап1бар халкъдин милли искусствоин жара жюририхъдира сигъди аълакъалу шула. Гъамци, халкъдин мяълийирин аъхюбсиб пай мукумихъди к1урудар ву. Сасдар мяълийириз чпин хусуси музыкара а. Гъаму далили ухъуз тестнанна музыкайин арайиъ айи аълакъайикан шагъидвал ап1ура. Дидлан савайи фольклориъ театрин лишнарра дюшюш шулу. Месела, гагъ-гагъ махъв ктибтрган, сасдари дидин тясирлувал за ап1бан бадали сес дигиш ап1уру, машниинди, улариинди ва хилариинди

жюрбежюр уйинар ва гъяракатар ап1уру. Дицдар шарт1ариъ гъадму махъв ктибурайири авторинра ва актеринра ролар сабси уйнамиш ап1ура.

Театрин лишнар аьдатарин, къайдийирин ва хориинди к1уру мяълийириз иллагъки хас ву. Хъа сумчин мяълийири дуарин арайиъ хусуси йишв бисура, фицики дуарар к1уруган гизафси ялхъвнарра ап1ури шулу. Му далили фольклор хореографияихъди (ялхъвнарин искусствойихъди) альакъалу вуйивал субут ап1ура.

Табасаран халкъдин мелзナン яратмиш ап1бар, мялум вуйиси, кьюб йишв'ина жара шула: революцияиз улихъна вуйидар ва совет девриндар. Гъамциб жаравал халкъдин мяълийириз, абириин гафариз, мисалариз ва дургъунагъариз иллагъки хас ву. Дуарин арайиъ махъварин ва къисийирин арайиът1ан къюбиб деварин эсерар гизаф дюшюш шула.

Эгер революцияиз улихъна яратмиш дап1найи фольклориъ зегъметкеш халкъдин касиб ва аյжуз яшайиш, синиф душмнарин инсансувал, тямягъкарвал, аку гележегдикан вуйи фикрап ва умудар улупураш, гъамусдин фольклори, ц1ии общество тикмиш ап1урайи инсанарин фикрап ва хиялар улупура. Гъийин йигъя, табасаран фольклор, к1уз шулук, гъич ц1ибдира артмиш шули имдар, гъаз гъапиш, ашкъвар, халачийирин устадар йигълан йигъаз ц1иб шула, халкъдин аьдатар дургурара. Улихъганси гимихъна удуч1вну гаф-ч1ал, ихтилатар, махъвар ап1ури имдар. Вари гъаму ляхнари фольклор артмиш хъпаз ахю зарап тувну. Саб гафниинди, дуарар чиб-чишхан гъам мяна ва гъамсана форма жигъатнаан марцциди жара шула.

Табасаран халкъдин мелзナン яратмиш ап1барииз чпин хусусивал хас ву. Дуарииъ халкъдин рюгъ, милли хасият, зегъмет, яшайиш, дюняйихъна вуйи лигуб улупура. Табасаран фольклорин хусусивал неинки дидин мянайиъ, хъа гъадму саб вахтна дидин формайиъра,

ч1алнаъра ва къайдайиъра а. Амма халкъдин тарих аыгъдарди, фольклорин милли хусусивалра аыгъю ап1уз шулдар.

Къайд дап1ну ккундуки, табасаран фольклор жара халкъарин, мелзナン яратмиш ап1бариҳъди аылакъалу шула. Дурагиз сабсдар лишнар гизаф хас ву. Му ляхнин гъаври хъубра читин дар, фицики фольклорин дибдигъ вари инсаниятдиз хас вуйи темийир а, фицики «улихъдин сиясатдин ва экономикайин рякъан жара дап1найи дагъустандин халкъариз читин тарихи къисматары сабвал гизаф а. Дураг жара уълкийирин чапхунчиирихъди вуйи дявири, жил гъубк1ру адру читин шарт1ари сат1и ап1ури гъахъну. Гъаму тарихи къисматарин сабвали, ч1аларин багахълевали, яшайишдиз, культурайиз, литературайиз ва фольклориз ухшар вуйи сабсдар лишнар гизаф хас вуйи Дагъустандин халкъарин художествойинна эстетикайин фикир артмиш ап1уб тямин гъап1ну».

Писателари фольклорикан гъадму вая жара деврин рюгъ ва вахтнан рангар яратмиш ап1бан бадали мянфяйт ктабгъура. Дураги художествойин эсерарин игитар яшамиш шулайи уъмрин лишнарин хусусивалар ачухъди улупуз кюмек ап1ура. Къайд дап1ну ккундуки, писателари фольклор цитатарси ва гъаци улупбан бадали вуйи материал вуди ишлетмиш дап1ну гъитрадар, хъа думу гъаммишан писатели чан улихъ дивнайи идеяйинна художествойин меселейир гъял ап1бахъди аылакъалу шула.

Халкъдин мелзナン яратмиш ап1бари (махъвари, мяълийири, къисийири, абыирин гафари, мисалари, дургъунагъари ва ж.) художествойин эсерарин игитарин хасиятар ва айт1 терефнан дюня дериндиан ачухъ ва гъисс ап1уру, ч1алназ хусуси тясирувал, уч1рувал, тазавал ва гючегвал тувру.

Къайд ап1уб лазим вуки, фольклори художествойин литературайизси, литературайи фольклоризра аыхюди тясирул ап1ура.

Гагъ-гагъ халкъдин мелзナン яратмиш ап1бари, иллагъки мяълийиrin, арайиъ инсанарин яратмиш дап1найи эсерарра дюшюш шулу. Мяълийир уйнамиш ап1урайидариз дуарин авторра аыгъюди шулдар, гъаддиз халкъди дуар чандар вудира гъисаб ап1ури шулу. Халкъди думу эсерар чандарси гъисаб ап1бан себеб дуари инсанарин ярку гъатарин гъиссариз жаваб туври хъувалилан асиллу шула. Гъамци художествойин литературайин гъисабнаан фольклор имбусан девлетлура шула.

Дупну ккуундуки, бик1бан литература артмиш хъували инсанарин ярку гъатарин фольклорихъна вуйи аышкъ имбусан за п1уру. Табасаран ч1алниинди урхуб-бик1уб тешкил ап1бахъди сабси думу эсерар кми-кмиди чапра ап1ру мумкинвал шулу. Аъхиримжи вахтари халкъдин фольклорихъна вуйи аышкъ хъанара гизаф за хъуз хъюбгъну.

Гъаму ляхни, халкъдин ярку гъатарин фольклорихъна вуйи интерес за хъували, гъарсар касдин к1вак аыхю шадвалра китрипди гъибтдар, гъаз гъапиш халкъдин ужудар аьдатар ва къайдийир, гафнан багъаллу хазнийир дуар насларихъан насларихъна ядигарси тувругант1ан, халкъдин искусствойихъна ц1ийи ва ц1ийи наслар янашмиш шлугант1ан арайиъ гъузурдар. Анжагъ гъаму шарт1ариъ дуар гъаммишан чан халкъдихъди гъузру, анжагъ гъаму шарт1ариъ дуар аյжалсуз ву. Ва гъаддиз лигну ихъ девриъра халкъдин ирсну чан уьмур жанлуди давам ап1ура. Халкъдин аьдати махъвар, мяълийир, мисалар ва гъ. ж. чпин уьмур ухдит1ан кечирмиш духънайдарси, гъийин йигъахъди гъич саб жюрейинра аылакъа адрударси ваъ, хъа чан гъийин рюгънан культурайин саб пайси гъисаб ап1ура.

Гъаму мялуматар урхурайидариз мялимди дуар гъаври шлу, алакъалу ва хъайи- хъайибси дюзмиш дап1найи ихтилатнан

къайдайинди тувру. Гъадму саб вахтна мялимдихъан Думу ихтиларнан жюргежюр паяриъ, эгер чаз лазимди гъябкъиши, сюгъбатнан къайдайиканра мянфяльт ктабгъуз шулу.

Табасаран фольклориз тялукъ вуйи сабпи дарсназ гъязур шули, мялимдихъан классдий халкъдин мелз난 яратмиш ап1барин гъварчарин биц1и выставкара тешкил гъап1ишра шулу. Диidi, урхурайидариз табасаран фольклорикан фицдар китабар-гъварчар аш, таниш ап1бахъди сабси, мялимдизра чан куч1вбан ихтилат к1ули гъабхбаъ ахю кюмек тувру.

Урхурайидари гъаму зиихъ тувнайи мялимдин куч1вбан ихтилатнан план литературайин дарсариъ тетрадариъ гъибик1иш, дурагиз дидин кюмекниинди чпи ихтилат дюзмиш ап1узыра ахю гъулайвал яратмиш ап1уру. Гъадму саб вахтна мялимдихъан, баяршубариз хулариз ляхин туври, думу пландин кюмекниинди мелзналан вая тетрадариъ дибик1ну айлакъалу ихтилат яратмиш ап1бан табшуругъра тувуз шулу.

Халкъдин мелз난 яратмиш ап1бан эсерари мялимдикан ужууди гъял дап1найи дарсар гъязур ап1уб ккуун ап1уру. Гъарсаб дарс ккудубшу дарснахъди сигъди айлакъалу ап1ури, ц1ийи дарс айгъю ап1руган, мялимди урхурайидариз айи айгъюваларикан яркъуди мянфяльт кадабгъну ккуунду.

Мектебдий халкъдин мелз난 яратмиш ап1бар айгъю ап1руган, мялимди методикайин гъамцдар къайдайирikan мянфяльт ктабгъуру:

- 1) халкъдин мелз난 яратмиш ап1барикан сифте гаф (мялимдин сюгъбат);
- 2) эсер мялимди тясиirlуди ктибтуб (урхуб);
- 3) читин ва ц1ийи гафарин зин ляхин (гафарин мяна айгъю ап1уб, дураг кади предложениир дюзмиш ап1уб, дураг жувван улхбаъ ишлетмиш ап1уб);

- 4) эсер баяр-шубари урхуб;
- 5) эсерин мянаиз тялукъ суалариз жаваб тувуб;
- 6) эсерин мяна-метлеб ачухъ ап1уб (ч1ук1ариз пай дап1ну, тамамвалиинди);
- 7) эсерин мяна шиклариан ктибтуб;
- 8) эсерин жикъи мяна тетрадариъ бик1уб;
- 9) эсерин мяна метлеб ачухъ ап1уб, дидин анализ ап1бан вердишвалар кауб;
- 10) гъурху эсерикан баяр-шубари чпин фикрап ачухъ ап1уб;
- 11) мелзналан вая дибик1ну махъвар, дургъунагъар дюзмиш ап1уб;
- 12) к1улинди гъурху эсериз (эсерин игитарихъна ва гъядисийрихъна вуйи жувван рафттар ачухъ ап1ури, мелзналан кымат тувуб).

Мектебдидъ урхурайи баяр-шубариз халкъдин мелзнан яратмиш ап1барин гьевеславал ва гюрчегвал гъисс ап1уз, нагълар ва кысийир ктитбан вердишвалар дургъуз, абириин гафар ва мисалар дюзди к1уз ва дурагин дюзди гъаврикк ккауз, жувван улхбаъ дураг яркъуди ишлетмиш ап1уз, дургъунагъар дюзди хътирчуз ва гъаму темайихъди айлакъалу вуйи теорияйин мямуматар айгъю духыну ккунду. Гъадму саб вахтна мямимди фольклорин эсерар айгъю ап1руган, дураги табасаран халкъдин ч1алназ хас вуйи лишнар айгъю ап1базра важиблу фикир тувуб ккун шулу, фицики мелзнан яратмиш ап1бари халкъдин ч1алнан девлетлевал ва каммалувал гизаф улупура.

5 классдидъ табасаран халкъдин мелznан яратмиш ап1бар айгъю ап1бан бадали имбу классариyt1ан гизаф вахт, 2 сяльт, жара дап1на.

Му классдидъ гъаму яшнан баяр-шубариз айгъю ап1уз гъулайстар эсерар: махъвар, мяълийир, абириин гафар, мисалар ва дургъунагъар тувна.

Имбу 6, 7, 8 классарий аыгъю ап1урайи фольклорин эсерар, гъадму классарий урхурайидарин яшназ, аыгъювалариз ва удукуувалариз дилигну, гъюблан гъюбаз читиндар шула.

Дициб къайда сабсан ляхнилан асиллу вуди яратмиш дубхънайиб ву: нубатнан классариз гъюрайи баяр-шубариз халкъдин мелзナン яратмиш ап1барин бязи эсерар ва дурагин идеяйинна художествойин хусусиваларин гъякънаан саб къадар аыгъюваларра ади шулу. Гъаддиз гюре, 5—8 классарий фольклорин эсерар аыгъю ап1руган, ккудушу классарий гъадагьу аыгъюваларикан яркъуди мяңфяльт ктабгъуб, урхбанна тербияйин ляхин дурагин асасламиш шули к1ули гъабхуб лазим гъюру.

Дупну ккуундуки, 8-пи классдиъ, имбу классарийси дарди, сабсан ц1ийи месэла улихъ дийибгъура: му классдихъ табасаран халкъдин мелзナン яратмиш ап1бар аыгъю ап1уб ккудук1ура. Ва гъаддиз лигну фольклориз тялукъ вуйи дарсар ккудук1ури, урхурайидариз табасаран фольклорин гъякънаан саб къайдайикк ккайи аыгъювалар, думу арайиз гъюбан, артмиш хъупан, дидин жюрийирин, идеяйинна художествойин мяна-метлебнан гъякънаан аыгъювалар ади хъуб герек шулу. Думу классдиъ фольклорин эсерар аыгъю ап1ури, урхурайидари ккудушу классарий дидин гъякънаан гъадагьу аыгъюваларра текрап ап1уру, литературайин теорияйиан айи мялуматар к1ваина хуру. Думу аыгъюваларихъ урхурайи баяр-шубариз аыгъювалар ва тербия тувбан ляхниъ аыхю метлеб хъа, фицики дураги урхурайидар халкъдин мелзナン яратмиш ап1барин идеяйинна художествойин рякъ'ан вуйи метлебувалин, дурагин жюргежюргевалин, художество жигъатнаан вуйи лайикълуваларин гъаври хъуз аыхю кюмек тувру.

Куч1бан сюгъбатналан къяляхъ (диди дарсанан 20—25 дақъикъа бисуру) дураги табасаран халкъдин мелзナン яратмиш

ап1барин сабпи жюре — махъвар аыгъю ап1уз хъюгъру.

2.1. Халкъдин махъвар аыгъю ап1уб.

Махъв (нагъил) му халкъдин искусствойин лап дегъзаманайиъ халкъдин мелзналан яратмиш гъабши жанр ву, гъаддихъди сабси дидиъ инсаниятдин сагъ ва устад фикир лигим дубхъна. Нагълар, махъварихъди инсан гизафси биц1и яшариъ имиди таниш шулу. Дурагин успагьи мянаийин инсан лап йик1айизкъан ашкъламиш духъну гъузру. **Гъарсаб нагъли** ухъуз аыхю тербия тувра ва халкъди яратмиш дап1найи думу эсериъ девлетлу ва къадарсуз жюрбежюр сюжетар ишлетмиш ап1ура. **Фуну нагълинра аъхириъ** дугъривал, гъякъ'вал, инсанвал пис ниятдин, ч1урувалиин гъарган гъалиб шула. Гъациб жюрейииндиги дюн'яйин секи вари халкъарин **нагъларра** к1ан'ан- к1улиз дюзмиш шула.

Жара художественный эпосдихъан махъварин **фаркъвал гъадму шула, фицики нагъил** сар касди имбудариз ктибтура ва хъпехъурайирин фикирназ сифтена-сифте махъв к1ваъланди кадабгънайиб, фантазияйин тамаши вуйиб субут шула. Аммаки мициб лишнiz дилигди, хъпехъурайири дидин асас мяна гъякъикъи уъмрихъан жара ап1урадар. Нагълин ккебгъну ккудубк1айиз гъябгъюрайи мянаин ц1ар, дидин иштиракчийр, гъацира сюжетдин ва образарин хасиятар **хъпехъурайири** фикриз гъадагъну, ч1иви уъмрин гъякъикъатдиъ гъяракат гъябгъюрайиганси **фагъумдиъ нагъил фантазияйихъан** ярхла ап1ура.

Махъварин ччивар къадим заманайиан ккергъра ва гъаддихъди сабси инсаниятдин кюгъне ва сифте уъмринна-яшайишдин обществойин деврин вахтра инсанар ч1иви ап1ури, гъяйванатарихъ хъугъри (totemism) дурагин сюгърин къувват **инсанариз зурба**

аъламатси гъугъубжвуб, хъанара жинар, шейт¹нарихъ хъугъуб (анимизм) аъдати ляхин гъабхъну. Гъациб аъгъвалатдиль гъайванатарикан сюгъюр ва т¹илисимдин сюжет **аий хъанара швнуб- саб жюре нагълар** арайиз удуч¹вну.

Улихъна к¹улариъ дунайиганси, Дагъустан халкъарин арайъ яшайишдин, экономикайн, тарихи сат¹иди яшамиш хъпан ва гъарсаб мил лет чиб-чпикан асиллу вуди гъахъи шарт¹арин натижайик аълакъири табасаранарин нагълар имбу дагълу харкъарин прозайин эпосдин пайнак бедендин гъендемси дубхънайивал халкъарин нагъларин уртахъ мянайи исбат **ап¹ура**.

Му вари халкъарин нагълар, махъвар, хкетар к!¹улди саб мянайин ву к¹уро гаф дар, фицики гъарсаб миллетдин, чаз хас вуйи аъдатар, яшайишдинна уъмрин гъиллигъар ва терзар айиганси, халкъдин мелзналан яратмиш ап¹барин терефарра эсер яратмиш гъап¹ухалкъдиз чаз ярашугъ шулу.

Табасаран халкъдин махъвар аъгъю ап¹бан бадали багъри литературайин программайи 8 сяльт жара дап¹на. Махъвар 5 ва 7-пи классарий аъгъю ап¹ура. Чпин мяна ва форма жигъатнаан дураг шубуб жюрейиз жара шула: гъайванатарикан вуйидар («Аслан ва нежбер», «Сулан аымалар», «Квасагайин къант¹а йиц»), дуланажагъдикан вуйидар («Къюр хялижв», «Гъюрмат палтариз ваъ, адмийиз дап!¹ну ккунду», «Малла ва кьюб садакъа») ва сюгъринуб («Шубур чвена сарчи»).

Табасаран махъвариз тялукъ вуйи дарс жюрбежюрди: мялимдин куч¹бан ихтилатниинди вая сюгъбатнан къайдайинди к¹ули гъубхишра шулу. Учу гъуларин мектебариъ к¹ули гъуху ахтармиш ап¹бари тасдикъ ап¹урайиганси, гизаф мялимари чпин ляхниъ кьюбпи къайдайикан яркъуди мянфяльт ктабгъура. Дидин гъаври

хъубра читан дар, фицики му къайдайи урхурайидар ц1ийи дарснахъди таниш ап1баъ мянфяльту йишв бисура: мялимди сакюрихъди чпиз таниш вуйи биц1и махъвар ктитуз гъитру, ва хъасин дурариан чпиз фу бегелмиш гъабхънуш, аъгъю апlyра. Гъамциб сюгъбатнаъ саки вари классди, махъварин гъякънаан чпин фикрарра ачухъ апlyра, фицики 5 классдиз дуфнайи баяр-шубариз чпин абийр-бабарихъян ва жарадарихъян гъерхъдар ва гъацира ккергъбан классариъ дурхнайдар аъгъюди шулу.

Урхурайидариз фицдар таниш вуш тяйин ап1бан сабсан метлеб а. Диidi баяр-шубариз табасаран махъваринна жара халкъарин махъварин, халкъдинна писателарин махъварин арайиъ айи фаркъвал аъгъю ап1уз кюмек апlyру. Тажрубайи субут ап1урайиганси, гизафдариз сифте вахтари дурарин арайиъ дициб аъхю жаравалла рябкъюри шулдар.

Махъвар мектебдиъ урхурайи баяр-шубариз халкъдин мелзナン яратмиш ап1барикан гъаври хъуз варит1ан гъулай жюре ву. Дурали мялимдикан аъгъю ап!бан хусуси къайдийрра т1алаб апlyру. Мялум вуйибси, махъвар ктитрудар ву, дураг дик1рудар ва урхрудар дар. Гъаддиз лигну мялимди махъвар аъгъю ап1баз тялукъ вуйи дарсариъ дураг «жанлу гафси» гъисс ва къабул ап1бан ляхниз къат1'и фикирра тувуб ккун шулу.

Махъварин гъякънаан урхурайи баяр-шубариз айи аъгъовалар» тяйин ап1балан къяляхъ мялимди чан куч1вбан ихтилат башламиш апlyру. Дугъхъян чан думукъян аъхю дару сюгъбат тахминан вуди гъамциб пландииндி дюзмиш гъап1ишира шулу:

1. Табасаран халкъдин махъварин гъякънаан мялумат.
2. Махъвар арайиз гъюб.
3. Табасаран халкъдин махъварин жюрийир, мяна ва хусусивалар.

4. Халкъдин махъвари литературайиз ап1урайи тясири.

Жара халкъаризси, табасаран халкъдизра чан хусуси, милли махъвар а. Дураг халкъдин аку умударикан ва хияларикан, марцци гъиссарикан, гъич саб шарт1наъра дигиш даршлу дугърива- ликан, заан айкъвликан дюзмиш духьнайидар ву. Дурариан гюзгдианси халкъдин уъмрихъна вуйи лигуб ва рафтар ачухъди рякъюру.

Инсандин уъмриъ махъварин эгъемиятлувал гизаф ахюб ву. Дураг гъарсар касдин уъмрин рякъюъ дугъри юлчи ву. Дегъзаманириланмина инсанариз уъмрин жюрбежюр шарт1ариъ, рякъди гъягърган, рягъятвал гъадабгърган, къордун ярхи йишвари «гъюлягъна душнайиган», «йишвар ч1иви ап1руган»... — махъвар ктитуб хас ляхин ву.

Табасаран халкъдин махъвар гизаф жюрбежюрдар ва девлетлудар ву. Дупну ккундуки, дураг гъелелиг гъира тамамвалиинди уч дап1ну, чап дап1надар. Гъамусдиз чап дап1найи кьюб гъварчнаъ айидар халкъдин мелзнат хазнайин саб биц1и пайсит1ан гъисаб ап1уз шулдар.

Му кьюбиб гъварчариан мялум шулайиганси, табасаран махъвар идея ва тема жигъатнаан гизаф жюрбежюрдар ву. Дураин ч!ал гюрчегуб, халкъдин жанлу сюгъбатнан ч1алнахъна гизаф ба- гахълуб ву. Дурариан табасаран халкъдизт1ан хас дару милли лишнар, гъадму халкъ яшамиш шулайи йишван табиастьдин шиклар, халкъдин милли айдатар ва къайдийир гизаф рякъюру. Гъелбет, гъацдар хусуси милли лишнариинди дураг миди вуйи дагълу ва жара халкъарин махъварихъан фаркълурда шула.

Махъв зегъметнан эстетика ва халкъдин этика сат!и дап!ну гъякъикиди улупурайи къудратлу поэзия ву. Гъаддиз лигну махъварин урхурайи баяр-шубариз айгъювалар ва тербия тувбан метлебра ахюб ву. Дураг халкъдин уъмрихъди, дидин

яшайишдихъди ва уьмрихъна вуйи лигбахъди сигъди айлакъалу ву. Зегъметкеш халкъдин мярифат, эдеб ва дюн'яйихъна вуйи лигуб ачухъ ап1бан бадали махъвари кыматлу материал тешкил ап1ура. Дурариъ гъякъикъат куч1лиин, уж'вал писвалиин, акувал муч1увалиин гъалиб хьупан идея гизаф гужалди ву. Табасаран махъвариъ «дугъривал, дюзвал ва к1ван марццивал, к1убанвал ва дирбаш'вал, дуствал ва мюгьюббатлувал, зулумкрайхъна ва хаинкрайхъна зегъметкешарин юк1вариъ ади гъashi хъял ва наразивал улупура. Гъаддихъди сабси махъвари макурчивал ва жара истиスマрчи обществойиъ шлу инсанарин арайиъ айи пис айлакъийир танкъид ап1ура»¹.

Махъвар айсариинди яратмиш духьнайдар ву ва чпин яратмиш'валиъ дурарин мянайиз гизаф дигиш'валарра гъафну.

Махъвар айжайиб ва зат хъугъуз даршу гъядисийир кайи эсерар ву. Дурариъ сюгъюрчийир, аждагъийир, девар, кушкафттар, жинаршнейт1нар иштирак шулу, нахшрап ваничхрап, гъятта жансуз шей'арра кмиди, инсандин ч1алниинди улхуру ва гизаф жара айламатнан ляхнар к1ули гъягъюру.

Чпии фукъан айламатнан ляхнар шулушра, махъвари халкъдин аку гележегдикан вуйи умудар, фикрап гизаф ачухъ ап1уру: махъварин игитар халачириинди, гъайвнариинди заварилан т1ирхура, гъюлерин деринариъ уч1вра, ул уълч1юбкыну т1ап1айиз дюн'яйилан илдицура... Халкъдин умудар гъавайиди гъюдуч1вурира адар — гъи дурар ихъ уьмриз, гъякъикъатдиз кечирмиш духьна: самолетар т1ирхура, «ул уълч1юбкыну т1ап1айиз», дюн'яйилан гъавайии гимийир инсанарра ади илдицура, гъюлерин ва океанарин

1. М. М. Гасанов. Сифте гаф. — «Табасаран халкъдин махъвар» китабдиан. Мягъячгъала, Дагъучпедгиз, 1977, 3 маш.

деринарий инсанари жюрбежюр ахтармиш албар күли гъахура...

Махъварин чал гизаф мюгъкам ва лигим дубхьнайи халкъдин чал ву. Гизаф айсарин арайиъ дурарин чал артухъ, буш ва лазимсуз гафарихъан марцц шули, варитлан гюрчег, ужударсдар гафариинди, ахюдарси биццидара рягъятди гъаври шлу чалниинди мюгъкам гъабхыну. Гъаддиз жюрбежюр яшарин инсанари дураг ахю иштагъра ади ктитурира а, урхурира а ва ктитурайидарихъ, ва урхурайидарихъ хъпехъурира а.

Табасаран халкъдин махъвар чин мянайиз дилигну сабшвнуб жюрейиз жара щула: гъайванатарикан вуйидар, сюгъриндар, дуланажагъдикан вуйидар ва жарадар. Къайд алуб лазим вуки, сабжюрейин махъварик гъадму саб вахтна жара жюриирин лишнарра кади шулу. Гъайванатарикан ва яшайишдикан вуйи махъварик—сюгъриндарин, хъа сюгърин махъварик — гъайванатарикан ва яшайишдикан вуйидарин лишнар шулу. Гъаци вуйиган, марцци сабжюрейин лишнартлан кутру махъвар циб-ахюбра алахъури шулдар.

Гъамшвахъ сацциб гъайванатарикан вуйи махъварикан улхидихъа. Гъайванатарикан вуйи махъвар кюгъне вахтари гъеле инсанар сатиди яшамиш хъуз хъюгъю девриан (первобытный девир) башламиш шула. Думу деварию инсанари гъайванатариз гизаф фагъум айиси ва гъацира дурагилантина сюгъор ишлетмиш алуз шлуси фикир алурин гъахыну.

Гъюблан-гъюбаз инсаниятдин яшайиш ужувларихъинди илтцибкүри, деврин талабари инсанарин фикриан мифологияйин хъугъбарин гъракат зяйиф хъуз гъитну. Гъаци нагълариъ гъайванатарин ерина инсанарин персонажар иштирак хъуз хъюгъну.

Кюгъне деврий хюрчабнарилан гъайри имбу инсанариа гъайванатарин гъиллигъариз, хасиятарииз фикир туври ва дураг

инсандихъди сат1и ап1ури гъахъну. Мумкин ву гъадму жюрейииндигъафну шул: **жанаварси алчагъ ва ахмакъур, дажиси аьвам, сулси аьмалдар, пеълин фикир хъайир, пеленгси дирбаш, гъюран юк1в айир, марччи эмин** ва инсандихъ хъит1ру гъацдар жара нугъатарна лак1амар.

Дюн'яйиъ гизафси **тотемный** культ ади гъабхъну ва гъамусра диди вари динариъ асас йишв бисура. **Тотемар** вуйи гъам гъайванатар, гъамсана набататар инсанари гирамидар гъисаб дап1ну, дурагиз саб манигъвалра ап1ури гъахъундар. Гъамусра табасаранарин мифологияийиъ швеъ къаби гъардикан дюнмиш гъабшиб ву к1ура, гъаддиз ярквраъ швеъ раст гъабшиган, дидин улихъ дишагълийи чан кушар, ясана бедендин гъяц1ли йишв, муҳрар улупиш диди инсандик кучдар к1ури шулу, фицики швеъдиз чан "тухмар" аygъю духъну дидин терефнаан хат1а ап1уб шулдар. Швеъ я йибк1уз, ясана дидин йикк ип1уз ихтияр адар к1ура табасаранарин кюгъне ихтилатариъ.

Гизафси дюн'яйин халкъарин гъайванатарикан вуйи нагълариъ сул, жанавар, швеъ, гъюр иштирак шула, гъадму гъисабнаан табасаран халкъдинра нагълариъ сул жандин къувватсуз вушра аьмларииндигъи чан мадар ап!урайиб ву к1ура. Жанаварна швеъ чпин жандкин къувватназ дилигди, читин дюшюшарив ахъра ва гъап1у жафа файдасуз шула, гъюр вари нагълариъ гуч1бях вушра алахъру дюшюшарив нуфта-нуфт къазайиккан ккадабхъура.

Лап ухди вуйи девраихъянмина, яна инсанари мал-къара ккебгъуз хъюгъхъянмина, жанаври инсандиз тувру зарар асас дубхъну, думу гъайванат инсанариз ккуниб дар. Гъаддиз, жанаврик инсандин хъял кайивализ дилигну, махъвариъ дидин къисмат къадарсуз читинуб аплура.

Дюн'яйиль жара халкъаринси табасаранарин гъяйванатарикан вуйи махъвариъра ахюбсиб йишв сулан персонажди бисура. Сул фу нагъилиъра аьмалдар ва к1ваъ жини къаст айиб вуди улупура. Дииз гъациб хасиятну ва жини гъиллигъари къазайиккан, аьжаликкан гъулайди ккудубч1вура. Хъа саб бязи дюшюшариъ сулаz учвра ахмакъ хъуб алабхъура.

Табасаран махъвариъ сулна жанавар гъарган чиб-чпихъди эвелиъ албагну шулушра аьхирихъна дуарин арайиль зурба наразивал шулу, сулу жанавар ахмакъ гысаб аплуру. Думу ухъуз 5 –пи классдиъ аьгъю аплурайи «Сулу жанавриз муг убхуз фици аьгъю гъап1нуш» к1уру махъвраан аьгъю шулахъуз.

Эгер му махъв инсанарихъинди илт1ибк1иш, ихъ арайиль аьмларииинди жувв бадали жарап балайикк ккитну чан яшайиш за аплрударра ц1иб адар. Фуну махъвариъра инсанарин гъам ужудар, гъамсана харжи хасиятар: к1убанвал, гуч1бяхвал, язухъвал, писниятар, куч1лиинди уьмур ккабалгрудар ва хъана гъацдар жара гъиллигъар гъяйванатарин персонажарилантана ухъуз мялум аплура.

Дупну кундуки, махъвариъ халкъдин мелзнан яратмиш аплбарин жара жюрийирра (мяльиийир, абириин гафар, мисалар, дургъунагъар) дюшюш шулу. Месела, 5 классдиъ аьгъю аплурайи «Аслан ва нежбер» к1уру махъвнан к1улин мяна, сац1иб дигиш'вал дубхнайи «Гаприн зиян сагъ шул, гафнан — сагъ даршул» к1уру абириин гафну ачухъ аплура: «—Гъей инсан, инсан! Увуз ряб-къюрануз, зиян сагъ гъабхъну. Гапри гъап1у зиян сагъ шулу, гафну гъап1у зиян зат сагъ шулдар». Гъадму классдиъ аьгъю аплурайи «Къюр хялижв» («Ич1и суфрайихъ бисмилла, бисмилла к1ури гашди гъузайиз, абц1у суфрайихъ, аьмпар апГури вушра, фун абц1ну ужу шул») ва «Квасагайин къант1а йиц» («Гизаф гъаних гъашириз,

уж'вал даршул» ва «Яв хайрихъ хъерг, амма имбударра к1ваълан магъаан») к1уру махъвариъра дуарин к1улин метлеб ачухъ ап1баъ абиирин гафарин мяна аъхюб ву.

Дупну ккундуки, махъвариъ абиирин гафар ва мисалар халкъдин мелзнат яратмиш ап1барин жара жюрийт1ан гизаф дюшюш шула.

Махъвариъ дюшюш шулайи фольклорин жара жюрири дуарин мяна гужал, ч1ал гюрчег ва тясирул ап1баъ метлеблу роль уйнамиш ап1ура.

Табасаран махъварин гъякънаан вуйи чан куч1вбан сюгъбатнаъ мялимди сасдар писателарира чин яратмиш ап1бариъ махъварикан яркъуди мянифяйт ктабгъурайиб, гагъ-гагъ дуар чин эсерариъра ишлетмиш ап1урайиб къайд ап1ура. Мисал вуди мялимдихъан баяршубариз ужууди таниш вуйи А. Жяфаровдин «Хлинццар кайи зиянкар» к1уру повесть улупуз шулу. Дидин кьюбпи ва миржиби к1улариъ Аждагъайин накъвдикан ва суланна жанаврикан вуйи кьюб махъв дюшюш шула. Эсерин к1улин мяна ачухъ ап1баъ дуарин метлебувал аъхюб ву.

Гъадму саб вахтна дуар табасаран писателарин махъварихъдира танишди шулу, фицики табасаран писателарира махъвариз чин яратмиш ап1барин арайиъ къат1и фикир тувра. 5 классдин програм- майнин кьюбпи раздел тамамвалиинди табасаран писателарин яратмиш дап1найи махъвариз к1ул'инди тялукъ дап1найиб ву. Душваъ урхурайдар Ш. Къазиевдин «Хъинцамегъмер», Ш.Шагъмардановдин «Арфани Афни» ва Ю. Базутаевдин «Ватан» к1уру махъварихъди таниш ап1ура. Дидалан савайи программайи баяр-шубари к1ул'инди урхбан бадалира Э. Ханмягъмадовдин «Гъап1ури ип1ур», М. Митаровдин «Гъюрмат, аъдалат, беркет» ва Р. Рашидовдин «Саб раЖари хифран к!ул'ина фу

гъафнуш, гъаддикан» күру махъварра тувра. Писателари дидиклнайи махъвариз литературайин махъвар күру.

Зиихъ къайд дап1найи далилари шагъидвал ап1урайиганси, писателарин махъварихъна гъаммишан ахю лигуб ади гъабхьну. Писателарин ч1ал ва дадлуval, художествойин устадвал артмиш хъупаь махъвари лайикълу ва метлеблу йишв гъибисну ва бисуира а. Дидин гъякънаан машгъур вуйи гизаф писателари чпин улхбариъ ва бик1бариъ сабшвнубан къайд дап1на.

Инсандин уьмриъ махъварин эгъемиятluval ахюб ву. Гъаддиз гюре дидин тербияламиш ап1бан къувватра гизаф гужлиб шула, фицики махъвариъ гужли гъисс а, диди к1ваз ахю тясир ап1уру, урхурайир машгъул ва гьевеслу хъуз гъитру. Махъв идея жигъатнаанра гизаф заан ву. Дидин мяна биц1иб шулдар. Диidi, аргъаж шулайи наслин аькъвлиз, зигъмиз ахю тясир ап1ури, дюн'яйин ва табиа1тдин гизаф жини сирар ачухъ ап1уру. Дурагикан вуйи дугъан аьгъювалар яркуу ва дерин ап1уру. Махъв форма жигъатнаанра варит1ан тамам ду'бхънайи жюре вуди гъисаб шула. Гъаддиз лигну дид'ан урхурайидарин эстетикайин рякъ'ан ухди артмишра ап1уз удукуура.

Баяр-шубар махъварихъди сабпи ражари таниш ап1ури, мялимди дурагин хусусиваларинна дериндиан гъаврикк ккауб лазим гъюру. Махъварин асас жюрийир, дурагин формайин ва мяна-метлебнан къат1'ивалар ва метлеблуval аьгъдарди, урхурайидариз заан классарий литература дубгъбаь читин алабхъуру¹.

¹Курбанов М.М. Эпические жанры табасаракского фольклора. Махачкала, 1995.

Махъвраз тялукъ вуйи дарснан күулин метлеб мялимди махъв ктибтбан устадвалин вари терефар уърхюб ву, фицики махъвар чиб ктиитру жюрейин эсерар ву. Мялимди баяр-шубариз сифте чав махъв ктибтбан чешне улупуру. Дугъу дидин дюзмиш хъупан ва чГалнан хусусивалар ва тясирувалин жюрбежюр дакъатар уърхаз къат¹и фикир тувуб ккун шулу. Гъадму т1алаб дугъу баяр-шубари махъв ктибтруганра уърхюб лазим ву, хъа дарди гъабхьиш, дидин саб сюжет ктибтну күури, дарснан улихъ дивнайи метлебнахъна хъуркъурдар.

Ухъу зиихъ къайд гъап¹си, табасаран мектебдиъ аygъю ап¹урайи халкъдин махъвар шубуб жюрейиз жара шула: гъайванатарикан вуйидар, дуланажагъдикан вуйидар ва сюгъринуб. Мялимди чан махъварин гъякънаан вуйи куч¹вбан сюгъбатнаъ дурагин жюрбежюрвал гъаци къайд дап¹ну гъитру, хъа дугъу гъадму вая жара жюрейин махъварин хусусивалариин ва дурагин арайиъ айи фаркъувалин лишнариин гъадму вая жара жюрейин махъвар аygъю ап¹руган жа-жаради дийигъуру.

Махъвариз тялукъ вуйи сабпи дарснаъ баяр-шубар гъайванатарикан вуйи жюрейин «Аслан ва нежбер» күуру махъврахъди таниш шула. Мялимди чан биц¹и сюгъбатнаъ думу махъв урхайиз вая ктибтайиз улихъна, урхурайидар гъайванатарикан вуйи махъварин хусуси лишнарихъди таниш ап¹уру.

Табасаран халкъдин махъварин арайиъ гъайванатарикан вуйидари ужуб иишв бисура. Дурагин жергейиз дахил шул айи «Аслан ва нежбер», «Сулан аымлар» ва «Квасагайин къант¹а йиц» махъварихъди урхурайидар 5 классдин программайи таниш ап¹ура.

Гъайванатарикан вуйи махъвар баяр-шубарин гизаф юк¹в алидар ву, ва думу ляхнин гъаври хъубра читин дар, фицики дураг

яратмиш албан фантазияйинди гизаф девлетлу ву. Дураг имбу жюриертан мянайин машгъулвалиинди, образарин ачухъвалиинди, чалнан гюргевалиинди, жанлувалиинди ва гъаври хъуз рягъятвалиинди гизаф тафавутлу шула. Ва гъаддиз дураги гъарсар урхурайир ва хъпехъурайир чип'ина аышкълурга алпурга, думу сюгърий тааъра.

Гъайванатарикан вуйи махъвар лап дегъзаманири, инсанарин асас ляхин хюрч алуб вуйи вахтари, арайиз гъафидар вуди гъисаб алпурга. Думуган инсан неинки табиаътдин жюробежюр лишнариз, хъа гъадму саб вахтна чав гъелелиг дурагин улихъ къувватсуз вуди гъисс алпури гъахьи гъайванатар марццидарси, аллагъарси гъисаб алпури гъахьну.

Гъаддиз инсанари чин махъвари гъайванатариз инсанарин хасиятарин жюробежюр лишнарра туври гъахьну, дураг гъятта инсандин чалнииндира улхура. Гележегди, инсандиз чан къувват аygъю гъабхъиган ва гъайванатарихъан вуйи гуч1 ва гъурхулувал марцци терг гъахьиган, дурагин зиин гъюкум гъисс алпуз хъюгъган, улихъдин махъвариз гизаф жюробежюр дигиш'валарра гъюру. Инсан гъайванатдин суратназ икрам алпури, думу аллагъаси рябкъюри гъузурдар. Гъаддихъди сабси дугъан махъварра гележегди гъайванатарикан вуйи аյжайиб, машгъул алпурга, юк1в алдабхъру шей'аризра илт1ик1ур1¹.

5 классди аygъю алпурайи гъайванатарикан вуйи махъвари думу жюрейин эсерарин вари лишнар дюшюш шула. Дурагин иширакчийр гизафси гъайванатар: аслан, деве, сул, жанавар швеъ, йиц, гъюр ва ж. ву. Дураг инсандин чалниинди улхурайиганси, дураги инсанариси фикирра алпурга, дурагин гизаф гъиллигъарра

¹ Табасаран халкъдин махъвар. Дюзмиш гъап1ур Гъясанов М.М. Мягъячъала, Дагъучупедгиз, 1977.

инсанариз хас вуйидар ву. Эгер «Аслан ва нежбер» к1уру махъвраъ инсандинна гъйванатдин (мушваъ асландин) арайиъ айи дуствалин альакъийир улупураш, «Сулан аымлар» к1уру махъвраъ гъйванатарин чпин (девдинна, суланна, жанавринна швеъдин) арайиъ айи альакъийир ачухъ аплура. Хъа «Квасагайин къант1а йиц» к1уру махъв чаъ улупурайи альакъириинди сабибдарихъан фаркълу шула: дидиъ, зиихъ къайд дап1найи кьюбиб махъвариъси, кьюбиб махъвариъ дюшюш шулайи инсандинна гъйванатарин (квасайнна йицран) ва гъйванатарин арайиъ айи альакъийир улупбахъди сабси, гъадму саб вахтна инсанарин (Квасайнна, Амирин) альакъийир улупура.

Дупну ккундуки, гъйванатарикан вуйи махъварин асас лишнарикан саб ч1урдин ва хулан гъйванатарин образарин кюмек-ниинди инсанарин арайиъ айи альакъийир улупуб ву. Месела, «Аслан ва нежбер» к1уру махъвраъ неинки инсандинна гъйванатдин, хъа гъадму саб вахтна кьюр касдин арайиъ айи дуствал фицдар шарт1ари ч1ур аплуруш, улупура. Дидин к1улин метлеб инсанариз чпин дуствал мюгъкамди уьбхаз дих аплуб ву. Махъвраъ асас мяна мисалиинди дунпайи асландин. ахиримжи гафари чпи ачухъди мялум аплура: «—Гъей инсан, инсан! Увуз рябкъюрануз; зиян сагъ гъабхыну. Гапри гъап1у зиян сагъ шулу, гафну гъап1у, зиян сагъ шулдар зат». Гъаму гафариан ачухъ шулайигансн, ихтиятсузди, гъялак духьну гъапи саб гафну фукъан ахю ва мюгъкам дуствалра ч1ур аплубдин, гъарсар касди чан к1уру гаф, фагъум, фикир дап1ну, чан бегъем дуч1вубкъну, гъял дап1ну дунпу ккунивалин гъякънаан к1ура.

Му махъвран асас мяна ачухъ аплури, мялимдихъан сюгъбатнаъ гафнан гъякънаан дунпайи абириин гафарикан ва мисаларикан

яркъуди мянфяльт ктабгъуз шулу: «Мелзну йиччвра хуру, зегъерра», «Дагълар мик1лу, дуствдл пис гафну ч1ур ап1уру», «Гаф дуч1вубкыну дап1ну ккунду», «К1ваин гъабхъиб к1вант1аригъяи мап1ан» ва ть, ж, Гъадму саб вахтна, мялимдихъан, гъаму темайиз, тялукъ вуйи фицдар мисалар урхурайидаризра аygъяш, аygъю гъап1ишра шулу. Дугъу мюгъкам дустваликан дунайи мисаларра урхурайидарин к1ваина хуру: «Дуствал марцци шюше ву, гъюбгъиш — сат1и ап1уз даршул», «Ужур дуст чвуччвуз барабар ву». «Гъарап — ччивари, инсанар ярап-дустари урхюру», «Душмандин гъядлан гъягъайиз, сели духну ужу ву», «Пис касдихъди дуствал ап1айиз, варж манат жуван бурж кади ужу шул», «Пис юлдашт1ан, ужуб ху ужу ву», «Дустарин арайиан шид дурубшур» ва ж. «Сулан аьмалар» махъвра, к1уруш, сулан, девдин, жанаврин ва швеъдин образариинди инсанарин аylакъийир ва хасиятар улупура. Мушваъ сулаz аьмалдар ва фендигар касдин лишнар тувнаш, деве авамси, жанавар ахмакъси ва швеъ яrumчугъси улупура.

Сасдар махъвариъ гъяйванатарин образариз аллегорияйин мянара шулу. Думу жигъатнаан «Квасагайин къант1а йиц» иллагъки тафавутлу шула, фицики дидиъ инсандинна гъяйванатарин арайиъ аи аylакъирихъди сабси, варлуйири касиб халкъдин зин гъахури гъахъи истисмариин биналамиш шули, социальный рафттара улупура. Му махъвра неинки инсанарин (Квасайинна Амирин) хъа гъадму саб вахтна гъяйванатарин (йицранна жанаврин) рафтарианра махъв социальный мяна-метлебнахъди девлетлу вуйиб ачухъди мялум шула.

Махъв тахминан вуди юкъуб пайназ жара ап1уз шулу: 1) Амирин зурниинди Квасагайи ярквраз йиц ут1убккуб; 2) йиц вягъши гъяйванатарин арайиъ; 3) Квасагайин сабпи аьмал; 4) Квасагайин

кьюбпи аьмал.

Махъвран сабпи пайнаъ Амирин зурвал ва инсафсувал, Квасагайин касибвал ва аьжузвал улупура. Вари мулкар чан хлиъ ашра адрац1райи Амири касиб Квасагайиз яшамиш хъупан бадали гъятта саб къант1а йицра уъбхру мумкинвал туврадар: «Кваса, яв къант1а йицран эвел ап1урива, даш узу дидин ибар алдат1урин?» Квасайи аьжуздиси, дугъан кевшендик йиц кубк1уз гъидри-тарза, гъапиган, Амир имбусан ажугълу, тюнт ва дамагълу шулу, дугъу чан заанвал, къувват артухъдиси гъисс ап1уру, му гъаци к1уру гаф вуки, жувван улихъ жарап аьжуз гъахыиган тмуну хъа дирбаш, к1убан шул: «Вари кевшен йизуб гъабшиган, уву думу наан динж ап1идива?» Жара чара адру Квасайи йиц ярквраз ут1убккну гъитру.

Махъвран кьюбпи пайну сабпи пайнан, аьжуз къувватлурин улихъ тахсир ву, к1урусиб фикир неинки ккат1абццура, хъа гъадму саб вахтна йицранна жанаврин образариинди сабпи пайнаъ тувнайи инсанарин арайиъ айи альакъириин мяна имбусан гужалра ап1ура. Халкъди махъвран му пайнаъ сабпи пайнаъ айи Амир жанаврихъди, хъа касиб аьжуз йицрахъди тевра. Дидин гъякънаан сабпи пайнаъ Квасагайинна Амирин, хъа кьюбпи пайнаъ, йицранна жанаврин арайиъ гъягъюрайи сюгъбатари чпи ачухъди шагъидвал ап1ура. Думу сюгъбатнаъ жанаврин хасиятназ Амирин гизаф лишнар хас ву: инанмиш'вал, мушакъатвал, тямягъкарвал, гъанихвал, писвал ва ж. Чаз жанаври: «Гъаз уву, касдинна ихтияр адарди, му ич ярквариъ убч1внава?» — гъапиган, йицраз думу гъятта чан эйси Квасагайихъди улхурайи Амирсира шулу. Гъаму гафари махъвран сабпи пайнан образар кьюбпи пайнандарихъди ташбигъ ап1урайивалин гъякънаан субут ап1ура. Хъа йицразра жанавар чан агъаси рябкъюра: «Ихтияр явуб ву, агъа». Йицран аьжузвал гъябкъю

жанаврин инсафсузвалин къикъ марциди ачухъ шулу. Думу гъятта йицрак тахсрарра керчуз хъюбгъра. йиц чав гъякълу ап1ру далилар агуз гизаф чалишмиш шулу. Амма дииз, чан тахсир фу вуш, жанаври чав гъапигант1ан аьгъю шулдар: «Яв тахсир даринхъа, узуз уву ип1уз ккун хъуб». Гъаму гафари жанаврин йицрахъна, хъа Амирин Квасайихъна айи вягъшивалра тамамвалиинди ачухъ ап1ура. Дурари улихъдин деврин яшайишдин аьдалатсузвал, гъякъсузвал тасдикъ ап1ура.

Амма махъвран имбу кьюбиб паяриан мялум шулайиганси, Квасагана дугъан къант1а йиц думукъан, Амиризна жанавриз рякъюрайикъан, авамарра дар. Дурари къувватниинди дархьишра, аьмалниинди дураг, чпиз зур туврайидар, лазим вуйи жазайихънара хуру: сифте йицру жанавар ва имбу вягъши гъяйванатар чан эйсийин хяна з хъади гъюру ва натижайиъ эйсийи «дурагин хамарикан чаз ва чан шиваз уччудар ургмар дирхуру»; хъасин куч1лиинди Квасагайи гъаних ва тямягъкар, жаариин баҳил Амирихъди (дumu лишнар неинки дугъаз сариз, хъа дугъан багахълуйиризра, гъамушваъ хпиризра, хас ву: «Дугъан саб къант1а йицру гъамкъан хамар гъахиган, ихъ бугъийрстар миржиб йицру хъана гизаф хурдарин») ц1ийина йицар т1анкъ ап1уз гъитру, хъасин дугъан нукрап ва думу учв гъюлиъ батмиш ап1ура.

Махъвран к1улин мянайиан ачухъ шулайиганси, халкъди хусусиятчивалин обществойин, дурагин вакилар вуди гъахъи амиригин ва жара варлуйирин вягъшивалин, ва тямягъкарвалин эдеб ва мярифат нигъ ап1ура. Халкъ касибарин ва аьжузарин терефнаъ а, ва гъаддииинди диди халкъдин гъякълуваликан, дугъриваликан, дюзваликан ва аьдалатлуваликан вуйи чан фикрарра ачухъ ап1ура.

Дуланажагъдикан вуйи махъв 5 («Кьюр хялижв»). Гележегдин

классариъ мялимди, баяр-шубари хъубпи классдиъ гъадагънайи аygъювалариин асасламиш шули, дураг имбусан яркъу ва мюгъкам ап1баз къат1'и фикир тувру.

Хъубпи классдин литературайиъ сюгърин махъвар улупну адаршра дурагикан дарпиidi гъузуз шулдар.

Табасаран махъварин арайиъ сюгъорвалин терефнаъ дивуз шлу махъвар ц1иб дар. Дурагин яратмиш'вал лап дегъзаманириланмина ккебгърайибин шак адар. Думу деврин читин шарт1ариин табиаитдикан швнуб дережайиинди асиllу вуди гъахъну, натижайиъ сюгърин, фалчивалин, т1илисимвалин альаматарихъ дураг к1ваант1ан хъугъри гъахъну. Гъаму жюре темайиз хас вуйи нагълар гизаф уткан; гъякикъи уьмрихъна сюгърин, т1илисимдин альаматар чиб-чпихъ; сигъди хури, инсан хъугъру аյжайиб гъалкъайиз мяна жигъатнаан тяжублуди яратмиш дап1на. Думу махъвариъ гъябгъюрайи гъракатнахъ гъякикъи уьмриъ шулайиси инсанар хъугъри гъахъну гъадму хъугъували дураги халкъдин яратмиш'валариъ лайикълу йишв бисура. Махъвариъ туврайи дюшюш ва дидин гъракат жилариин, завариин, жилин к1анакк, гъюлин деринариъ, яна, саб гафниинди фу йишвахъ вушра шули улупура.

Кюгъне деврин инсанари сюгъорин махъвар, инсанар чпин мурад метлебнахъ хъугъбак миж кайиси саб фу-вуш чпиз таниш дар яшамиш шулайи жилиин дару уълкийир айиганси, душваъ къанун т1илисимдин ихтиярнаъ ади фантастикайн альамси инсанари чпин фагъмиз къабул ап1ури гъахъну.

Аммаки, асас вуди думу махъварин шибрит1иин гъаргандин чпин арайиъ наразивал айи ужуб ва харжиб, дюзвална гъац1абк к1арубна лизиб гъарган ал. Гъаму лишнари сюгъорин

фантастикаин махъвар гъяйванатарикан вуйи махъварихъ тафавутлу апбура.

Думу темайиан вуйи махъвар табасаран халкъдин ирс вуйи аьсрариинди общественно-экономический уьмрин гъургулушдин Дагъустан миллетарин махъварихъди дурарин мяна, жюриир мотивар жуфт духьнайивал гъарсаб махъвран сюжетди ухъуз мялум апбура.

Гъаддихъди сабси, ярхла вахтариан гъийин йигъариз Къавкъаздин халкъарин махъвариъ сабхилди шейт1нар, жинарин, агъдеварин, аждагъирин, т1илисим кайи т1убланарин ва симиркъушдин зиквран ва хъана жара пис къувватарин ва терслу сагъибарин образар яркъуди ишлетмиш духьна¹.

Сюгьюринна-фантастикаин махъварин к!алиб аьдатнан композицияин къанунариинди дюзмиш дубхъна. Мициб къайд айи табасаран махъвар Востокдин махъварихъди чиб-чпиз ухшар ади сигъ аьлакъайиъди дерккра. Аьдат вуйиганси, гъарсаб махъв «Гъахъну, гъахъундар...» гафариинди ккебгъра, хъасин ихтилатнан гъракат, персонажариин алахъурайи гизаф читин гъядисийир улупури, хат1алу персонажар балайикк ккахъри, ужудар гъалиб шули, махъв ягъурлуди аьхирихъна гъюра.

Махъварин мяниайиз дибдиан вуйи миж кт1рубшвру хасият айивалихъди аьлакъалу вуди, дурарин дерин хушбаҳтвалихъ хъугъру сюжетарин шилну дугъривалин, уж'валин ва гъякъикии инсанвалин аьлам айивал вуди тасдикъ апбура.

¹Курбанов М.М. Поэтическое наследие дореволюционного Табасарана. Махачкала, 1986.

Чпин успагьи ва къадарсуз кпалгру саягънан повествованиеийн формайи, тяжубулу интригари (метлеб к1улиз адабгъбан бадали вуйи жини нягъякъ гъяракатар ва багъанийр) ва романтикийин ашкъну му махъвари урхурайир гъайран аплура.

Махъвариъ гизафси сар, кьюр, шубур ясана ургур чве иштирак шула. Биц1инур чве, аьдат вуйиси, кечел шулу. Аъхю чвийириз думу ккунир дар, дугъахъна гъарган аъхю чвийир дархирихънаси янашмиш шулу, читин ляхнариина думу жалб аплуру ва чпи гъии рякъ ктабгъуз чалишмиш шулу, хъа биц1инур - кечел гъарган читин рякъюъ а, амма читин йигъ алабхъу вахтна чан чвийириз юомек туврур кечел чве ву, думу гъарган читин гъялатдиъ гъалиб шула ва чан к1убанвал чвийирин улихъ тасдикъ аплура.

Кечликан вуйи махъвар Дагъустандин жара миллетаринра гизаф а.

Рябкъру гъялариан халкъдин асас пайну кечлин язухъ аплуб себеб дубхъну, дугъан персонаж махъвариъ инсанарииз гъарган кпалгруб ву ва думу имбударт1ан к1убнир, аьрифур ва дугърир вуйивал улупури, дугъкан "Кечлий ургуб юк1в а" к1уру табасаран айту яратмиш дубхъна.

Кечел персонаж вуйи саб мянайин махъв Дагъустандин жара халкъаринра швнуб-саб жюре вариантариинди а. Гъаддиз асас дубхъну гизафси махъвариз му табасаран махъв ву, му авар махъв ву, ясана жара халкъдин ву", - пуз гизаф читинди ву. Шак адарди Дагъустандиъ гизаф махъвар яратмиш гъахъну, хъа дураг мина-тина лицру ашкъари, гъул'ан-гъулаз лицури гъюру къалачийи, кеспагълийири, алверчийири ва гъ.ж. халкъарихъна рагъури гъахъну, натижайиъ ихтилат ктибтурайири чаз гъеебхъубт1ан жара жюрейииндигъири, къюрпири хъана фу-вш гъеебхъубдигъян гъидипну, чан вуйиб альава аплури, саб сюжетдин махъвраз

швнубна-саб вариант дюзмиш гъахъну. Гъадабгъиш табасаран вариантдин маҳъв "Кечел байна аждагъа". Аварарин вариантдиъ дииз "Рягънихънин байна аждагъа" к1уру, хъа лакарин вариантдиъ "Фици рягънихънин бали нагълариинди аждагъайиз куч1ал гъап1нуш" к1ури ктибура.

Табасаран вариантдиъ маҳъвраъ иширак шулайи шубур чвуччун биц!инур чве кечел ву, имбу халкъарин думу кечел дар, амма мициб лишни маҳъвран сюжетдик фаркъвал шуладар.

Сюгъюринна-фантастикайнин маҳъварин къувват иллагъки гъадму вуки, учв маҳъвраъ гъябгъюрайи гъяракатнаъ урхурайириз фантазия вуйиб гъархну, думу гъякъикъатдиъ гъабши гъядиса вуйиси къабул аплуру. Гъаддиз асас духъну маҳъварихъ гъам биц1идари, гъамсандахюдари ахю иштагъниинди иб хъивру.

Маҳъварин сюжетдин эвел жюрбежюр багъанирилан ккебгъру, месела, улихъна дупнайи маҳъвраъ аба йик!уб ва баяри абайин мутму файдасузди пай аплуб. Жара маҳъвраъ абайиз гъабгу нивк! ("Гъюлии Гъайван"), бай абайин буйругъ тамам ап!уз рякъюн хъуб ("Хан ва чан баяр"), аьрифнан суаларихъ лицуб, фу-вш абгури сиягъятназ удуч1вуб, аба ва баб аьзарлу духъну, дурагиз дава-чара ап!ури читин вазифа к1ул'ин гъадабгъуб, ясана паччагъди чаз язна агуб, гъадагъа дап1найибдик хил кубк!уб ("Сюгъюрчи гъюб") ва гъ.ж. багъаниир.

Саб жерге сюгъюрин маҳъвариъ т1илисимдин т1убланна жанлу аплру шид чарасуз лазим вуйи алат гъисаб шула. Т1илисимди къувватниинди думу т1ублани зурба айламатар аплура ва маҳъвра идея гъюблан-гъюбаз къурхуллуди гъат1абццури, персонажари мурадар гагъ шад, гагъ русвагъ аплура. Дюн'яйин фольклора сюгъюрлу штун роль лапра ахюб ву.

Маҳъврахъ хъпехъурайи касдиз маҳъвраъ чав юк1в убгурайи

ишури йик1уб ахю хажалатнан ляхин ву. Мумкин ву хъпехъурайир рази хъуб, махъвран ахир дугъан к!ваз ккуниси ккудубк1уз, писвалиин гъякъ ва гъалиб ап!ури ихтилатариъ ч1иви шид дупну сюгьюрлу му шейъ махъв яратмиш ап1руган ишлетмиш ап1бан сабпи себеб хъузра.

Гъамусра табасаранарин "Улин шид" к1уру булагъар Табасарандин ругариин гизаф йищвариъ а. Думу шид бедназар (ул кубк1уб, даккнишин хъуб) гъабшириз ишлетмиш ап1уру, хъанара саб жерге жара уъзрализра ахю дарман вуди гъисаб ап1ура.

Штухъди альакъалу вуйи мифар дюн'яйин секи вари халкъарин а, гъаци диндиъра. Мусурман диндиъ, мисалчюн, инсан накъвдик кивну заълан руг алабхъбан къяляхъ накъвдин шид улубзуру, себеб гъадму вуки, динағълийири ин фикраииндиг, улубзу штун п1илт1 майтин унт1ак кубк1иган, майит ачмиш шулуве малаикарин арайиъ гъисаб-суалнан сюгъбат ккебгъру к1ури шулуве.

Саб махъвраъра дидин к1улин игитариз мурад-метлебнахъна хъуркъуз рягъяти рякъ алабхъурдар. Дуарин рякъюъ ч1уру нефсанан кафтар къарт-гъарийир, хяви ва гуч1 шлу к1албин саб ул айи гъайванатар, жинар-шайт1нар, ушвниан ц1а ребчуру шубуб, ургуб ясана урч1вуб к1ул али аждагъийир, жансуз хъа чиб ришвру гъванар, ч1иви нирап, рякъ элбеэлди т1илисимдинди хъябкъру гъарзарин барийир, кьюркълин ц1а жарабдиз йивуз шлу гъяшаратар, инсанар гъахуз шлу бацарик уч1ру гъармахар кайи люкъяр, фендигар дишагълийир, хъанара швнуб-саб жюрейин манигъвал ап1ру къурхуллу иштиркчийир алахъуру.

Зиихъ къайд дап1найи пис къувватарин арайиъ табасаран махъвариз жара халкъаринси аждагъайин персонаж айи махъвар хайлинси алахъуру. Аждагъа Къавкъаздин, Къялан ва Багахъ

Востокдин, Къялан Азияйин, Индияйин махъваригъ яркъуди ишлетмиш ап1урайи зурба бит1раз ухшар айи мифологияйин ч1ивишин ву.

Шак адарди аждагъайин персонаж табасаран махъваризра Востокдиан къабул гъап1уб ву. Якъинди аждагъайин образ сифте вуди Улхъан, Къялан ва Багахъ Востокдин фольклориз гъафиб ву, хъа думу иштирак шулайи махъвар сифте багахъ, хъа яваш-явшади ярхла уълкийирин халкъариҳына гъурукъну.

Аждагъайин персонаж фунуб махъвраъра зурба жандкин, гъябкъиган гуч1 шлу, къадарсуз къувват айи, ушвниан ц1а ребчури пис гъяйванат вуди улупура. Къайд ап1уб лазим шулу, фицики инсанар жилиина халкъ хъайиз, аыхю бит1ариз ухшар гъаши динозаврийирин тухмар вуйи стегозаврар (к1арчар алидар), птицезаврар (т1ирхрудар), ихтеозаврар (штукк шлудар) ва жара альаматнан зурба гъяшаратар жилиин илмиди гъахъундар. Хъа ярхла дегъзаманийирин инсанарин фикриз аждагъайин шикил ва к1алиб наънан гъафну?

Рябкъру гъялариан, дийихнайи гъацдар зурба бит1арин ва аыхю гъяшаратарин к1урбар, скелетар къадим вахтарин инсанариз дяркъну, дурагиз танишди гъахъну. Мумкинвал а, аждагъайин образ махъвариз, анжагъ чпин, кюгъне инсанариз гъацдар рякъбиинди фикриъ шикил яратмиш хъуб. Альаматнан ляхин дар, гъира дицидарин скелетар палеонтологариз дихъури адаринхъа?

Махъвариъ гизафси аждагъайин ляхин: штун булагъ уъбхюб, я гюрчег риш дустагъ дап1найи гъалайин гъаравул хъуб, ясана чан жилар, мулкариин фужк1а улуч1вуз гъидритди гъафир йисир ап1уб, гъар фу вушра инсандиз писвал ап1уб дидин образдин вазифа ву.

Хъана сюгьюринна-фантастикайин, гъацира яшайищдин рякъ'ан

вуйи махъвариъра футнакар гърийин, дархи бабанна дархи шуран образар яркъуди ишлетмиш дап1на.

Дархи баб гъарган писур, дархи баяр-шубариз зулмар ап1ру алчагъ персонаж ву. Дугъан маш саризра ккадар, машнаъ ккунишин адар - магъа дугъан махъвариъ улупурайи асас сурат. Гъациб образ себеб дубхъну табасаран агъаларра арайиз гъафну: "Дархи бабан ярхи гарччил" (мушваъ "гарччил" – «бач1» мянаиъ дивна), "Биц1ирин баб дархир гъашиш, аbara дархир шулу".

Му образ фольклориз хат1айиинди дуфнайиб дар, думу инсаниятдин тарихариан ярхи яшайишидь алахъу бат1ил ап1уз даршлу далилар себеб дубхъну арайиз гъафиб ву. Учв "дархи баб" к1уру келима, мумкин ву, вари ч1алариъ, ч1алнан кпабалгру пайнаъ абхъна.

Хъа дархи риш махъвариъ гизаф аькьюллу, ляхнихъ юк1в хъипну лихру, зегъметнакк аых ап1ру, к1убни ва гъюдли хасиятнан риш ву. Дугъу хулан ляхнар, халкъди к1уруганси: "Хул'ан ахъиз, ахъ'ан хулаз вари тамам ап1уру".

Инсаният сат1иди вуйи яшайишидан жа-жаради хусуси кюлфетдин яшайиш ккебгъуз хъюгъхъанмина "дархи баб" к1уру ччвур ужур дар к1ури инсандин фагъумдиъ ахъбан натижайиъ, дархи бабан ришра (хъа балкан дибик1найи махъв гъелелиг арайиз удубч1внадар) инсандин к1ваз кпабалгур ву. Махъвариъ думу хявир, ляхникк хяв ккадтур, инт1ур, шитур вуди шиклиз хура.

Дархи бабканна дархи шуркан вуйи тема дюн'яйин фольклориъ яркъуди ишлетмиш дап1найибдихъди сабси, дуарин мянара чиб-чпиз сарасуб ву. Дархи баб - му саризра бегелмиш вуйир дар, дархи шурахъна урхурайидарин аыхю ккунишин ади шуран терефкар ву. Гизафси мяна жигъатнаан Дагъустан халкъарин махъвар чиб-чпихъна

багахъ ву, фицики Дагъустандин халкъарин арайиъ яшайишдинна-аьдатарин гъар жюре аьлакъири ади хъуб дурари тасдикъ апlyра.

Табасаранаrin сюгъоринна-фантастикайин махъвариз сабхилди ухъу гъилигган, ухъуз дурарин швнубна саб жюре сюжетар, жюриир, яратмиш ар1бан къайда анжагъ чаз, учв табасаран халкъдин умриз, яшайишдиз ва аьдатариз хас духъну, чан хусуси жилгъайин тереф дебисну артмиш хъуб якынди рябкъюрахъуз.

Дуланажагъдикан вуйи махъвар гъайванатарикан вуйидарт1ан ва сюгъриндарт1ан къанди арайиз гъафидар вуди гъисаб ар1уз шулу, фицики дурариан ухъуз имбу кьюбиб жюриирин лишнарра гизаф рякъюрахъуз. Чpin мянайиз дилигну, дурар классарин обществойиъ арайиз гъафидар ву. Имбу жюриирин махъварихъан дуланажагъдикан вуйидар чpin мянайн ва дюзмиш хъупан азадвалиинди ва гъулайвалиинди тафавутлу шула. Дурариъ гизафси умрин ва яшайишдин гъякъикъат шлубкъан ачухъди ва гъякълуди улупуз чалишмиш шулу. Гъаддиз гюре дуланажагъдикан вуйи махъвариъ сюгъорчивалин лишнарра гизаф ц1ибдит1ан алахъурдар. Дурар чpin дюзмиш хъупан лишнариинди гизафси гъикайиризра, къисийиризра багахъ шулу. Гъаддиз лигну гагъ-гагъ дуланажагъдикан вуйи махъвариз гъякъикъатдикан вуйидарра к1ури шулу¹.

Эгер сюгъоринна - фантастикайин махъвариъ швнуб-саб жюрейииинди т1илисимди, ясана жара тяжублу аьламатарииинди вуйи ихъ яшайишдихъан лап ярхла гъяракатар гъягъюраш, дуланажагъдикан вуйи махъвар ихъ яшайишдин гъар терефнаъ алахъру, ухъуз гизаф таниш вуйи аьдати сюжетарииинди дюзмиш

¹Курбанов М.М. Эпические жанры табасараского фольклора. Махачкала, 1995.

духъна.

Уъмрикан вуйи мянайин жигъатнаан дуланажагъдикан вуйи махъвар зарафатариз, анекдотариз гизаф багахъди ву. Дицдар махъвари инсандик духьну даккни нукъсан хасиятар, гъиллигъар, темпелвал, к1ул'ин зигувал, къискъисвал, ахмакъвал гъякълуди ва рихшант ап1ури кялхъра.

Гизафси табасаран махъварин репертуариъ къискъис маллайин, бязиган ахмакъ девлетлуийин айкюл ва намус айи айдати касиб Нежбрап гъалиб шула ва дураин к1ваант1ан айлхъюра, гъациб кялхъювали, рихшант ап1ували айсрарииндиги касибариз зулмар ап1урайи кентхудийириин фила вуш чпи гъалиб шлубдик к1ваант1ан миж кивнайивали дуланажагъдикан вуйи махъвар хъана уткан ап1ура.

Дуланажагъдикан вуйи махъварин гъяракат урхру касдиз таниш вуйи айгъвалатдиъ гъябгъюра ва айдат вуйиганси мушваъ к1урайи герой касиб нежбер, зарафатчи кас, ясана гизаф махъвариъси к1убан, фунуб вушра читин йишв'ан к1ул адабгъру кечел вуди шулу. Яшайишидъ якъинди алабхъу, уъмриъ гъабши гъядисара дицидар махъвариз бина хъуз мумкинвал а. Улуркъу гъядисирихъди айлакъалу вуди Табасарандин фуну терефнаъ гъабшиб вушра айлхъбан анекдотариз илт1ик1найи ихтилатар халгъарихъ, хюрккарихъ хъит1уб табасаранари улихъвахтирихъянмина айдати ляхин гъисаб дап1на, амма дупну ккундуки, мицдар шарт1ари я хюрккари, я халгъари жара гъуландарикан гиран ап1дар, я жара гъуландарин дураг рихшант ап1уб метлебра дар, анжагъ дураг уч гъахьи мяракайиъ инсандин юк1в ачухъ ап1бан шад анекдотар гъисаб шулу.

Халгъарикан вуйи махъварик тяжуб вуйиб "Кылан дагар" ву.

Саб рабжну Халгъарин жямяльтди чпин гумихъ чпи чпиз къи гъясил ар1ури г ъунши гъулариизра кмиди масу тувуз, руклари гъясил ар1руси, къилан дагар ар!бан бадали мясяльт ар1уру.

Хъайигъан гъуландаркан сакьюдар агъалайир дажарра хъади Рук'илна къилан тумраз рякъюъ уч1вру, имбудари даграз ич1 гъязур ар1ури, ярхи йигъди дагриин серенжемар гъахуру.

Къюдпи йигъан рукларихъан къилра хъубкъру ва энгел дарди даграъ дубхънайи штуз диш ар1уру.

Шубуд гъапи йигъан яшлуйир къилан даграз лигуруш, штукк ккабхъу къил хайларин кам дубхъна. Мумкин ву, - фикир шулу муарарин, - хайир дакни гъуншири иишвну гъит1ибк1ури хъузра. Къан дараp1ди, аъхюдари мясяльтниинди ц!игъинч али тюфенгарра тувну, даграхъ гъаравлар дерккбанди шулу. Ижмиди гъаравлариз табшурмишра ар1уру: учв инсан вушра, даршра дагрихъна багахъ гъабшиб, чаз ккунш ч1амчч ибшри саб улхубра хътарди тюфенгиан йивуб лазим ву.

Дагар ургур гъаравлин ихтиярназ тувру. Ц1иб арайилан дагрихъна саб ч1амчч ачмиш шулу. Ч1амчч дагар вуйибси т1ибхну илбицну санур гъаравлин унт1'ин дубсру. Аъхирки чпиз му т1афал ч1амчч ашкар хъуб'ин вари рази шулу. Унт1'ин ч1амчч дубснайи гъаравли гафариинди гъапиш ч1амчч гъебгур дупну, т1убу ч1ам улупури биц1и ушвтниинди тмунур гъаравлиз тюфенг йив к1уру ишара ар1уру. Къан дараp1ди тмунурира тюфенг уламдикк ккипну алап1ну дюоппе-дюз унт! дубснайи ч1амччраз йивуру. Гъаравул вуйи халагъжви гюлле кубк1ур ккадакур. Уч гъахъи гъуландарикан бязидари: "Фици?", "Гъап1уз?" ... суалар туври имидисанур халагъжвууу к1уру:

- «Бахт гъабхъну улик ктрубк1уб бейнавайин!»

Махъвран ахир зурба бедбахтвалиинди ккудубк1ураш халагъжвуу ахирис дунайи гафари ухьу к1ваант1ан айлхъюз гъитра.

Му сюжетарис ухьуз рякъюрайиганси, саб жерге ахмакъвал далиларихъди ттархыну гъюрайи кыил гъясил ап1баз вуйи мяслияльтну ухьук айлхъюб кап1ра, хъасин штукк ккабхуу кыил фу себебназ гъабхынуш фикирназ дарфивал, анжагъ ч1амччрикан вуйи фикирну чаина табшурмиш дап1найи гъаравулвалин вазифийирин фидакарвал ч1амччрахъянтина инсан хъайивал гъархуб, ахирки, гъеле, кубк1ундаршра инсан дук1нашра ц1ибдикъан дугъан "бахт" ибшири к1ури тасдикъ ап1увал, мураг учв махъв ккебгъну ккудубк1айиз анекдот саягъниинди дюзмиш хъували табасаран халкъдин чпиз вуйи хусуси юмор имбубсан заан дережайиз хура.

Табасаранарин дуланажагъдикан вуйи махъвар жуван ругариин яратмиш хъувалихъди, дураги табасаран халкъдин айдатар, яшайиш меденият ва халкъдин уьмууми хасиятар бегъемди улупура.

Дуланажагъдин эпосдин бина наънан ккебгъраш айгью ап1уб читин ву, амма диidiъ зарафатар, нагълар, айттар, агъалар ва мяълийир сат1иди уч духьна. Халкъдин айриф касари дурагиин гъарсаб сюжет гъякъикии уьмрин булагъдиан гъадагънайдар ву к1ура.

Махъварин мянейин тягърарин эвелиз гъилигган гизафси му яратмиш ап1бан къайда анжагъ чаз, учв табасаран халкъдин уьмриз, яшайишдиз ва айдатариз хас духьну, чан хусуси жилгъайнин тереф дигисну артмиш хъуб якынди рябкъюрахъуз

Аьдатвуди дуланажагъдикан вуйи махъварин игитар инсанар ву. Амма дупну ккундуки, думу махъварин ахюбсиб пайнаъ игитариз чпин хусуси ччуурар ади шулдар, гизафси дураг гъаци тахминан ксарин уьмуни образар вуди шулу. Месела, «Кьюр хялижв» ва «Малла ва кьюб садакъа» к1уру махъварин к1улин игитар касиб, девлетлу ви малла ву¹.

Табасаран халкъдин дуланажагъдикан вуйи махъварихъди таниш шули, ухъуз дурагин игитар гизафси касиб халкъдин, вакилар: касиб, нежбер, йитим, темпел, касибрин риш вая бай, устад ва гъ. ж. — вуди рякъюрхъуз. Му далили думу жюрейин махъварин ахюбсиб пай зегъметкеш халкъди яратмиш дап1найивалин гъякънаан шагъидвал апбура. Гъадму саб вахтна дурагиъ пачгъар, девлетлуийр, маллиир, гъякимдрар ва жара варлуйирра дюшюш шула. Амма гъар фици-вушра саки гъарсаб махъвраъ дурагин касиб халкъдин вакил гъам къувватниинди, гъам гафниинди ва гъамсана аьмалниинди гъалиб шула, зегъметкеш халкъдин терефнаан вуйи игитри гъякимдрар ва варлуйир биябур апбура, дурагик кялхъра, рихшанд алура, альхъюра.

Дуланажагъдикан вуйи махъвариъ гъяракатар чпиз ухди таниш вуйи аьдати шарт1ариъ к1ули гъягъюра. Миди вуйи жюриири1ан дурагиъ яшайишдин гъаршувалар, синифвалин женг ва барабарсузвал гъякълуди ва яркъуди ачухъ апбура. К1ул'инди гъадабгъиш, «Кьюр хялижв» ва «Гъюрмат палтариц ваъ, адмийиз дап1ну ккун» к1уру махъвариъ инсанарин, хъа дурагиъ варлуйирин, къискъисвал, мут1лакъвал, тямягъкарвал улупура ва биябур апбура. Дурагиъ девлетлуийр, гъякимдрар касибариз гъаршуди дерккна.

¹ Табасаран халкъдин махъвар. Дюзмиш гъап1ур Гъясанов М.М. Мягъячъала, Дагъучпедгиз, 1977.

Думу кьюбиб махъвар чпин дюзмиш хъупан къайдайиинди саб-сабдиз гизаф ухшар ву. «Кьюр хялижвиъси» «Гюромат палтари-ваъ, адмийиз дап1ну ккун» махъвраъра касиб жви варлу-йирихъди кьюб ражари дюшюш шула. Эгер сабпи ражари гюрюшмиш гъахъиган кьюбидари касиб жвувар даккунди къаршуламиш аныурайи (сабпи махъвраъ касибиз фун абц1ну уъл гъивундаш, кьюбидиъ касиб хулазди уч1вган, гъятта «гъич сарира дугъан саламдиз жаваб тувундар, думу гъясбикк ккаундар ва деънайишишлан гъудужундар»), кьюбипи ражари гюрюшмиш гъахъиган, касибари неинки варлуйириин пис юк1варин чиркин гъискар улупура, хъа гъадму саб вахтна дурар рихшандвалиинди биябурра ап1ура, дурарин эдеблувализ гъякълу кымат тувра, дурарихъ намус-гъир'ят хъутрувал тасдикъ ап1ура. Махъварин мяниайиан ачухъ шулайиганси, эгер варлуйир къискыисар, жаарин мал-мутмуйиин тямягъ гъябгърудар вуш, зегъметкеш халкъдин вакилар вуйи касибар гизаф дугъридар, гъякълудар, мяргъяматлудар, юк1в гъибихъдар, аъхю инсанвал кайдар ву. Кьюбидарин к1ван ачухъвализ ва хлин жумартвализ къадар адар.

Махъв гъял ап1ури, мялимди махъвраъ дюшюш шулайи малла гъайвнихъдина йицрахъди теврайи ташбигъариз къат1'и фикир тувуб ккун шулу. Дурари эсерин сатирайин тереф гужал ап1баъ лайикълу роль уйнамиш ап1ура. Къайд дап1ну ккундуки, маллайик кялхъбаъ халкъди думу гъайванатарихъдит1ан тевну гъитрадар. Думу ташбигъарин тясирувал имбулсан гужал ап1бан бадали гъадрализ гъилигу ва эсерин мяниайиз тялукъ шулайи эпитетарра тувра: ликугъяйванси, къабийицси. Думу ташбигъари сабсан роль уйнамиш ап1ура: дурари дугъан бизарвалин дережара жажаради улупура.

Махъварин жюриирикан сюгъриндар варит1ан гюрчегдар, ин-

сан машгъул ап1рудар вуди гысаб шула. Думу ляхнiz чан себебра адарди дар. Сюгърин махъвар инсандин фантазияйинди ва жюрбежюр гъяракатариинди гизаф девлетлу ву. Сюгърин махъварра гъайванатарикан вуйи махъварси лап дегъзаманириъ арайиз гъафидар ву. Дурариъ аьдати уьмриъ асла дюшюш даршу аьламатнан гъядисийр улупури шулу.

Сюгърин махъварин хусусиваларикан саб ва асасуб дурагиръ инсанарихъди сабси аьжайиб гъайванатар ва жара шей'ар (девийир, аждагъиir, кушкафтрап, жинар-шейт1нар, т1ирхру халачиir, гъайвнар ва ж.) иштирак хъуб ву. Сюгърин махъвариъ халкъдин к1ван умудар: табиаt мют1югъ ап1уб, гъагъи зегъмет пч1у ап1уб, гъакъувал гъалиб хъуб, зегъметкеш касдин гъагъи уьмур ужу ап1уб – улупура. Аьдат вуди, дурагин игитар гизафси халкъдин вакилар ву, ва дураг гъарсаб читинвалиан к1ару къувватариин гъалибра духьну удуч1вура.

Сюгърин махъвариъ айи халкъдин гизаф хиялар ва умудар гъи ихъ уьмриз кечирмиш духьна. Саб фила-вуш заварилан т1ирхбакан вуйи умуд (халачийинди т1ирхуб) гъийин аьхю самолетари тамам дап1на. Гъамци ихъ йигъари махъвар гъакъикъатдиз дюзмиш шула: инсанарин уьмур гъюблан гъюбаз балгур, вазарииндиг инсанари космосдиъ сирнав ап1ура, гъарсар касдиз зегъмет аьхю шадвал дубхъна...

Табасаран халкъдин махъвар аьгъю ап1руган, мялимди методикайин гъамцдар къайдирикан мяnfяльт ктабгъуб ккун шулу: махъварин гъакънаан сифте гаф (мялимдин сюгъбат); махъв мялимди устадвалииинди ктибтуб вая урхуб; ц1ийи ва гъаври дарши гафарин зиин ляхин гъабхуб (гафарин мяна аьгъю ап1уб, дураг кади гафарин ибарийир ва предложениир дюзмиш ап1уб, дураг жувван улхбаш

ишлетмиш ап1уб); махъв баяр-шубари урхуб; махъвран мянайиз тялукъ суалариз жавабар тувуб; эсерин мяна ч1ук1вариз пай дап1ну, тамамвалииинди ва жара жюриириинди ктибтуб; махъвран мяна шиклариан ктибтуб (урхурайидари хулариъ зигуз гъитну); эсерин мяна ачухъ ап1уб; махъвран жикъи мяна тетрадариъ бик1уб; эсерин анализ ап1бан вердиш'валар кауб; эсерикан ва дидин к1улин игитарикан урхурайидари чпин фикрап ачухъ ап1уб, игитарин гъяракатариз къимат тувуб; мелзналан вая дибик1ну махъвар дюзмиш ап1уб; к1ул'инди гъурху махъвраз мелзналан вая дибик1ну къимат тувуб ва гъ. ж¹.

Махъвар тясирулуди урхурган, баяр-шубарин фикир дуарин ч1алнан хусусивалиина ва дуарар дюзмиш хъупан саягъниина (куч1вбан ва ахиримжи гафар, шубубандин текrap, улдуч1вбар) жалб ап1уб ккуун шулу.

Аьдат вуди, махъвар «Гъабхыну – гъабхъундар», «Гъабхънийишт1ан – гъабхъундайшт1ан», «Айшт1ан-адайшт1ан», «Йигъарикан сад йигъан», «Фила-вуш сад йисан» ва гъ. ж. гафариинди башламиш шулу. Дуарар гагъ-гагъ абиирин гафарииндира башламиш шулу: «Дархи риш дархи дадайиз, чан гъахи риши ккуун шулдар, к1ури агъал айиб ву» («Жаариз адабт1у фуриъ жвув ахъру»).

Махъвар гизафси сабсдар гафарииндира ккудуку1ури шулу. Дуарар гизафси «Узу хъадакну гъафунза», «Дуарар ип1ури-убхъури гъузу, хъа узу учвуз махъв ктибтуз гъафнийза», «Гъамушв'ин ихъ махъвра ккудубк1ну». Хъа сасдар махъвар дуарин мянайин натижа йивру гафариинди («Гъамци аьмалдар сулу девера, швеъра, жанаварра алдатмиш гъап1ну ва ярхи кьюрдди чан муκъаъ йикк

¹Курбанов М. Эпические жанры табасаракского фольклора. Махачкала, 1995.

ип1ури дабхъну» («Сулан аьмалар»), «Гъамци сад йигъян кьюб гъулан садакъа ип1уз къаст гъап1у малла сабдиканра даршиди, гашун дубхъну хъадабхънайи къаби йицси, аркбан шули чпин гъулаз хъадакну гъафну» («Малла ва кьюб садакъа») ва гъ. ж.

Гафариинди ккудуку1уру. Сасдар табасаран махъвар абийрин гафариинди ккудуку1ура: «Гапри гъап1у зиян сагъ шулу, гафну гъап1у зиян зат сагъ шулдар» («Аслан ва нежбер»), «Ич1и суфрайихъ бисмилла, бисмилла к1ури гашди гъузайиз, абц1у суфрайихъ аьмпар ап1ури вушра, фун абц1ну ужу шул» («Къюр хялижв»), «Гъюрмат палтариз ваъ, адмийиз дап1ну ккун» («Гъюрмат палтариз ваъ, адмийиз дап1ну ккун») ва гъ. ж. Дурари, абийрин гафари, чпин нубатнаъ махъварин к1улин фикир имбубсан гужли ва уч1ру аплура, дурарин идеяйин метлеб ачухъ ап!бас ахю роль уйнамиш аплура. Мисалари гагъ-гагъ ухъуз эсерарин игитариз хас вуйи лишнар ачухъ ап1узра кюмек тувра.

Табасаран махъвариъ шубубандин текрарра кми-кмиди дюшюш шула. Месела, «Аслан ва нежбер» к1уру махъвраъ асланна нежбер чиб-чпихъди шубубан гюрюшмиш гъахъну: 1) нежбри чан хут1лиз шид туврайиган; 2) аслан нежбрихъна хялижвди гъафиган; 3) асланна нежбер чиб-чпихъан марцци жара шлуган. Шубубандин текрар «Сулан аьмалар» махъвраъра дюшюш шулахъуз: девейиз сул алабхъуб; девейизна сулаз жанавар алабхъуб; девейизна, сулазна жанавриз швеъ алабхъуб. Гъаму махъвран текрариан мялум шулайиганси, дурари гюрюшмиш гъахъиган ап1урайи сюгъ- батарра саки сабсдар ву: «Эй деве, наана гъябгъюрава?»—Ип1руб айи йишвариз къурд адап1уз гъябгъюраза». «—Узура увухъди гъайибха, увуз юлдаш шулза.» ва гъамци хъана.

Халкъдин махъвариъ улдуч1вбарин метлебра биц1иб дар. Ду-

рари махъварин дюзмиш хъупаз, композицияйиз, аъюди тясир апlyра. Улдуч1вбариан гизафси саб гъяракат гъйтну, жара гъяракатниина улдуч!вруган, яркъуди мянфяльт ктабгъуру. Улдуч1вбарин ерина гизафси гафарин ибарийир ишлетмиш апlyру: «Хабар шилкан, хабар кушкафтрикан...», «Мураг гъамушваь гъузри, ухъу паччагъдин хулаз гъягъюрхъа» ва гъ ж. Гъацдар улдуч1вбариан сабдихъди «Шубур чвена сар чи» махъвраъра таниш шулахъя. Махъвран мянайиан ачухъ шулайиганси, думу улдуч1вуб гъяракат чвириин гъалайиан аждагъайин хулаз гъабхбан бадали ишлетмиш дап1найиб ву: «Мураг гъамци гъязур дап1найи аш ип!ури гъузри, хабар тувзачвуз аждагъайикан». Гъаму гафари ихтилат ктибурайириз дишла жара гъяракатниина улдуч1вру мумкинвал яратмиш апlyра.

Табасаран халкъдин махъварин ч1алнан хусусиваларикан улхруган, млялимди литературайин хрестоматийирий тувнайи эсерарин ч1ал марцци фольклорин ч1ал даруб, дураг редактировать дап1найиб ва литературайин ч1алназ багахъ дап1ну дидик1найиб к1ваълан гъап1ну ккундар. Ва гъаддиз лигну махъвариъ фольклориз хас дару ибарийир, ташбигъар, эпитетар, метафорийир ва бик1бан литературайин суратламиш ап1ру жара дакъатарра хъуб мумкин ву.

Халкъдин махъвариз тялукъ дарсариъ баяр-шубарихъди урхуз гъитбан ляхниз гизаф вахт жара ап1уб ккун шулу. Мялимдихъан текст сабшвнуб ч1ук1ариз пай ап1уз шулу. Махъварин ч1ук1арин баянар тувруган, млялимди урхурайидарин фикир дурагин ч1алнан хусусивалариина жалб апlyру. Дарсариъ ктитбарин жюрбежюр къайдийирикан мянфяльт ктабгъуз шулу. Урхбаъси ктибтбаъра шлукъан гизаф баяр-шубар иширак хъуз гъитру. Пландинди ктибтруган, гъарсарихъан биц1и пайнакан ихтилат ап1уз гъитру. Хъа

аъхириъ ужуди гъаври гъахыи сар-кьюрихъди дидин вари мяна ктибтуз гъитру.

Урхурайидар гъурху эсерин фици гъаври духьнаш аygю ар1баъ, гъелбет, суаларин метлеблувал къадарсуз ахюб ву. Мялимдихъан, хрестоматияйин методикайин пайнаъ тувнайи суаларикан мянфяльт ктабгъбахъди сабси, дураг чан хушназ дилигну ккат1арццуза ва жара суалариинди эвэзра ар1уз шулу. Суаларин арайиъ махъварин жюрбежюр терефар ачухъ ар1ру хасиятнан суалари ахю иишв гъибисиш, хъанара ужу ву. Месела, «Аслан ва нежбер» махъв аygю ар1ури, мялимдихъан гъамциб суал дивуз шулу: «Асландинна нежбрин мясяльт фициб вуйи?» Хъа «Сулан аьмалариз» — «Деве наана гъябгюрайиб вуйи? ва гъ. ж. Гъадму саб вахтна суаларин арайиъ махъварин иштиракчийиз кымат тувру суаларра духьну ккунду: «Асландиз нежбрикан гъаз гиран гъабхъний?» «Касибри чан кьис-кьис хялижв муκъан мердди гъаз къаршуламиш гъар1ну? ва гъ. ж.

Махъвари баяр-шубарик тясиirlуди урхбан вердиш'валар каъбъа ужууб материал тешкил ар1ура. Махъвар тясиirlуди ролариинди урхбаз къатГи фикир тувну ккун шулу. Ролариинди урхбан бадали «Аслан ва нежбер», «Сулан аьмалар», «Малла ва кьюб садакъа» ва «Квасагайин къант1а йиц» к1уру махъвари ахю мумкинвалар яратмиш ар1ура. Месела, «Сулан аьмалар» к1уру махъв урхуган, авторра кади хъур касди иштираквал къабул ар1уру мумкинвал яратмиш шула. Дидлан савайи ч1алнан лайикълуваларира думу ляхнис ахюди кюмек тувру: мушваъ гизаф жюрбежюр предложениир (хабар тувбан, гъерхбан ва дих ар1бан) а. Махъв ролариинди урхбу баяр-шубарин ч1ал ккат1абццбаз ахю кюмек ар1уру.

Мялимди ролариинди махъв урхайиз улихъна гъабхру гъязурвалин ляхнис къат¹'и фикир тувну ккуунду. Гъарсар урхурайириз, чав фуну гафар ва фициб интонацияйинди дурхну ккуунди аш аygъю хъуб чарасуз лазим ву. Дарди гъабхьиш, саб дупну гъурху махъвран тясирувалра биц¹иб шулу.

Махъвар аygъю ап¹уб урхурайидари дураг чпиз таниш вуйи жара махъварихъди тевбиинди, дурагин арайиъ айи сабвал ва фаркъвал къайд ап¹бииинди ккудуб¹уру.

Баяр-шубариз табасаран халкъдин махъварин зиин ляхин гъабхбаъ, дурагин анализ ап¹баъ 5 классдин хрестоматияи дурагин гъякънаан тувнайи литературайин теорияйин материали аыхю кюмек аплуро. Дурагин биналамиш шули, гележегдин, зина вуйиI классариъ урхурайидарин махъварин гъякънаан аий литературайин теорияйин рякъ'ан вуйи аygъювалар имбусан ккат¹арццуурау ва дерин аплуро.

2.2. Аьдатарихъди аьлакъалу вуйи поэзия аygъю ап¹уб.

Му поэзия варит¹ан ухди арайиз гъафну. Табиа¹тдикан асиллу кюгъне инсанарин фагъумдиъ табиа¹тдин гъядисийириз сюгърин къувват а к¹уру фикрап лицури гъахъну. Гъамци нежбервалин уымрихъди аьлакъайиъ аий социальный аьдатар арайиз гъафну. Кюгъне инсанарин фикриинди, дураг тамам ап¹бакан яшайишидин хушбаҳтвал, девлет зияда хъувал, баҳтар хъувал асиллу ву к¹ури гъахъну ва думу аьдатарин гъяракатнак сюгъюрловал ка к¹ури, табиа¹тдин къанунарин аьдатарикан аygъдрували к¹ваант!ан хъугъри гъахъну.

Табасаран халкъдин мелзнан яратмиш ап¹бариъ мяълийири

аыхю йишв бисура. Халкъдин мелзнат поэзияйин имбу жюрийрси, мяълийирра ухдитан яратмиш духьнайидар ву.

Дурар ихъ гъийин йигъаз аыхю ва гизаф читин рякъ ккадап1ну дуфнайидар ву.

Халкъдин мяълийир инсанарин ярку гъатариъ машгъур ву, фицики мяълийир неинки ашкъварихъан ва устадарихъан, хъа гъацира мяъли к1уз гъич саб устадвалра адрударихъанра уйнамиш шлудар ву. Мяълийир халкъдин арайиъ машгъур хъпан сабсан къайд ап1уб лазим гъюру : фольклорин жара жюрийрси дарди, мяълийир гизафси мукумхъди к1урудар ву. Амма му, вари мяълийир мукумхъди к1ури гъахъну, к1урайи гаф дар. Халкъдин мяълийирикан жюрбежюр аьдатариз ва къайдийиз тялукъ вуйидар иллагъки гизафси мукумхъди к1ури гъахъну - гъадму саб вахтна сасдар мяълийиз чпин хусуси мукумарра ади гъахъну. Ва гъаддиз лигну мукумира чан нубатнаъ мяълийир инсанарин ярку гъатариъ машгъур хъупаъ аыхю ва метлеблу роль уйнамиш ап1ури гъахъну ва ап1урира а.

Табасаран халкъдин арайиъ мяълийирин ва инсандин уьмриъ дуарин метлебувалин гъякънаан дунайи абириин гафар ва мисалар гизаф дюнмиш шула : « Мяълийи ляхин ккюдюбгъюру».

Халкъдин мяълийирин чпи инсанарин фикрап, умудар ва хиялар, уьмрин жюрбежюр терефар ат1агура. Ва гъаддиз лигну табасаран халкъдин мяълийир мяна жигъатнаан гизаф жюрбежюрдар ву. Дуариъ халкъдин уьмур ва яшайиш саки вари терефарихъанди улупура. Мяълийириан ухъуз улихъдин уьмрин перишан шиклар, халкъдин аку ва хушбаҳт уьмрикан вуйи умудар, касибаринра кентхудийириин, варлуйириин арайиъ ади гъабхъи барабарвал, кьюбидари сабвидари арайиъ ади гъахури гъахъи

истисмар, аьрвалар, зегъметкеш халкъдин девлетлуйирихъна вуйи дакнишин ва гизаф жара т1алабар рякъюра¹. Гъадму саб вахтна дурари, мяълийири, халкъдин зегъметра улупура, халкъдин кюгъне аьдатарихъди таниш ап1ура, улихъдин дагълу дишагълийин гъагъи ваperiшан къисматнакан к1ура.

Миди вуйи жара халкъариси табасаран халкъдира чан мяълийир гизаф йисариинди сак1ал ва ц1алцам дап1ну искусствойин заан дережайиз хура. Амма, гъяйифки халкъдин мелзнат гъаму кымат адру ахю хазнайикан ихъ йигъариз дуфнайдар гизаф ц1иб ву .Ахю Октябрин революцияиз улихъна ихъ халкъдиз чан багъри ч1алниинди урхуб - бик1уб адарди хъувалиан гизаф мяълийирин уьмур жикъиб гъабхъну.

Табасаран халкъдин мяълийир бик1биинди гъитуз ва дурарихъди наслар таниш ап1ру мумкинвал ихъ совет деврият1ан гъабхъундар. Хъа гъелелиг халкъдин яркъу гъатариъ мялум вуйи гизаф мяълийир, гъяйифки, гъира тамамвалиинди гъварч дап1ну чап ап1уз духънадар. Гъамусдиз сасдар мяълийир табасаран бик1рударин гъварчариъ, «Литературайн Табасаран» альманахдий чап дап1на. Дураг уч ва тартиб ап1баъ Б.Митаровди, Т.Мягъядовди, М.Митаровди, Б.Ханмягъмадовди, И.Шагъмардановди, М.Гъясановди ва жарадари ахю роль уйнамиш гъап1ну. Табасаран мяълийирин к1ул'инди вуйи саби гъварч - «Халкъдин ирс» - 1974-пи йисан удубч1вну. Дупну ккундуки, дидиъ неинки халкъдин мяълийир, хъа гъадму саб вахтна ччур мялум вуйи ва дару гизаф жара кюгъне шаирарин эсерарра ахъна. Гъадму саб вахтна дидиъ сасдар шаирари чпи кадагънайи, хъа халкъдин мяълийириз гизаф багахъ шулайи

¹Митаров М. Табасаранские народные песни. Махачкала, 1974 .

эсерарра дюшюш шула. кечермиш гъахы гизаф йисарин арайиъ сак1ал ва ц1алц1ам ап1баз лигну, табасаран халкъдин мяълийирин ч1ал гюрчегуб ва хъпалгуб, къат1и мяна- метлеб кайиб, гъавриъ ухди ахъруб ва тясиrlуб ву. Мяълийин гъарсаб гафну, гъарсаб фикри неинки саб вакъиа, мутму вая дидин гъял улупура, хъа гъадму саб вахтна диidi ихъ фикриз жюрбежюр образарра хури шулу, ухъухъди гъадму мяълийиъ ачухъ дап1найи гъискар, гъевес ва гевюл гъиссра ап1уз гъитру. Мяълийири думу урхурайи касдин фикир жара терефнахъинди гъабхру, к1улин мянайихъан гъадаъру, ярхла ап1ру мяниир ва мялуматар кади шулдар.

Къайд ап1уб лазим вуки, табасаран халкъдин мяълийирин арайиъ лирикайин эсерари ахю йишв бисура. Хъа лирикайин мяълийирин арайиъ мюгъюббатдикан вуйидари. Думу ляхнин гъаври хъубра читин дар. Лирикайин мяълийириъ жюрбежюр суратар ва шиклар ади шулу. Дуарин к1улин метлеб лирикайин игитрин айт1 терефнан рюгънан гъял ачухъ ап1уб ву. Хъа гъадму саб вахтна дуарин арайиъ ч1ат терефнан гъядисийрра, игитрин гъяракатарра улупурайи эсерра ц1иб шулдар. Гъаддарира чпин нубатнаъ рюгънан артмишвал ачухъ ап!баъ роль уйнамиш ап1ура. Лирикайин мяълийириан инсанарин ярку гъатариз чпин уъмрин, фикрин ва гъиссарин ухшармиш'валар рякъору. Гъаддиз дуар гизафдариз багахъра, гирамира шула. Гъаддиз дуари мяълийин уъмурра ярхи ап1ура.

Халкъдин мяълийирикан улхури , мялимди дуаринна махъварин арайиъ айи фаркъвалиинара урхурайи баяр - шубарин фикир жалб ап1уру. Мялум вуйиbsи, мяълийир махъвариъра дюшюш шулу, дуари махъварин ч1ал гюрчег ва тясиrlу ап1баъ лайикълу роль уйнамиш ап1ура. Халкъдин мяълийирин ва

махъварин арайиль айи фаркъвалин асас лишнарикан саб махъварин мяна дюзди хъайи - хъайиси тешкил ап1урайи саб - сабдихъди гъюрайи гъядисийр ади хъуб ву. Махъвариъ игитар гъаммишан гъяракатнаъ шулу, дураги улихъ дивнайи читин месела ва мурад адабгъуру. Махъвар ктибтбан эсерар ву. Хъа лирикайин эсерари сифтена - сифте гъадму ва жара гъядисийри ва дюшюшари арайиз духнайи гъискар, фикрап ва хиялар улупура. Мушваъ, махъвариъси дарди, саб гъядиса сарин игитрин фикрап ва гъискар улупбан себеб вудит1ан ишлетмиш ап1урадар.

Гъадму саб вахтна, махъварин ч1алнаъси дарди, мяълийириин ч1алнаъ эсер суратламиш ап1ру алатарра гизаф ишлетмиш ап1уру. Дураги чпин нубатнаъ мяълийин ч1ал гюрчег ап1бахъди сабси, дидин тясирувалра гужал ап1ура. Мялимди урхурайидариз мяълийириин ч1алнан хусусивалар аыгъю ап1руган, му ляхниз къат1и фикир тувуб ккун шулу.

Аьдатарихъди альакъалу вуйи поэзияйин кьюб цикл а: *рузномайин* (календарин) ва *хизандин*.

Нежбервалин жилихъди, ругдихъди вуйи альакъайиъ жилилан шлубкъан артухъ мягъсул гъадабгъбан бадали рузномайин циклин аьдатариъ сюгърин ва дюйириин гъяракатари аыхю йишв бисура.

Табасаранарин яркъуди дарабгънайи аьдатарикан саб, гъулан жаммяйтди улупнайи вахтна к1ули гъабхру "Тум убзууб" к1уру аьдат гъабхъну. Дишихъди альакъалу мяълийир ц1ибт1ан адар, хъа думу хут1ил ишлетмиш ап1бан аьдат к1ули гъабхбан улихъ шлур дишагъли вуди гъахъну.

Тум убзууз удуч1врган хулан гъюрмат айи аыхюсир дишагълийи рякъюъ гъар гъахъуриз ччим алап1найи уълин ч1ук1ар туврган, дугъаз ужувлан дюаийихъди к1ури гъахъну:

Берекет хъайи йис ибшри,
Хут1лин бегъер бул ибшри. Амин!
Гъап1у зегъмет дурубгри,
Раццахъ дяхнин ч!веъ ибшри. Амин!

Гъаму терефнаан хъадукар улубкъбаҳъди "Эбелцен" к1уру аьдат варит1ан машгъуруб ву. Жара гъунши миллетари дидиз "Новрузбайрам" - азербайжанари, "Яран сувар" - лезгири, яна "Хъадукран машквар" к1уру. Диdiъ айи тамашийрий, жюрбежюр уйинариъ инсанариз сюгърин къувват ади рябкьюйи. Эбелцендикан вуйи мяълийир шубуб пайназ жара шула: эбелцен гъайиз улихъна к1урудар, муртйир уч ап1ру вахтна ва учв эбелцен улубкъу хябяхъган к1урудар.

Эбелцен гъайиз улихъна йигъар ккимиidi жигъилари зурначайириин, гъямп1арин десте тешкил дап1ну, гъунши гъулариъ мяълийир, ялхъвнар, гъямп1арин зарафатнан уйинар, тамашийир ап1ури гъахъну, йивури гарчил думу машгъулат гъарурин хяназ ц1ару маргъарра (эбелцнан асас лишан) хъади лицури гъахъну. Хулан эйсийи африн ч1ук1ар, муртйир, улихъ ккимиidi гъурхъу харап ва дурагикк ккивну гъурхъу мал-чарвайнин ликар тувригъахъну¹.

Гъацира табасаран литературайиъ аьдатарин фольклорира ахю иишв бисура. Жара мяълийириси яшайишдикан вуйи мяълийирира табасаран халкъдин яратмиш ап1бариъ лайикълу иишв дибиснайиб саб хайлин дерин мяна айи, к1ван рюгъ бегъемди чпиъ т!ап1ну яратмиш дап1найи ц1арари ухъуз тамамвалиинди исбат ап1ура.

¹Курбанов М.М. Душа и память народа. Жанровая система табасаранского фольклора и ее историческая эволюция. Махачкала, 1996.

Табасаранарин революцияйиз улихъна вуйи халкъдин ирснаъ машгъур шаирарин эсерарт1ан саваи, ччвур мялум дару ашкъарин, сазандараарин, гафнан устадарин эсерарра а. "Бахтсуз", "Кавха", "Касибвал", "Маллайиз, "Зулумклиз" ва саб хайлин жара эсерари дураг яратмиш гъап1дариз классовый обществойиъ касибар, мазлум халкъ айи гъялну иццуру ап1урайивал, гъам-хажалат туврайивал мялум ап1ура ва гъадму деврин мешребсуз гьюокмарин къанунсуз шарт1ар биябур ап1ура.

Аммаки ухдиси яратмиш дап1найи мяльиириъ деврин пис гьюокум зурба пафосдиинди русвагъ ап1урашра, дициб писвалин, барабар дару уьмриан фици удуч1вну ккундувш фук1а дарк1ури тамам вуди бахтлу гележегдикан миж ктабт1ура. Хажалат, дерд зигувал, жувван къисматниин рази дарувал халкъдин къисматнак кпикъура.

Эсерарин шикилувал ва ттархъувалин гъурулуш ужуdi ву, юкъуб ц1арнан, жикъи рифмайнин бинайин къайдайинди яратмиш дап1на. Мушваъ тема арт'миш шула, лирический персонаждин аэрзну дериндиан гъисс ап1ура. Уьмрин гъяракатарикан хъайи-хъайибси арайиз дубхнайи вари шаирчивали (поэзияи) уьмрин читин шарт1ариъ айи касдин къисматназ к1ван дериндиан лигуз мумкинвал тувра. Думу гъамциб бинайин алди дюзмиш дап1на:

Узу шад дарза
Дюн'яйин узу хъершбаз,
Улубкъну къаза -
Къаршу дарза дюн'я дипбаз.
Касибвал, нукъсан
Себеб шулу бахтсузариз,
Фуж тахсир ву?
Бахт бихъдарзуз!

Масу гъадабгъуз шлуб дар.

Хъасин халкъдихъинди илдицну суал гъюра, фицики думу шиир касибарин вакиларикан сари гъибик1уб ву: "Фуж тахсир ву?" - гъерхра лирический геройи, ва чав чаз жаваб тувуз мажбур шула. Гъадму жавабнаъ кялхъру, рихшант ар1ру саягъниинди, гъякъ'валин гъавриъ ахъри, зегъметкеш халкъдин игътияжар гъурк1уз даршуваликан к1ура.

Сабпи пайнан антитета (къаршувал) дидин кьюбпи пайнаъ а. Саб тмунубдихъ тевувал къадарсуз эсер ар1рубсиб ву, фицики гъамцибиз ухшар вуйи жара шиъриъ вари дарпиб, ачухъ дап1ну адруб гъаму шиъриъ гъякълу жавабар туври дупна.

Тема гъамциб къайдайинди гъат1абццували, обществойиъ яшамиш шулайи девлетлуйириин ва касибарин арайиъ айи наразивалин деринариз гъахура, гъит1ибккнайи месэла ачухъ ар1ура ва гъял ар1уз даршлу читинвалар арайиз хура.

Шаирвалин фикирлевал гъял ар1бан къайдаси убч1врайи антитета философияйин уьмуши мянайихъан шейъ ачухъди улупбииинди тафавутлу шула.

Яшайишдикан вуйи тематика артмиш шули, адру мяълийир уьмри арайиз хури, гъюблан-гъюбаз деври дураг ц1алц1ам ар1ури гъякъицатлу яшайишдин шиклиз хура.

Мялум дарди гъузу авторин фикрар ачухъди, къаршуди диш дап1на. Шиъриз "Залум" к1уру. Инсафсуз бегдин хасият бегъемди улупнайи шиклиан арайиз гъюра.

Инжик духьна гъаз му къадар,
Яв зулмарикк айкуз халкъар?
Филадискъан, эй мулкидар,
Гъубзди мициб девран, залум?

Йипа, фициб шулуш тахил.
 Тямягъкарди ч1юбкънайир хил?
 Дюн'яйин гъибртрайи шил
 Ифи хъайиб вуяв, залум.

Маракълу эсерарин арайиъ "Дибрихъди", "Хандиз жаваб", "Сад иигъан", "Фана дюн'я" к1уру шиърар иллагъки тафавутлу ву.

"Сад иингъан" к1уру шиърин метлеблуval аку гележегдик умуд кивбасъ а. Дидин асас мяналувал востокдин поэзияин аьдати къайдайиъ абхънайи дих ап1бан жюрейииндиг дюзмиш дап1на. Гъадму къайда хусуси вуди бендарин къюбиб чиб-чпиҳъди гъюрайи ц1арапиъ ачуҳъди рябкъюру.

Революцияиз улихъна вуйи дагъустан литературайиъси, табасаран литературайиъра диндин мавгъуматчийр биябур ап1увал, зегъметкеш инсандин наразивал улупувал яшайишдин гъякъикии вуйи темийирикан асасдар вуди гъахъну.

Касибарик динағълийирихъди вуйи чпин янашмиш'вал дургъунугъариинди, мисалариинди, махъварииинди, айтйириинди, абириин гафариинди субут ап1ури гъахъну: "Маллайи марцци штуланра хах алдабц1уру" "Маллайи гули ип1дар, гъибихъган галра гъибтурдар", "Суваб бадали гатди къюлра бисурдар" ва гъамцдар жарадар.

Мялум дару ашкъи фила-вуш гъамциб мяъли гъап1ну:

Ап1ри халкъдин улариъ кум.
 Хъап1рава яв мурдал гъюкум.
 Я хяр дубшвну. я дубзну тум,
 Зигурдарва зегъмет, малла.

Немец альим ва этнограф А.Дирри Х1Х-аьсрий чан "Дагъустандин этнографияйин очеркар" к1уру китабдий тасдикъ ап1ура: "дишагълийи къял'инди гак1влар хуру, ц1ийиди ап1урайи тикилишариз гъванар ва шид хъибк1ру, хуларин, ламун руг къял'инди хуз сад йигъандин рякъюн манзилиз гъягъюру ва гъ.ж.

Хизандин яшайишдикан вуйи эсерар ишларикан ва сумчрин мяълийирикан ибарат ву. Ишларин чивар къадим заманайиъ агу б лазим шулу. Ишлар ап1ру касди мялум вуйи ишал чан дердер, хажалат к1ваант1ан дигиш ап1уру, думу гъякъикъатдиз багахъ ап1уру, амма дидин поэзияйин гъурулуш, гъенг, образарин система, илт1ик1бар, текрар, дигиш шулладар. Гъаддиз саб ишали жюрбежюр вахтари яшамиш гъashi инсанариз тясири ап1уру.

Ишлар чав-чалан пис, дерин дерд кубк1увалин натижайиъ, жара поэзияйин эсерси дарди, тяди арайиз гъюру, мяна жигъатнаан зигъимлуди, ебхъурайирин к1ваз ишлин гъиссну зурба эсер ап1уру, улариз нивгъ хуру, гъацира ишал ап1урайирихъди дерд пай ап1уз мажбур шулу.

Варидихъан поэзияйин эсер яратмиш ап1уз дашрлуганси, шилхъан вушра бегъем мяна айи, инсандиз гъисс ап1ру дилавар гафнан хажалатнан гъенг загыр шулайи ишалра ап1уз шулдар, гъаз гъапиш дидиъра поэзияйин вари далилар ишлетмиш ап1ура: рифма, ударение, слогарин уьмуни къадарин къайда, ттевбар, эпитетар, метафорайин къайдийр ва гъ. ж. Гъаддиз асас духьну, юкуб ц1арнакан ибарат вуйи востокдин жюре бендеринси табасаран ишларин ижми к1алиб адар, дуарин швнубна-саб ц1ар ади шулу. Ц1арагиъ айи слогарин къадарра сабсиб дар. Месела, гъач1и биц1ирихъ дадайи:

Ккунирин ул кубнийк!ана ?

Даккнирин агъ кубк1нийк1ана ? (2 ц1ар)
 Жан дадайн!
 Кивув кадрабгъур,
 Кьюб гаф кадрабгъур
 Дердназ дарман дибрихъур
 Уъзурназ чара дибрихъур
 Бай, баванай!

(6 ц1ар)

Гизафси ишларин мянаийъ ритмикайин параллелизмийирин мисаларра алахъуру:

Бахтавар, абайин бай хъайир,
 Бахтавар, абайин хал хъайир...
 Арчал алдру уълкиириъ гъач1ир,
 Ч1ал аьгъдру ватанариъ гъач1ир...
 Гъулаъ йишв дярябкъюр,
 Ямукъяъ аьжал дибрихъур...

Ишлариъ ишлетмиш ап1урайи шикилувал, мяна ачухъ ап1баз ишлетмиш ап1урайи дакъатар къяляхъна фольклорин гизаф жюриириъ ва лирикайиъ ишлетмиш ап1уз хъюгъну: "жейрандиз ухшар", "ппаздин улар", "гъюдрон улар", "уърдгин гардан", "магъийин сппар", "вазстар улч1вмар", "ригът1ан акур" ва гъаци жарадар.

Гизафси ишлин гафар сари (импровизатори) к1уру, хъасин имбу дишагълийири вариди сабхилди "агъи, агъи!" хъипру. "Агъи" к1уру гаф учв речитативдин (сабхилди хъипувал) асас междометие шула ва дидинди ишлин мяна гъати ап1ура.

Ишлар темайин жигъатнаан жара ап1уз хъюгъиши, хъуб жюрейиз жара ап!уз шулу: вахтсузди уъмриан гъушу жигъил бализ, ясана шураз к1урайи, набалугъ йитимариз бахш ап1урайи, чуччу

чвуччвуз, ясана чан чуччуз күрайи, гъачи жилирихъ хпири (гъамус ачни) алурайи ишлар.

Бязи ишлар силлабический (слогарин сабсиб къадар) шиърин къайдайинди хъуб-урч1вуб слогдиинді дюзмиш духьнайидар ву.

Табасаран халкъдин мелзнат яратмиш албарин асас жюририкан вуйи мяълийир 5 («К1ару гату – темпел гату», «Сумчрин мяълийир», «Кавха», «Маллайиз», «Дадайиз шуран дерди»). Дураг аыгъю албан бадали табасаран литературайин программайиъ 5-пи классдиз 4 сяйт улупна. Чпин мянайиз дилигну, табасаран халкъдин мяълийир сабшвнуб жюрейиз жара шула:

- 1) яшайишдикан вуйи мяълийир;
- 2) къягъриманвалин мяълийир;
- 3) айдатарикан вуйи мяълийир;
- 4) тарихнан мяълийир;
- 5) лирикайин мяълийир;
- 6) мяйлийир-бендар ва гъ. ж.

Халкъдин мяълийир аыгъю алуб 5-пи классдис – махъварин къяляхъ гъюра. Ва му ляхни чан нубатнаъ мялимдикан мяълийириз тялукъ вуйи сабпи дарсар гъарсаб классдис фольклорин жюририкан – махъварикан, мяълийирикан, къисийирикан, абириин гафарикиан, мисаларикиан ва дургъунагъарикиан вуйи сюгъбатарилан башламиш алуб ккун шула.

5-пи классдис «Халкъдин мяълийир» тема аыгъю алуз хъюгъри, мялимдихъан дидиз тялукъ вуйи сабпи дарс жюрбежюрди тешкил алуз шулу. Табасаран литературайин мялимари гизафси гъамциб къайдайикан яркъуди мянфяльт ктабгъури шулу.

5-пи классдис урхурайидариз халкъдин жюрбежюр мяълийири-

кан саб бязи аыгъювалар ади шулу. Гъаддиз лигну мялимди сабпи дарс баяр-шубариз таниш вуйи ва аыгъю халкъдин мяълийириң къадар ва жюрир тяйин ап1балан башламишра апlyру. Хъасин мялимди мяълийириң гъякънаан вуйи чан куч1вбан ихтилат (думу сюгъбат къайдайиндира гъубхишра шулу) башламиш апlyру.

Табасаран халкъдин мелз난 яратмиш ап1бариъ мяълийири аыхю йишв бисура. Халкъдин мелз난 поэзияин имбу жюрирси, мяълийирра ухдит1ан яратмиш духьнайдар ву. Дурага ихъ гъийин йигъаз аыхю ва гизаф читин рякъ ккадап1ну дуфнайдар ву.

Халкъдин мяълийир инсанарин яркъу гъатариъ машгъур ву, фицики мяълийир неинки ашкъварихъан ва устадарихъан, хъа гъацира мяъли к1уз гъич саб устадвалра адрударихъанра уйнамиш ап1уз шлудар ву. Мяълийир халкъдин арайиъ машгъур хъупан сабсан далил къайд ап1уб лазим гъюру: фольклорин жара жюрирси дарди, мяълийир гизафси мукъмыхъди к1урудар ву. Амма му, вари мяълийир мукъмыхъди к1ури гъахъну, к1урайи гаф дар. Халкъдин мяълийирикан жюрбежюр аьдатариз ва къайдайриз тялукъ вуйидар иллагъки гизафси мукъмыхъди к1ури гъахъну. Гъадму саб вахтна сасдар мяълийириз (иллагъки сумчин мяълийириз) чин хусуси мукъмарра ади гъахъну. Ва гъаддиз лигну мукъмира чан нубатнаъ мяълийир инсанарин яркъу гъатариъ машгъур хъупаъ аыхю ва метлеблу роль уйнамиш ап1ури гъахъну ва ап1урира а¹.

Табасаран халкъдин арайиъ мяълийириң ва инсандин уымриъ дурагарин метлебувалин гъякънаан дупнайи абыириң гафар ва мисалар гизаф дюшюш шула: «Мяълийи ляхин ккюдюбгъюру», «Мяълийи рякъ жикъи апlyру», «Халкъдин юк1в мяълийиъ шулу»,

¹ Народные лирические песни. Л., 1961. - 610 с.

«Фикрап, хиялар фицдар вуш, мяълийирра гъацдар шулу» ва гь. Гъаму мисалариан мялум шулайиганси, халкъдин уьмриъ мяълийирин метлеблувал, гъелбет, аъхюб вуди гъабхыну. Дурариан ухъуз гъадму саб вахтна зегъметкеш халкъдин яшайишдин жюрбежюр лишнарра, терефарра мялум шулахъуз: сабпи мисали халкъдин уьмрин диг вуйи зегъметнакан, кьюбибди уж'валихъ ва акувалихъ т1ирк¹ури гъахьи касиб халкъдин уьмрин рякъюн сикинсузваликан, хъа тмуну кьюбиб мисалари халкъдинна мяълийирин мурад—метлеб саб вуйиваликан ачухъди мялум апурा.

Халкъдин мяълийирин чпиъ инсанарин фикрап, умудар ва хиялар, уьмрин жюрбежюр терефар ат1агура. Ва гъаддиз лигну табасаран халкъдин мяълийир мяна жигъатнаан гизаф жюрбежюрдар ву. Дурариъ халкъдин уьмур ва яшайиш саки вари терефарихъанди улупура. Мяълийириан ухъуз улихъдин уьмрин перишан шиклар, халкъдин аку ва хушбаҳт уьмрикан вуйи ниятар ва умудар, касибаринна кентхудийирин, варлуириин арайиъ ади гъабхьи барабарсузвал, кьюбидари сабидариин гъахури гъахьи истисмар, аървалар, зегъметкеш халкъдин девлетлуйирихъна вуйи даккнишин ва гизаф жара т1алабар рякъюра. Гъадму саб вахтна дурари, мяълийири, халкъдин зегъметра улупура, халкъдин кюгъне аьдатарихъди таниш апурा, улихъдин дагълу дишагълийин гъагъи ва перишан къисматнакан к1ура¹.

Миди вуйи жара халкъариси табасаран халкъдира чан мяълийир гизаф йисариинди сак1ал ва ц1алц1ам дап1ну искусствойин заан дережайиз хура. Амма, гъяйифки, халкъдин мелзнан гъаму кымат адру аъхю хазнайикан ихъ йигъариз дуфнайдар гизаф ц1иб ву. Аъхю Октябрин революцияйиз улихъна ихъ халкъдиз чан багъри

¹Антология дагестанской поэзии. Т. I. Песни народов Дагестана / Сост. Абуков К.И., Вагидов А.М., Хайбулаев С. М. Махачкала, 1980

ч1алниинди урхуб-бик1уб адарди хъувалиан гизаф мяълийирин уьмур жикъиб гъабхъну.

Табасаран халкъдин мяълийир бик1бииинди гъитуз ва дурарихъди наслар таниш ап1ру мумкинвал ихъ совет деврийт1ан гъабхъундар. Хъа гъелелиг халкъдин яркъу гъатариъ мялум вуйи гизаф мяълийир, гъайифки, гъира тамамвалиинди гъварч дап1ну чап ап1уз духънадар. Гъамусдиз сасдар мяълийир табасаран бик1рударин гъварчариъ, «Литературайин Табасаран» альманаходиъ чап дап1на. Дурап уч ва тартиб ап1бая Б. Митаровди, Т. Мягъямедовди, М. Митаровди, Б. Ханмягъмадовди, И. Шагъмардановди, М. Гъясановди, М.Къурбановди ва ж. аыхю роль уйнамиш гъап1ну. Табасаран мяълийирин к1ул'инди вуйи сабпи гъварч — «Халкъдин ирс» — 1974-пи йисан удубч1вну. Дупну ккундуки, дидиъ неинки халкъдин мяълийир, хъа гъадму саб вахтна ччвур мялум вуйи (Къалухъ Мирзайнин, Гъвандикк Жигерин, Даттил Уружлин ва ж.) ва дару гизаф жара кюгъне шаирарин эсерарра ахъна. Гъадму саб вахтна дидиъ сасдар шаирари чпи кадагънайи, хъа халкъдин мяълийириз гизаф багахъ шулайи эсерарра дюшюш шула.

Кечирмиш гъахъи гизаф йисарин арайиъ сак1ал ва ц1алц1ам ап1баз лигну, табасаран халкъдин мяълийирин ч1ал гюрчегуб ва хъпалгуб, къат1'и мяна-метлеб кайиб, гъавриъ ухди ахъруб ва тясиirlуб ву. Мяълийин гъарсаб гафну, гъарсаб фикри неинки саб вакъия, мутму вая дидин гъял улупура, хъа гъадму саб вахтна диди ихъ фикриз жюрбежюр образарра хури шулу, ухъухъди гъадму мяълийиъ ачухъ дап1найи гъиссар, гъевес ва гевюл гъиссра ап1уз гъитру. Мяълийири думу урхурайи касдин фикир жара терефнахъинди гъабхру, к1улин мянайихъан гъадаъру, ярхла ап1ру мяниийир ва мялуматар кади шулдар.

Къайд ап1уб лазим вуки, табасаран халкъдин мяълийиринарайиъ лирикайин эсерари ахю йишв бисура. Хъа лирикайин мяълийиринарайиъ — мюгьюббатдикан вуйидари. Думу ляхнин гъаври хъубра читин дар. Лирикайин мяълийириъ жюрбежюр суратар ва шиклар ади шулу. Дуарин к1улин метлеб лирикайин игитрин айт1 терефнан, рюгънан гъял ачухъ ап1уб ву. Хъа гъадму саб вахтна дуарин арайиъ ч1ат терефнан гъядисийрра, игитрин гъяракаттара улупурайи эсерарра ц1иб шулдар. Гъадрарира чпин нубатнан игитрин рюгънан артмиш'вал ачухъ ап1бан роль уйнамиш аплура. Лирикайин мяълийириан инсанарин яркъу гъатариз чпин умрин, фикрарин ва гъиссарин ухшармиш'валар рякъору. Гъаддиз дуар гизафдариз багахъра, гирамира шула. Гъаддиз дуари мяълийин уймурра ярхи аплура.

Халкъдин мяълийирикан улхури, мялимди дуаринна махъварин арайиъ айи фаркъ'валиинара урхурайи баяр-шубарин фикир жалб аплуру. Мялум вуйибси, мяълийир махъвариъра дюшюш шулу, дуари махъварин ч1ал гюргег ва тясиру ап1баъ лайикълу роль уйнамиш аплура. Халкъдин мяълийирина махъварин арайиъ айи фаркъ'валин асас лишнарикан саб махъварин мяна дюзди, хъайихъайиси тешкил ап1урайи саб-сабдихъди гъюрайи гъядисийр ади хъуб ву. Махъвариъ игитар гъаммишан гъяракатнаш шулу, дуари улихъ дивнайи читин месэла ва мурад адабгъуру. Махъвар эпикайин, ктибтбан эсерар ву. Хъа лирикайин эсерари сифтена-сифте гъадму вая жара гъядисийри ва далилари арайиз духнайи гъискар, фикрар ва хиялар улупура. Мушваъ, махъвариъсира дри, саб гъядиса эсерин игитрин фикрар ва гъискар улупбан себеб вудит1ан ишлетмиш ап1урадар¹.

¹Магомедов З.А. Поэтика песенной лирики народов Дагестана. Махачкала. 1989.

Гъадму саб вахтна, махъварин ч1алнаъси дарди, мяълийириин ч1алнаъ эсер суратламиш ар1ру алатаrrа гизаф ишлетмиш ар1уру. Дураги чрин нубатнаъ мяълийин ч1ал гюрчег ар1бахъди сабси, дидин тясирлуvalра гужал ар1ура. Мялимди урхурайидариз мяълийириин ч1алнан хусусивалар аыгъю ар1руган, му ляхниз къат'и фикир тувуб ккун шулу.

Табасаран халкъдин мяълийир мяна ва форма жигъатнаан кьюб йишв'ина жара ар1уз шулу: Аыхю Октябрин социалист революцияиз улихъна вуйидар ва совет девриндар. Революцияиз улихъна вуйи мяълийириин («Кавха», «Маллайиз», «Адру вахтна гъякъ-аьдалат пай кайи», «Залум» ва гъ ж.) асас тема касиб халкъдин аьжуз ва курпашман яшайиш, синифвалин душмнарин инсансузвал, халкъдин дурагихъна вуйи ажугъ ва даккнишин, аку ва хушбаҳтавар гележегдикан вуйи зегъметкешарин фикrap ва умудар вуди гъахъну.

Амма совет деврин мяълийир («Таригъули», «Бабан дерди», «Дадайиз шуран дерди» ва гъ ж.) тема жигъатнаан дурагихъан марцци дигиши шула, фицики Октябрин революцияи вари зегъметкеш халкъарин уымур дибдиан дигиши гъап1ну, дураг чрин умударихъ хъаъну. Уымрихъди сабси халкъдин мяълийириин, темайизра аыхю дигиши'валар гъафну. Дураг ц1ийи темайирихъди, образарихъди, гъиссарихъди девлетлу ва чан художествойин хусуси лишнариинди тафавутлу гъахъну. Мяълийириъ халкъар аьсрарин гъагъи уымриккан азад хъупкан, революцияин ва ватандаш дявдин игитарикан, Ватандин Аыхю дявдиъ совет инсанари улупу аыхю гъунарикан ихтилат гъябгъюра.

Табасаран литературайин программайи 5-пи классдиъ аыгъю ар1уз теклиф ар1урайи халкъдин мяълийир тахминан хъуб жюрейиз жара ар1уз шулу: сатирайинна

зарафатнан, сумчрин, яшайишдин, тарихнан ва лирикайн.

5-пи классдиъ аygъю ap1урайи сатирайинна зарафатнан мяълийирин жюририкан гысаб шулайи «Ц1ару гату — темпел гату» мяълийин k1ул гъурхубси, ухъуз эсериъ темпел гатдикан сюгъбат гъябгъюрайиб мямум шулахъуз. Темпларик кялхърайи, дураин аylхъюрайи, дураг биябур ва русвагъ ap1урайи мяълийир ихъ халкъдин мелзнат яратмиш ap1баъ гизаф дюшюш шула.

Темпелвалси, инсандин хас дару жара ч1уру гъилигъарра нигъ ap1ури, халкъди мяълийириъ гизафси хулан вая ч1урдин гъяйванатарин суратар ишлетмиш ap1ура. Гъаму мяълийиъра k1ару гатдихъинди илт1ик1ну улхури, темпел инсандин сюгъбат гъябгъюра. Халкъди, «цализ килибгри k1ури, пичраз k1уру» вая «цирклариз килибгри k1ури, къаблиз ек1в йивуру», k1ури шулдарин. Гъаддиз вари мяълийи ккат1абццу метафорайин образра тешкил ap1ура.

Мяълийин сабпи ц1арнан улхбан саягънаан, обращение кьюб ражари текрас ap1баан, мямум шулайиганси, улихъди кьюлар дисбан вазифа лайикълуди k1улиз адабгъурайи гатдикан темпел гату хъуб сефилди мямум ap1ура, дидин темпелвалиин наразивал улупура. Гату гъадмукаан темпел дубхънаки, дидиз гъятта чан улхъантина жабгъурайи кьюлкъан бисуз ккунди адар. Дидиз ригъдин манишнакк дабхъуб гизаф ширин дубхъна; хулар кьюлари арц1нашра, диди ликарихъди ляхин ap1уз гъитрадар, дидиз «кьюлкан дубхъна халу».

Темпелвали, мямум вуйибси, гату пис натижийирихънара хуру. Klary гату гъелелиг дициб натижайихъна дуфнадар. Гъаддиз шубубпи бенднаъ вахт улихъ ккимиidi, ужуб дару натижайихъ хъуркъайиз, гату хабардарра ap1ура: «Гат1абхъурву къалу нириз». Гъадму фикир юкъубпи бенднаъра давам ap1ура:

Увук му хасият кабхъну,
Аххир пуч хъуб яв мумкин ву.

Хъа мяълийин аххиримжи кьюб ц1арну эсерин гъяракат яратмиш хъупан гъизгъинвалин варит1ан заан дережа улупура:

Кьюлаз мажал тувиш уву,
Дидкан гату хъуб мумкин ву.

Мушваъ фикир мисал саягъниинди к1ура. Думу «Халват дерейиъ сулкан бег шулу» к1уру абириин мисализ гизаф багахъ шула. Диidi мяълийиъ кьюб роль уйнамиш аплура. Сабпиб — темпелвали гату хурдай аххиримжи натижа субут аплура, кьюбипиб — мяълийин мяна-метлебназ кьюкъ йивура.

Гъамци, мяъли гъяракат гъюблан-гъюбаз гъизмиш хъупан гъурлуушниинди дюзмиш дубхъна. Сабсан гъамциб башкъавал: мяълийин гъурлууш мяна жигъатнаан кьюб йишв'ина пай шула. Сабпи пай гатдин хасиятар улупурайиб (диidi сабпи кьюб бенд тешкил аплура), кьюбипи пай — темпелвали гату хру натижийир улупурайиб (кьюбипи кьюб бенд).

Мяъли гъял аплруган, мялимдихъан классдиз гъамцдар суалар дивуз шулу:

1. Гатдиз темпел гъаз к1ура?
2. Дидин темпелвал фицдар лишнариинди мялум шула?
3. Гатдин темпелваликан аygъю гъабхъиш, эйсийи дидкан гъап1уб мумкин ву?
4. Темпелвали гату фицдар натижиирихъна хуб мумкин ву?
5. Мяълийин аххиримжи ц1арарин фици гъаври шулаччу?
6. Мяълийин илт1ибк1у мяна фициб ву?

Урхурайидариз аъхиримжи суализ жаваб тувуб читин хъуб мумкин ву. Думуган мялим баяр-шубариз кюмекназ дуфну ккунду. Дугъхъан чан улхуб гъамцдар мисаларииндира альава ап1уз шулу:

Дабхъу аслан гашу гъабк1ну, либцру швушвмаг хамариан удубч1вну.

Дерс халват гъабшиган, сил тепейина удубч1вуру. Темпел аслант1ан зирек швушвмаг дирбаш ву. Темпелвал касибвалин жюлег ву. Зегъметну уъл тувур, т1агърушну — гаш. Ляхин ап1уриз— гъюмат, дарап1уриз — нянат.

Урхурайидарихъди сабси гъабхру сюгъбатнаъ шиърин гюргеввалин жюрбежюр терефарра ачухъ ап1уру. Шиир миржиб слогдин уълчмейиъди дюзмиш дап1на. Думу уълчме халкъдин гизаф мяълийириз хас ву. Мяълийин гъуша рифмайира эсериз сатирайинна зарафатнан ранг хура. Диidi бенднан сабпи ц1аарарин фикриз кьюбпи ц1аарарин фикир вая гъаршуди, вая гужал ап1ру саягънаъди дебккара.

Мялимди мяълийин «Ап1ри ляхин яв ликари», «Кьюлкан дубхъна увуз халу», «Дюзди гъайибх му яв ляхин», «Аъхир пуч хъуб яв мумкин ву» ц1аарарин метафора къайдайнин фикрин гъавриъ хъубра ахтармиш ап1уру.

Мяълийин к1улин тема зегъмет адлу, темпелвал биябур ап1уб ву.

Аьдатарин жюриирикан вуйи сумчин мяълийириъра («Гвач1ин гъабхъну, гъач гъудужвай, ялелер...», «Хулар дураг ву ахю- дар...»ва гъ. ж.) халкъдин уъмрин саб тереф ат1абгура. Сумчир—шадвал ву. Гъаддиз сумчин мяълийиризра гизафси шадвал хас ву. Имбу жара жюриириът1ан, дурагиъ халкъдин шадвал, гевюл имбусан ачухъди рябкъюру. Табасаран халкъдин сумчарин уъмур садшвнуд аьсир ву. Имбу аьдатарий ва мяълийириъси, сумчин

аьдатариъ ва мяълийириъра халкъдин артмиш шулайи аькъвлин жюрбежюр лишнар улупура.

Сумчин мяълийир тема жигъатнаан гизаф жюрбежюрдар ву. Аьдат вуди сумчир гъамцдар шубуб пайнакан ибарат шула:

- 1) сумчиз улихъна вуйи пайнакан (мясляльтар ап1уб, швушв ча к!уб, лишан кипуб, швушвахъна савкъатар хъади гъягъюб, гъахурайи шуран хулаъ сумчиз улихъна вуйи хябяхъди (элгьет иишван хябахъди) шубарин мажлис тешкил ап1уб);
- 2) сумчин пайнакан (жамран багахълуйир уч хъуб, швушв хуз гъягъюб, шадвал ва мажлис);
- 3) сумчрилан къяляхъна вуйи пайнакан (швушву жамран багахълуйириз бахшантар пай ап1уб, хъайишван жам хул'ин алири сумчин хялариз аш тувуб, швушв булагъдиккна адагъуб).

Табасаранарин сумчин аьдатар дагъустандин миди вуйи халкъарин аьдатаризра гизаф багахъ ву. Аьдат вуди, ухъухъ сумчрар чвну, гъулан мишиштдин вари ляхнар виrivирд гъап1ган, к1ули гъахуру, гъаз гъапиш думуган гъар фукъан касиб хулаъра ц1ийи ризкъ ва ип1ру-ухру жара шей'ар гизаф шулу. Улихъдин уымрин шарт1ари тяйин гъап1у гъаму вахт гъира
сумчрариз варит1ан ужуб вахт вуди гъисаб аплура.

Табасаран сумчрарин гъарсаб пайназ чаз тялукъ вуйи мяълийир а. Хъа сасдар мяълийириз чпиизт1ан тялукъ дару мукумарра а. Юкъубпи классдиъ урхурайидар дуарин кьюб жюрейихъди таниш шула: швушв рякъюн ап1урайиган к1уро ва швушв хуз гъягъюрайиган уйнамиш аплру. Сабпи мяъли — «Гвач1ин гъабхыну, гъач гъудужвай, ялелер...» мяъли — швушв гъахурайи йигъан (аьдат вуди ухъухъ швушв хамис вая элгьет йигъари гъахуру) швушван дуст шубари к1урайиб ву.

Мяълийин сабпи бенднаъ гъахурайи шуран дуст шубар мажлиснан иштиракчийирихъинди илт1ик1ну улхура. Дурари чпин «ккуни гюзел» гъи чипхъан гъягъюрайиваликан хабар тувбахъди сабси, варидаликан дугъахъна хилар тувуб, сагъул пуб ккун ап1ура.

Кьюбпи бенднаъ мяъли ап1урайи шубари швушвахъди сюгъбат гъабхура. Дурари чпин «чуччуз» ягъурлу сефер ва дугъаз «ц1ийи хулаъ баҳтлу хъуб», «гъушу йишваъ асул хъуб» ккун ап1ура. Мяълийиъ чпин дуст шуру ц1ийи уъмур ккебгърайиваликан вуйи шадвалси, чипхъан думу ярхла хъупкан вуйи дурарин сефилвалин нугъатра а. Думу «Учу гъитну гъягъюрава» к1урайи ц!арнаан иллагъки ачухъди мялум шула. Хъа фици-вушра мяълийиз шадвал, ашкъ гизаф хас ву. Фицики дурари чпин дустраз — гъийин швушваз — анжагъ ужубт1ан т1алаб ап1урадар.

Сабсан, гъарсаб ц1арнахъ текрар шулайи «ялелерира» мяълийиз жанлуval тувра. Диidi сумчин шадвалин гъяракат, гъизгъинвал имбусан гужал ва гюрчег ап1ура. Къайд ап1уб лазим вуки, сумчин гизаф мяълийирин ц1арапин аъхирариъ «ялелер», «перизада» ва жара гафар гизаф дюшюш шулу. Ва думу рефренар (припевар) хъайи мяълийир к1убан къайдара жараб ву: мяълийин ц!ар сари — к1ул ккиврайири, хъа рефрен варидали к1ури шулу.

Кьюбпи мяъли, ухъу зиихъ къайд гъап1си, швушв хуз дуфнайдари к1урайиб ву. Думу ухъуз мяълийин мянайиан ачухъди мялум шулахъуз:

Жамрар гъюрача учвуз,
Гъюмат ап1инай учуз.
Алагюзли гъизилгъуш
Багъиш ап1инай учуз.

Му мяъли швушван хулаz гъягъруган к1уру жара

мяълийирси, дишагълийири, кьюб дестейиз жара духьну, к1уруб ву. Сабпи дестейи сабпи кьюб ц1ар, хъа тмуну дестейи тмуну кьюб ц1ар уйнамиш ап1уру.

Мяълийиъ швушв хуз гъюрайи жамрар швушван багахълуйирихъинди, гъавумгъардшарихъинди илдицну улхура.

Гъаму мяълийин гъякънаан гафар к1уурган, мялимди шубубпи ц1арназ артухъ фикир тувуб ккун шулу. Му гизаф гюрчегди, суратлуди дунайи ц!арнаъ швушв гъизилгъушрахъди (т1авус гъуш- ракъди) тевра. Швушв гъизилгюлихъди, т1авус гъушрахъди, гюзелихъди, женнетдин гъюриперийирихъди, тевуб халкъдин мяълийириз гизаф хас лишан ву. Дуарин к1улин метлеб швушван гюрчегвал къайд ап1уб ву.

Сумчин мяълийириз тялукъ вуйи дарсназ жанлуval тувбан бадали мялимдихъан урхурайидарихъди чпиз аыгъю сумчин мяълийирра пуз гъитуз шулу.

Сумчин мяълийирин фаркълуval ачухъ ап1бан бадали мялимдихъан жюрбежюр ц1аариин жаради дийигъуз, дурап ачухъди ва тясиrlуди урхуз шулу.

5 классдиъ аыгъю ап1урайи «Кавха» мяълийи ихъ халкъдин кюгъне вахт, думугандин яшайиш ва чан инсансузвалиинди зегъ-меткеш инсанар инжиг дап1найи гъякимдрарин хлихънарикан сар вуйи кавха ва дугъахъна халкъдин терефнаан айи ажугъ ва даккнишин, дугъ'ина хурайи нянат ачухъди улупура:

К1урча увуз машнаъ вуйиб:
Нягъякъвал ву яв юк1в хъайиб.
Хулаъ ип1уз ягълу кайиб
Дарибшрияв гъич, я кавха.
Ккадабхъну ккундууз йиз хал,

Увуз ккабхъур пну бархал.
Яв бахтнан ва умрин ахал
Илт1ибк1рияв къяляхъ, кавха...

Анжагъ «к1ван писвалин къикъ» т1ап1ну яшамиш шулайи кавхайихъна вуйи ажугъ мяълийин гъарсаб бенднан ахиримжи ц1арапиъ айи амур ап1бан наклонениири ва рефрен вуйи «кавха» гафну иллагъки гужал ап1ура. Мяълийин вари бендер сабсиб къайдайинди дюзмиш шула: сабпи къюб ц1арну кавхайн гъиллигъар ачухъ ап1ураш, къюбпи ц1арапи халкъди кавха нянайикк ккауб улупура:

Ккундарвуз гъич гъякънан базар,
Халкъар увкан духъна бизар.
Сабаб адру ахю ахзар
Киврияв пис жандик, кавха.
Ляхин дарди, ис дап1ну йикъ,
Т1ап1нава к1ван писвалин къикъ.
Хулан къял'ан саб ахю йикъ
Кам дарибшияв, я кавха.

Мяъли урхурган, мялимди шиъриъ дюшюш шулайи метафорийиз къат1и фикир тувуб лазим гъюру. Урхурайидар дурагин ужуди гъаври хъупан бадали, мялимди мяълийин тамам ц1арап гъадагъуру. «Яв бахтнан ва умрин ахал илт1ибк1рияв къяляхъ, кавха», «Ккундарвуз гъич гъякънаан базар...», «Т1ап1нава к!ван писвалин къикъ» ц1арапин мяна урхурайидари сифте чпи ачухъ ап1уз гъитру, хъа эгер дурагиз читин алабхъури гъабхъиш, мялим дурагиз кюмекназ гъюру.

Мяълийи табасаран халкъдин мяълийир яратмиш ап1бан къайдийир ахгъю ап1бан ужуб материал тешкил ап1ура. Гъаз гъапиш, гъамциб къайда — бенднан шубуб ц1ар хъпалгури, ахиримжи

ц!арариъ рефрен хъуб — табасаран халкъдин гизаф мяълийириз хас ву. Думу аygъю ap1ub мянайин анализ ap1baхъди тархьну гъабхуру, фицики диди художествойин формайин къат1ивалар тяйин aplyura.

Мяълийин композицияйизра фикир тувру. Думу дюзмиш ap1ban къайдайи касиб халкъдин уъмрин гъагъивал гъисс ap1bas къат1иди тясири aplyura. Ухъу гъеле мяъли урхуз хъюгъну имиди халкъдин уъмур кГарувалиъ кечирмиш шулайиваликан хабар туврайи кумран образдихъди гюрюшиш шулахъу. Гъюблан-гъюбаз дюшюш шулайи гъякъиқи образари халкъдин уъмрин гъагъивал им-буссан ачухъди улупура.

Мяълийир аygъю ap1uri, мялимди дуарин яратмиш хъупан къайдайина ва ч1алниина урхурайидарин фикир жалб aplyura. Дуар тахминан вуди кьюб йишв'ина пай шула: халкъдин уъмрин гъагъивал улупурайи ва халкъдин бахтлу гележегдикан вуйи фикрар ва умудар ачухъ ap1urайи.

Улихъдин деврин мяълийир аygъю ap1uri, мялимди урхурайидарихъди гафарин зиин гъабхру ляхниз асас фикир тувру, фицики дуариъ кюгъне, гъи ихъ яшайишдиъ текбирт1ан алалахърайи, халкъдин гъийин улхбан ч1алнаан душнайи гафар дюшюш шула. Баяр-шубар думу гафарин («кавха», «закат», «ушварин сеъ», «жиз», «галам ap1ub», «рягъим», «даяз», «фагъир») мяна ачухъ ap1ban бадали мялимди тарихназ биц1и сиягъятра гъабхуру, дарди гъабхъиш урхурайидар дуарин дюзди гъавриъ адрахъуб мумкин ву. Хъасин урхурайидари дуар чпин литературайин тетрадариъ дик[уру. Эсерарин тясирувал за ap1ban бадали дуариъ метафоририкан ва абириин ми- саларикан, ташбигъарикан ва жюрбежюр образарикан яркъуди мянфяльт ктабгъура.

Ухъуз мјалум вуйибси гизафси мяълийир лирикайиндар шулу. Лирикайн мяълийиrin хусусиваларикан асасуб дурариъ халкъдин фикрап, хиялар ва гъискар улупури хъуб ву. Гъаддиз лигну халкъдин гъискар ва фикрап фукъан жюрбежюрдар вуш, лирикайн мяълийирра, имбу жюриирихъди тевиган, саб хайлин гизафра а. Лирикайн мяълийири чпин к1ван ачухъвалиинди, фикирлувалиинди, ч1алнан девлетлувалиинди ва гюрчегвалиинди, инсандин айт1 терефнан дюн'я, рюгъ дериндиан тамамвалиинди улупбиинди гъарсар кас гъайран аплур. Дурариъ табасаран халкъдин уьмур ва яшайиш, милли хасият, дидин дюн'яихъна ва аьламдихъна вуйи лигуб ат1абгурा.

Лирикайн мяълийир миди вуйи жара жюрирт1ан гизафси мукъмихъди к1урудар ву. Гъаддиз мукъми чан нубатнаъ мяълийиrin уьмур ярхи аплбаъра аьхю роль уйнамиш гъап1ну.

Чпин идея ва тема жигъатнаан лирикайн мяълийир гизаф жюрбежюрдар ву: яшайишдикан, мюгьюббатдикан, тадильтдикан вуйидар ва гъ. ж.

Гъам ахтармиш аплбари улупурайиганси, багъри литературайин сасдар мјалимариз лирикайн эсерарин анализ аплуб читин алабхъура. Думу ляхнин к1улин себеб, гъелбет, лирикайн эсерариз эпосдиндаризси сюжет адарди хъувал ву, дидин мјана ихтилатнан къайдайиинди ктибтуз даршувал ву. Дураги, мјалум вуйибси, лирикайн игитрин гъискар, хиялар, гевюл, дугъан фикрапин образар улупуру. Хъа дураг ктитуз шлудар дар. Дураг урхурайидари гъисс дап1ну ккунду. Гъаддиз гюре мјалимди вари къувват лирикайн игитрин фикрап, хиялар, дугъан чан аьтрафариъ айи шейънахъна ва гъракатнахъна вуйи лигуб урхурайидари дериндиан гъисс аплбиина жалб дап1ну ккунду.

Урхурайидариз халкъдин мяълийир дериндиан ва мюгъкамди аygъю хъупаъ дуарин гъякънаан вуйи литературайин теорияйин мялуматади ахю роль уйнамиш артуру. Халкъдин мяълийирин гъякънаан вуйи сабпи мялуматарихъди баяр-шубар хъубпи классдиъ таниш шула. Гележегдин классариъ думу аygъювалар халкъдин мяълийир аygъ арбаахъди сабси гъюблан-гъюбаз ккатларццуру.

2.3. Абийирин гафар ва мисалар аygъю арбу.

Табасаран халкъдин мелзナン яратмиш арбариъ абийирин гафари ва мисалари хусуси йишв бисура. Мялум вуйибси, халкъди чан сюгъбатариъ абийирин гафар ва мисалар яркъуди, фольклорин имбу жюриертлан кми-кмиди ишлетмиш артуру. Гъаддиз дуарин метлеблувалра инсандин уьмриъ гизаф ахюбра вуди гъубзра. Дуарииъ халкъдин гизаф йисарин тажруба ва инсаниятвалин заан чешнийир ади шулу. Гъадму себеб вуди, гъелбет, дуариз халкъдин мелзナン яратмиш арбан гавагъирарра к1ура.

Урхурайидариз абийирин гафар ва мисалар гизаф аygъюди шулу (чин абийир-бабарихъан гъеерхъдар, ккергъбан классариъ аygъю гъап1дар). Гъаддиз лигну мялимди сифтена-сифте баяр-шубариз фицдар мисалар аygъяш, аygъю дап!ну ккунду. Дидалан къяляхъ мялимди абийирин гафар ва мисалар халкъдин вари гъатариъ ишлетмиш ар!урайиваликан, гъарсаб халкъдиз чан мисалар айиваликан, хъа саспиган саб мисал сабшвнуб халкъдин арайиъра ишлетмиш ар1ури шлуваликан дупну ккунду. Гъелбет, халкъдин мелзナン яратмиш арбан жюририкан абийирин гафар ва мисалар гъарсаб вахтна ва гъарсаб девриъ чан улхбаъ гизафси ишлетмиш ар1урайидар ву. Гъаддиз урхурайидарихъан, чин багар-гуарихъ гъайи инсанарин сюгъбатарихъ дикъатлуди хъпехъури, чин

мисаларин къадар артухъ ап1уз шулу. Абийирин гафар ва мисалар уч ап1бан сабпи аьшкъ урхурайидарик мялимди кап1ну ккун шулу.

Дупну ккундуки, абийирин гафар ва мисалар гизаф уч гъап1ну к1ури, эгер урхурайидариз дураг чпин улхбаъ ва бик1бан ляхнариъ дюзди ва лазим вуйи жюреийинди ишлетмиш ап1уз аьгъю дархьиш, дурагин эгъемиятлувал гизаф биц1иб шулу. Му ляхнин натижа, гъелбет, мялимдин урхурайидарихъна вуйи т1алабналан, дурагихъди гъахру жюрбежюр серенжемарин тясирувалилан лсиллу шулу.

Абийирин гафар ва мисалар аьгъю ап1бан бадали табасаран литературайин программайи 5-пи классдиъ кьюб сяйт жара дап1на. Мялимдихъан тахминан вуди абийирин гафариз ва мисалариз тялукъ вуйи дарсар гъамциб пландииндиги дюзмиш ап1уз шулу:

1. Табасаран халкъдин абийирин гафарин ва мисаларин девлетлувал, мянейин деринвал ва уч1рувал.
2. Абийирин гафариъ ва мисалариъ халкъдин фагъумлувал ва зигъимлувал.
3. Абийирин гафар ва мисалар арайиз гъюбан тарихи чивар.
4. Табасаран халкъдин абийирин гафарин ва мисаларин къадар гъюблан-гъюбаз артухъ хъуб.
5. Абийирин гафарин ва мисаларин арайиъ айи жаравал.
6. Совет девриъ арайиз гъафи мисалар. Дурагинна кюгънедарин арайиъ айи фаркъвал.
7. Абийирин гафарин диш ва айгъамнан мяна.
8. Абийирин гафариъ халкъдин фикрар ва уъмрин шарт1ар улупуб.
9. Абийирин гафарин ва мисаларин художествойин хусусивалар.
10. Абийирин гафариъ ва мисалариъ синиф женг улупуб.

11.Абийирин гафарин ва мисаларин мяналувал.

12.Абийирин гафарин жикъивал, ч!алнан, гюрчегвал, мянийин деринвал.

Гъаму т1алабарихъди сабси тархьну мялимди хрестоматияйъ түвнайи методикайин пайра гъял ап1баз къатГи фикир тувру.

Вари халкъаризси, табасаран халкъдизра чан хусуси абийирин гафар ва мисалар а. Дураг имбу халкъарин мисаларихъан чпиъ улупурайи жямаятлугъ ва яшайишдин, зегъметнан, дирбаш'валин ва милли лишинариинди дигиц шула.

Табасаран халкъдиз абийирин гафар ва мисалар гизаф а. Дураг, к1уз шулук, инсандин аькъюл дюзмиш хъупахъди арайиз гъафидар ву, гъаддиз дурагин чешнийир наан аш ваfila ачмиш гъахънуш, аьгъю ап1убра рягъят ляхин дар. Халкъди дураг аьсрариъ дюзмиш ва сак1ал дап1найдар ву.

Гъелелиг табасаран халкъдин вари мисалар тамамвалииинди уч дап1ну адар. Дурагин сабпи гъварч¹ 1970-пи йисан чапдиан удубч1вну. Гъварчнаъ 1530 мисал тувна. Му гъварч гъелелиг абийирин гафарин ва мисаларин варит1ан аьхю гъварч вуди гъубзра.

Абийирин гафар ва мисалар уч ап1бан ляхин аьхиримжи вахтари жанлуди к1ули гъябгъюра. 1978-пи йисан табасаран халкъдин мисаларин кьюбпи гъварч чап гъап1ну². «Табасаран халкъдин гафнан гавагъириарь» абийирин гафарихъди ва мисаларихъди сабси дургъунагъарра тувна. Дириъ саки 1200-дихъна хъуркъну мисалар тувна.

Эгер мисаларин сабпи гъварч алфавитдин къайдайиъди дюзмиш дап1найиб вуш, кьюбибдиъ дураг тема жигъатнаан жа-

1. Табасаран мисалар. Мягъячкъала, Дагъучпедгиз, 1970.

2. Табарасан халкъдин гафнан гавагъирап. Мягъячкъала, Дагъучпедгиз, 1978.

жара дап!ну тувна. Мисалар дидиъ мяна жигъатнаан йиц1икьюб
йиш'ина жара дап1на.

Дупну ккундуки, му кьюбиб гъварчарра гъелелиг тамамдар дар.
Табасаран халкъдин вари абийирин гафар ва мисалар уч ап1бан бадали
аыхю ляхин гъабхуб лазим ву. Хъа гизаф мисалар ихъ арайиан яваш-
явашди дургрира а. Гъаддиз дураг вахтниинди уч ап1баз гъарсар
ватандашди къат'и фикир тувну ккунду. Дураг уч ап1бан ляхин
урхурайидарин арайиъра яркъу ап1уб герек гъюру. Гъадму саб
вахтна халкъдин мисаларин къадар йислан-йислаз артухъра шула.
Уъмрин жюрбежюр дигиш'валари халкъдин арайиз ц1ийи мисалар
хура.

Абийирин гафаринна мисаларин арайиъ фициб дигиш'вал а? Аб-
ийирин гафари ккудубк1у, тамам фикрин саб пай улупуру. Жарадиси
к1уруси гъабхьиш, мисал тамамвалиинди фикир ккудубк1у абийирин
гаф ву, яна абийирин гафнан саб пай ву. Абийирин гафну гъапибин
натижа бисуру, хъа мисали гъядисайиз вая инсандин дюз вуйи,
гъадабт1у кымат тувру.

Урхурайидар абийирин гафаринна мисаларин арайиъ айи
фаркъувалин ужуди гъавриъ хъупан бадали мялимдихъан гъамциб
ляхин гъубхишра шулу. Дугъхъан абийирин гафарна мисалар тевбан
ляхин к1ули гъабхуз шулу. Му ляхин, эгер урхурайидар гъаври
шулаш, чарасуз гъабхубра лазим гъюрдар. Тахминан вуди гъамцдар
абийирин гафар гъадагъурхъа:

К1ул завуъ ади гъягъуриин, лик гъвандихъ йивур.

Айкюл бачк1иъ ваъ, к1улиъ шулу.

Башмакъ, башмакъ к1урур, шаламра дарди гъядяхъну.

Жарарин гъяйвниин элеур, рякъюн къялаъ элдеур.

Гъюбгъю лик я жикъи шулу, я ярхи.

Закурин ашт1ан, гъийин жук ужу ву.

Хюни ккудубуз даршлурiz, хян гъац1абкну.

Аъжал хъайи бит! рякъюн къялаз удубч1вuru.

Гъаму абириин гафарихъди таниш хъуплан къляхъ, дурарихъди тевбан бадали мялимдихъан урхурайидариз гъаму мисаларра тувуз шулу (абириин гафар ва мисалар жа-жаради кагъзариин дидик1ну гъязурди ади гъахьиш, хъанара ужу ву): «улар завариъ ади», «бачк1иъ аькьюл айир», «шаламарра дарди гъядяхъну», «жарарин гъайвниин меэлеан», «гъюбгъю ликси», «гъийин жук ужу ву», «хянан жил дац1абкна», «рякъюз удубч1внайи бит1си». Гъадму вахтна абириин гафарикан дюзмиш духьнайидар дарди, чпин к1ул'инди айи мисаларра гъахиш гизаф ужу шулу. Месела, «Кыил кутру гафар», «Муртайилан хъа улт1убкъур», «Абц1у танхлиъ гашун кьюл», «Сар гули, сар шарш», «Я бурж кайир, я миж кайир», «Гъубккури алдабхъур», «Дажи къараъ ут1убкъна», «Ц1ар зигай», «Мархъ кутру дифсир», «Хюл гъип1у гатусир», «Ул адрабц1ру», «Ахникк аварши ккунир» ва гь. ж.

Абириин гафари ва мисалари инсандин улхуб, ч1ал гизаф гюрчег аплуру. Гъаддиз ухъуз ужуб гаф-ч1ал ап1уз аьгъюдарииз, чан фикир абириин гафариинди ва мисалариинди тасдикъ ап1уз аьгъюдарииз «гафнан устад», «дилавар» инсанра к1уру. Дураиз гагъ-гагъ ухъухъ гъамцира к1ури шулу: «Дугъу гъап1у гаф мяхъюн гъар алдабт1убсиб ву». Гагъ-гагъ ухъухъ дицдар дилавар инсанариз «жакъвлинра ч1ал аьгъюдар ву» к1урира шулу. Дицдар инсанариз ч1алнан хазна уьбхюрайидар гъапишра гъякълу ву. Сюгъбатчийиз кымат туврайи гъаму гафари инсандин уьмриъ гафари ва мисалари уйнамиш ап1урайи аьхю ролин гъякънаан сабансан шагъидвал

аплур¹.

Ужуб гаф гъарсар инсандин уьмрин дугъри юлчи ву. Гъаддиз гюре ухъухъ к1урира ву: «Ужуб гаф к1ан ккайи, усал гаф к1ан ккадру жибдиъ ип». Му абириин гафну ужуб гафнан къиматувалин гъякънаан чав ачухъди мялум аплур, гъаз гъапиш ужуб гаф наанвушра лазим гъюру, «Ужуб гафну гъван гъюрдал аплурү». Ужуб гафнан метлеблуваликан улхури, гъаму абириин гафарра дарпиidi гъитуз шулдар: «Дугъри гафну руќь дабт1уру». Диidi гафнан къувватуваликан, уч1руваликан ачухъди к1ура.

Абириин гафар ва мисалар гафар ц!иб вуди дерин мяна айидар ву. Дурари уьмрин жюрбежюр терефар улупуру, амма дурар халкъдин эдебнан уьмрихъди иллагъки аylvакъалу ву. Дурари уьмрин этикайин т1алабар тасдикъ аплур. Дицдарикан вуди ляхникан ва т1агъруваликан (темпельваликан), камаллуваликан ва аькъюлсузваликан, дирбаш'валикан ва гуч1бяхваликан, бахтнакан ва бахтсузваликан, дерднакан, намуснакан ва жавабдарваликан ва гизаф жарадар гъисаб аплуз шулу.

Абириин гафар ва мисалар табасаран халкъдин тарихнахъди тархъну арайиз гъафну. Дурар ч1ал арайиз гъафи вахтналан башламиш дап1ну инсандин уьмриъ мюгъкамди уч!вну. Дупну ккундуки, дурар гъи ухъухъна йисариинди сак1ал, ц1алц1ам ва дигиш духъну дуфна.

Чпин дюзмиш хъупан гъурулушдиз дилигну, абириин гафар жюрбежюр жюрейиндар шулу:

1) саб пайнадар (саб предложениейикан ибарат духънайидар):

К1ураб ктру йикк даршул.

¹Табасаран мисалар. Мягъячкъала, Дагъучпедгиз, 1970.

Леъфиз лигну ликар гъач1аркк.

Ц1игъ гъип1урин гугахъ ц1а хъа.

Багъбанчийин абур багъ ву;

2) кьюб пайнандар (кьюб предложениейикан ибарат вуйидар):

Жарарин гъайвниин элеур, рякъюн къялаъ элдеур.

Гуж гъабхъиган, юртнан ккумра жилиз гъябгъору.

Закурин ашт1ан, гъийин жук ужу ву;

3) шубуб пайнандар (шубуб предложениейикан ибарат вуйидар):

Ахмакъвалрасакъатвалсиб бала ву. Думу ликар ккади — шилагъ, хилар хъади—чулакъ, улар ади кур ву.

Аъгъюр сабан гъапишра, гъавриъ ахъру, аъгъдуриз, гъамбарди гъапишра, кар ап1д'ар.

Гъюжаткрихъдиулхуб к1улиз гъябгъруб дар: а1байин накъвдин хуйир дап1нур, дугъу учв гъякъ аплуро.

Жанаврик1ури шулу: я узура ужуб дарза, я йиз къялхъян сесра кам шулдар.

Дупну ккундуки, табасаран халкъдин ч1алнан гавагъиарин арайиъ кьюб пайнакан ибарат вуйи абириин гафари аъхю йишв бисура. К1уз шулуки, тахминан дураги юкъубдик шубуб пай тешкил аплуро. Саб пайнандар ц1ибди дюшюш шула. Хъа шубуб пайнандар лап ц1ибдит1ан алахъурдар. Шубубпи жюрейин абириин гафар ц1иб хъувалин гъаври хъуб читин дар, фицики абириин гафари мянайин гужалвал ва деринвал ади ц1иб гафар ккун аплуро.

Абириин гафарин аъхюну пайнаъ шиърин ц1арариъси нугъат, везин ади шулу. Месела, «Паздин мукъаъ ппазийр шулу», «Дуст

машназ лигуру, душман — ликариз», «Мелз ккут¹убччур — рякъюн к¹анакк, лик ккут¹убччур—рякъюн зиин», «Уртахъ йигъаг миркклиинра убхьуру», «Гъюбгъю лик я жикъи шулу, я ярхи».

Хъа гизаф мисалариъ рифмара ади шулу. Месела, «Гафар фараш, ляхнар яваш», «Ккунириз бели, даккнириз ери», «Сарди гъузнурा варж йисан, дугъри дару дуст мидисан», «Жарарин гъяйвниин элеур, рякъюн къялаъ элдеур» ва ж. Сасдар мисалариъ айт!ан рифмара дюшюш шулу: «Гъац¹ариз гъац¹ар, гъац¹ариз къац¹ар ву дюн’я», «Гъар чивариинди, инсан дустариинди дакъатлу ву». Абийирин гафариъ айи нугъатну ва рифмайи дураг гюрчегси, ухди к¹ваина хузра ахю кюмек апбура.

Абийирин гафарин ва мисаларин мянайиз ва ч¹алназ дилигну, дураг арайиз гъафи вахтра аыгъю ап¹уз шулу. Месела, «Хандин улхъан мягъян, гъяйвнин къялхъян», «Агъайин мал гъябгъору, фягълайн — жан», «Маллайи гули ип¹дар, хъа ккабхъиган гъич галра гъибтдар», «Касиб гъямамдиз гъушган, мани штуз миркк¹ивуру», «Касиб йик¹руган, малла кт¹ерццуру», «Касибриз ицциб хурагнан ниъра ч¹яльн ву» (к¹уру девлетлуий), «Касибрин шиб, хамир ккудубк¹иган абггуру», «Паччагъиз ужур пуз шулу, накъвдиз ч¹уртум гъивган», «Гъулаъ хулар ургуб, кавхийр миржири духъна», «Касибрин къилаъ мяляхъв абхьру», «Халват йишвахъ сулкан бег гъабхъну», «Мюгътаж’вали бизар, беглари зигар апбуру», «Уърдгин дюдюх, агъайин гъултугъ абц¹уз шлудар дар», «Жуваз даруб мистазра гъярам ву», «Мяхъюн гъар’ин нар дарслуси, маллайик адмивалра даршул» ва гь ж. абийирин гафариан дураг революцияиз улихъна арайиз гъафидар вуйиб ачухъди мялум шула. Дурагиъ истисмарчи классар ва дурагин хлихънар вуйи девлетлуийр, ханар-беглар, агъйир, маллайир биябур апбура.

Кюгъне абийирин гафариан касиб халкъдин айкузвалра ачухъди мямум шулахъуз. Амма халкъ чан касибвалиин рази духьну дийигъурадар. Мисаларин мянайиан ачухъ шулайиганси, халкъди чан душмириз, «шиланра хах алдабц1рудариз» гъякълу кымат ва жаваб тувра. Ихъ девриъра табасаран халкъдин гавагъириарин къадар саб хайлин артухъ гъабхъну. Думу гъяракат, гъелбет, давамра шула.

Колхоздиз улхур ваъ, лихур герек ву.

Булди ккундуш дяхин ва нюрх, зиянкрайхъан колхоз уъбх.

Колхоз т1имбилчийиз ваъ, зегъметчийиз бирган ву.

Москвайи к1уру, вари уълке хъпехъуру

ва гъ. ж. мисалар, дурагин гафарин мянайиз дилигну, ихъ деврий дюзмиш духьнайдар вуйиб ачухъди мямум шула. Дурагин ухъуз халкъ чан зегъметнан тамам эйси духьнайиб ва дугъан зегъметнахъна вуйи рафттар айгъю шулахъуз.

Абийирин гафарик ва мисаларик сабсан лишан ка. Дурагик ги-
заф мянайирра кади шулу ва дурагин уъмрин жюрбежюр

терефариз кыматра тувуз шулу. Гизаф мисалариз кьюб мяна а. Мисал вуди гъамциб абийирин гаф гъадабгъурхъа: «Мурглин т1улар са-сабди уъргъюб рягъят ву». Думу мисалин дюз фикрин ухъу сабпну гъаврий ахърахъу. Думу фикир уъмрий сабшвнуб раЖари ахтармиш дап1найи ва гизаф дюшюш дубхънайи ляхнин натижайиан арайиз дуфнайиб ву. Гъякъикъатдиъра, мурглин т1улар сасабди уъргъюб гизаф гъулай ву. Му гъякъикъат ву. Хъа гъаму мисалий сабсан жара, жини, гизаф дерин мяна айи фикирра жин дубхъна. Гъамци, му мисалий сагъвал, сабвал уъбхуз дих аплура. Мюгъкам сабвал айи халкъ, коллектив вая дустар мургулси гъирағъдилан вуйи жара къувватнахъан биржуз, мют1югъ аплуз шулдар, сабвал айи коллективдин улихъ вари къувватар къувватсуз ву. Думу мяна

тэсирлуди ачухъ арбан бадали мялимдихъан Ватандин Алью дявдин йисари фашист Германияйн мухрий дийибгъу гизаф халкъарин алью Союз мисал вуди хуз шулу. Думу читин йисари ихъ улкейин вары халкъар ва миллетар душмандин мухрий мургул гъахъну, гъаддиз душмандихъан думу мютюгъра арбуз гъабхъундар. Гъаддиз мисалин күлини метлебра инсанар са-сарди вай, хъа коллективдий лягин арбуз ва женг гъабхуб, жарадарихъди дуствалий хъуб ву. Сабвал мюгъкамвал ву, сабвал алью къувват ву.

Илтүбкүй мянайи мисаларин ташбигъвал ачухъ шула. Дидин шикиллували, ихъ умрин тажруба дерин ва ярку арбури, аку жанлу шиклар арайз хуру.

Абийрин гафарин ва мисаларин гъякънаан гъадагънайи альювалар мюгъкам арбурган, баяр—шубарихъди дураг чин альдати улхбась рягъятди ишлетмиш арбуз алью арбан мурадниинди, мялимдихъан урхурайидарихъди саб мисалин аласламиш духъну бицли-бицли предложенийир, ихтилатар дюзмиш арбуз гъитну ккунду. «Дуст читинвалий алью шулу» күру мисалин мянайин биналамиш духъну, гъамциб ихтилат дюзмиш арбуз шулу: «Бицли Гъясан кефсуз гъахънийи. Дугъан больницайи саки вазкъан шулу. Думу сагъ духъну, мектебдиз гъюрган, имбу баяр-шубар дарсариан гизаф улихъна душнайи. Гъясназ ккудуршдар алью арбась урхурайидари алью кюмек тувру. Дураги Гъяснахъди дарсарилан къяляхъ гизаф лягин гъабхуру. Натижайи Гъясанра чан дустарихъ хъуркъру». Мисали, «дустар читинвалий алью шулу» күри, гъякълуди күра.

Гъаддихъди сабси мялимдихъан жара жюрейин лягинра гъабхуз шулу. Ду'гъу умрин саб дюшюшнакан баяр-шубариз бицли ихтилат ктибтуру. Хъасин урхурайидарихъди дидиз тялукъ мисал хуз гъитру.

Гъаму жюрейин илч1ихбари урхурайидарин ч1ал ккат1абццбаз аыходи тясир аплуру. Дурар абийрин гафарин ва мисаларин дюз ва илт!ибк1у мянаин дюзди гъаври хъуз аыхю кюмек тувру.

Мисаларин бинайиин алди биц1и ихтилатар дюзмиш ап1бан ляхин урхурайидариз хулаз тувишра ужу шулу.

Му ляхниъ карточкийирра ишлетмиш ап1бу мяняльтлу роль уйнамиш аплуру. Мялимди урхурайидарихъна абийрин гафар ва мисалар дидик1найи кагъзар тувру. Урхурайидари к1ул'инди мисал гъял аплуру ва, дид'ин асасламиш духьну, уымрин саб дюшюшнакан биц1и ихтилат дюзмиш аплуру.

Абийрин гафар ва мисалар аygъю ап1урайиган, хрестоматияйин методикайин пайнан т1алабарилан савайи, урхурайидарихъди, шлиз гизаф мисалар аygъяш, аygъю ап1бан конкурс тешкил гъап1ишра шулу.

Дупну ккундуки, абийрин гафар ва мисалар к!ул'инди ишлетмиш ап!бахъди сабси, халкъдин мелзнат яратмиш ап1бан жюрир вуйи махъвариъра, мяълийириъра дюшюш шулу. Месела, урхурайидариз таниш вуйи «Аслан ва нежбер» ва «Кьюр хялижв» к1уру махъвар абийрин гафариинди ккудук1ура: «Гапри гъап1у зиян сагъ шулу, гафну гъап1у зиян сагъ шулдар» ва «Ич1и суфрайихъ-бисмилла, бисмилла к1ури, гашди гъузайиз, абц1у суфрайихъ аъмпар ап1ури вушра, фун абц1ну ужу шул». Мялум вуйибси, му мисалари махъварин мянаин натижара бисура. Дурари махъвран мяна гужал ва дерин ап1бан роль уйнамиш аплура. Дупну ккундуки, абийрин гафар ва мисалар мяълийириът1ан махъвариъ сабшвнуб ражари гизаф дюшюш шула.

Махъвариъ дурар артухъ дигиш'вал адарди ишлетмиш аплураш, халкъдин мяълийириъ абийрин гафариз ва мисалариз жюрбежюр

дигиш'валар хура. Думу гъаври шлу ляхинра ву. Шиърин ч1алнан къанунари дуариз ккунди-даккунди дигиш'валар хуб ккун апlyра. Хъа махъваринна мисаларин ч1ал сабсиб ву.

Ихъ гафар гъавайиъ уъдрюхбан бадали шиъратин гъамцдар ц1арариз лигурхъа:

«Сабур ап!ин, сабрин дагълар

Аъхюдар ву варт1ан дуар»

(«Сабур ап1ин, Мурадяли»)

мушваъ «Сабрин дагълар аъхюдар ву» к1уру абийирин мисаликан мянфяаът кадабгъна.

«Касибвал» к1уру мяълийиъ гъамцдар ц1арар дюшюш шула:

«Гаш гъабшиган, рябкъдар гъафун»,

«Зегъмет дарди, даршулки уъл,

Нираар дархъиш, абц1урдар гъюл».

Сабпи ц1ар «Нивк1 хъайириз аъхин, гашди айириз гъафун герек шулдар» к1уру абийирин гафнан кьюбпи пайнакан дюзмиш дап1найибдин гъякънаан гъич саб тасдикъвалра лазим гъюрдар. Кьюбпи кьюб ц1арнаъ кьюб мисаликан мянфяаът кадабгъна. Сабпи ц1арнаъ дигиш дап1найи «Зегъмет девлетнан жюлег ву» ва кьюбпи ц1арнаъра «Нираар дайиш, гъюл ухдит1ан убкънийи» к1уру мисалари кан мянфяаът кадабгъна. Мицдар дигиш дап1найи мисаларин жюрийир халкъдин мяълийириъ, гъелбет, гизаф алахъуру. Дуары мяълийирин мяна ва тясирувал гужал ап1бахъди сабси, дуарин ч!алназра гюрчегвал хура. Гъаддиз дуарии мяълийириъ художествойин суратламиш ап1ру алатарихъди сабсиб важибуу рольра уйнамиш апlyра.

Мялум вуйибси, халкъдин гафнан гавагъирап табасаран писателири чин яратмиш ап1бан ляхниъ яркъуди ишлетмиш апlyра.

Абийирин гафариинди ва мисалариинди А. Жяфаровди, М. Шамхаловди, М. Митаровди ва гизаф жарадари чин ч1ал девлетлу гъап1ну.

Абийирин гафариинди ва мисалариинди А. Жяфаровди, М. Шамхаловди саки гъарсар касди чаз аыгъюдира аыгъдардира дураг чан улхбаь- ишлетмиш ап1ура. Дурагин метлеблувалин гъякънаан урсарин машгъур шаир А. С. Пушкинди аышкълуди гъапну: «Фу гюзелвал адарин, фициб мяна — метлеб дарин, ихъ гъарсаб мисалиъ фициб фикир адарин. Фу гъизил дарин! Анжагъ хлиз гъюрдар, варь!»

Машгъур писателари мисалариз аыхю фикир туври гъахъну. Дурагин метлеблувал къайд ап1ури, А. М. Горький чан «Узуз бик1уз фици аыгъю гъап1нуш» к1уру макъалайиъ, абийирин гафари ва мисалари зегъметкеш халкъдин уымрин яшайишдинна тарихнан вари тажруба чешнеллуди баян ап1уваликан гъякълуди гъибик1ну. Горький халкъдин мисалариз «афоризмийиинди вуйи фикир» гъапну ва гюргчегди, камаллуди бик1бан устадвал дугъу мисалариинди аыгъю ап1бан гъякънаан к1ваант1ан гъапну. Гъаддиз дугъу жигъил писателариз литературайин гюргчегвал мисалариан аыгъю ап1уб теклиф гъап1ну ва мясяляйт улупну.

Къяляхъна табасаран писателарин эсерар аыгъю ва гъял ап1руган, урхурайидар хъанара абийирин гафарихъди ва мисаларихъди таниш хъиди.

2.4.Дургъунагъар аыгъю ап1уб.

Халкъдин мелзナン яратмиш ап1барин биц1и жюриир вуйи дургъунагъар аыгъю ап1бан бадали табасаран литературайин программайи 5 классдiъ саб сяйт жара дап1на. Ва гъаддиз лигну мялимдикан гъадму саб дарснан арайиъ аыхю ляхинра гъабхуб ккун ап1ура.

Багъри литературайин мялимди дургъунагъариз тялукъ вуйи дарснаъ дуарин хусуси лишнарихъди таниш ап1уру, дуариъ халкъдин аыкъюл, гюзет ап1бар ва фантазия улупурайибин гъаврикк ккаъру, дургъунагъарин художествойин хусусивалар ва дуарар фольклорин имбу жюриирихъан жара ап1уз аыгъю ап1уру.

Дургъунагъ фу ву? Гъаму суалназ жаваб туври, гъеле IV аьсриъ Грецияйин машгъур аьлим Аристотели гъамци дупна: «Дургъунагъ успагъиди дюзмиш дап1найи метафора ву». Гъякъикъатдиъра дургъунагъарин аыхюбсиб пай метафорайин асасламиш шула. Дургъунагъ хътибан бадали дидин метафорайин мяна ачухъ ап1уб лазим гъюру. Мисал вуди гъамциб дургъунагъ гъадабгъурхъа:

Т1убччувуз даршлу рукъан гъалав,

Дюбхюз даршлу жвилли к1ик1ил.

Дидин мянайиан ачухъ шулайиганси, зав гъалвиҳъди, хъа хядар к1ик1лариҳъди тевра. Гъаддиз лигну дургъунагъарий саб шейъ дидиз чаз хас вуйи лишнар айи жара шейънан кюмекниинди улупура.

Дургъунагъарин тематика гизаф яркъуб ву. Дуарииъ инсандин аутрафариъ айи шей'ар чиб-чпихъди сигъ аылакъайиъ ади улупуру. Дургъунагъ гизаф суратлу эсер ву. Думу гъаммишан чан асул мянайиъ ваъ, хъа жара мянайиъ, ташбигъ вуди шулу.

Дургъунагъариз метафораси олицетворениера (жанламиш ап1убра) гизаф хас шула. Дуарииъ саб шейъназ инсандин вая. жара жанлу мутмуйин жюрбежюр лишнар тувра. Месела:

Уъру йиц дийибгъну а,
Хъа ук1у йиц жабгъура, —

к1уру дургъунагъ гъадабгъиш, дидиъ ц1икан ва кумракан ихтилат гъябгъюра; ц1а уъру, хъа кум ук1у йицрахъди тевна. Хъа «дийибгъна» ва «жабгъура» к1уру глаголари гъадму гъайванатариз хас вуйи гъяракатнан лишнар улупура. Ва гъаддиз гюре дицдар дургъунагъариз жанлевал, уъмур туврайиганси, гюргчевалра хура.

Табасаран халкъдин дургъунагъар гъам мяна жигъатнаан ва гъамсана дураг арайиз гъюбан лишнариз дилигну гизаф жюрбежюрдар ву. Дурагиъ инсандин гъадму вая жара шейънахъна, табиаътдин саб лишнихъна вуйи лигуб, думу рябкьювал ва дидихъна вуйи рафтар улупура.

5 классдиъ урхурайидар гъамцдар темийириз тялукъ вуйи дургъунагъарихъди таниш шула: хал ва хулан мишишат; табиаътдин лишнар; зегъметнан алатор ва лихуб; техника.

Дургъунагъариз тялукъ вуйи дарс урхурайидариз фицдар ва фукъан дургъунагъар аьгъяш аьгъю ап1балан башламиш гъап1иш ужу шулу, фицики баяр-шубар дурагиъди ккергъбан классариъра таниш шула. Дидлан савайи дургъунагъари биц1идарин аьдати уъмириъра хусуси роль уйнамиш аплура, фицики баяр-шубари, дураг сар-сарихъ хъирчи-хътиччури, чпин тамшириъра яркъуди мянфяльт ктабгъури шулу. Гъаддиз биц1идариз дураг гизаф ккунидарра ву. Дургъунагъ хътичури, урхурайидари аьхю разивал гъисс аплуру, гъаз гъапиш дуртъунагъи дурагиз дюн'я жара, ц1ийи терефнахъанди ачухъ аплуру, жюрбежюр гъялар ва шей'ар асла гюзлемиш дарап1райи рангариинди рякъюз гъитру. Дургъунагъарин аьгъювалар ва тербия тувбан аьхю метлебра ади гъаддикан ибарат шула.

Дургъунагъарин читинвал гъаддиъ аки, дурагиъ сюгъбат саб

шейънакан гъябгъюри, фикриъ жара шейъ ади шулу. Саб шейъ, жара шейънахъди тевруган, дураг саб-сабдиз асла багахъдар, ух- шардар дашра, дураг багахъ шлусдар, сабсдар, гизафси ухшарвал айи лишнар агуру. Гъамци, варж ккуорт алди, сабдикра седфар ктарди,— дургъунагъиъ келем инсандинхъди тевбан себеб инсандинин ккуартарси келемдин гизаф к1ажар алди хъуб ву.

Дургъунагъариъ гизафси саб шейънан ч1ат терефнан рякъбар, лишнар, к1алиб улупури шулу:

Жилин к1анакк дерккуч1имир.

(Бит1.)

Чру ук1аригъ уьру ц1ик1вар.

(Нимкъар.)

Варт1ан дарцциб,
Йиккун к1арчар алиб,
К1урбин гъидикъ алиб.

(Хяхя.)

Гагъ-гагъ дургъунагъариъ шей'ар кьюбибдизра ухшар вуйи саб лишниинди теври шулу:

Гъюлин къялаъ ц1а.

(Лампа.)

Уьру чуккдиъ лизи дюгю.

(Чинч.)

Саб к1арч али к1ару дажи.

(Пич.)

Хъа сасдар дургъунагъариз инкарвалин формара ади шулу:

Бирхлар а — ккуорт дар,
К1ажар гъя — гъар дар,

Ихтилатчи ву — адми дар.

(Китаб.)

Гергмиди — ваз даруб,

Гъатхуди — ригъ даруб,

Меъли-меъли к1ант1сиб.

(Хъадан хумурзаг.)

Гъамцдар дургъунагъар хътирчуз саб шейъ тмуну шейъназ гъаршуди дивбу ва тевбу ахю кюмек апlyру:

Гагъ-гагъ дургъунагъар диш суалнан жюрейиъра ади шулу:

Дюн'яйиъ варит1ан ицциб фу ву?

(Нивк1.)

Жан алдарди хут1ил аплру гамуш фу ву?

(Трактор.)

Хъа сасдар дургъунагъар хътирчуз нугъатнан гъракатну кюмек апlyру:

Цахти-цацах, пахти-папах

Рукъан к1арчар или цацах.

(Хъайир удру рягъ.)

Цили-били хъинц.

(Ачрап.)

Минди «пялч», тинди «пялч», дагриъ «пялч».

(Хал абсру къяр ва гъаб.)

Гъаму дургъунагъариан мялум шулайиганси, дурагиъ ай образар гизаф гюргегдар, суратлудар шулу. Дураги инсандин фикриъ ай гъакъиқи шейънан, гъракатнан асас лишнарт1ан улупури шулдар. Дургъунагъариъ улупурайи шей'ар ва мутмийир к1ваин гъузрусааягъ, шикиллуди, альаматнан, сюгъюрчи лишнар кайдарси, жанлуди ва

гъяракатнаъ айидарси рякъюру. Дуари баяр-шубариз альаматнан дюн'я ачухъ ап1урү¹.

Сасдар табасаран дургъунагъариъ сабшвнуб шейъ ва сабшвнуб лишан улупуру:

Жандак ругдинуб,
К1ул гак1влинууб,
Ифи лизиб,
Маъ ицциб.

(Гвар, къикъ, айран, к1аму.)

Исикк ккайиб гур жегъеннем,
Къялягъ гъяйиб назлу т1яым,
Зиин алиб дирбаш карим.

(Рягъ, ц1абраг, дяхин, ахал.)

Гъадму саб вахтна саб шейънан зиин сабшвнуб дургъунагъра дюзмиш дап1ну шулу. Дицдар дургъунагъариъ гъадму шейъ жюрбекюр терефарихъанди, жара лишнариинди улупуру. Дицдар дургъунагъар, гъелбет, табасаран халкъдин мелзнат яратмиш ап1бариъ ц1ибдит1ан дюшюш шуладар. Месела, нимкъарикан ухъуз хъуб дургъунагъ мялум ву:

Чру ук1аригъ уьру ц1ик!вар.

Чру ук1аригъ йиччвун ц1ик1вар.

Чру хярак ифдин к1вант1ар.

Чру ук1аригъ йиччвун бети.

Чру майдандиин уьру ц1адлар.

Вая сириндикан вуйи дургъунагъар:

Штукк ккадрабхъруб, ц1и дурубгруб,

¹Гъясанов М. М. Сифте гаф. — «Табасаран халкъдин гафнан гавагъиар» китабдиан. Мягъячгъала, Дағъучпедгиз, 1978, 8 маш.

Штун зинн къяши даршлуб.
Я бисуз даршлуб, я шид ктрабхъруб.

Дюн'яйин к1ак1нахъна гъушишра, увхъан хътадабкруб.

Жувв деъган, деъру, гъягърган, гъягърю, гъудужван
гъудужвуру.

Гъаддиз гюре сасдар дургъунагъар хътирчузра гизаф читин алабхъуру. Хъа тмуну терефнаан, чпи хътирчбан бадали, фикир ап1уз гъитрадайиш, дурарикан дургъунагъарра шулдайи, гъаддиз дургъунагъ хътипурайи касди саб дупну уларикк ккадрахърайи, хъа гагь-гагь зат фикризкъан дяргъру чиб-чишкъан гизаф ярхлаъ аий лишнар агуз чалишмишра шулу.

Гъюлин гъирағъдихъ деънайи Султандин хпир, к1уру дургъунагъиъ гъюбат1ат1айикан улхурайивал гъич фикризкъан гъюрдар. Гъадму лишниъ дургъунагъин камаллувал, интересра а.

Халкъдин уьмур дигиш хъупахъди дургъунагъарин мяна-метлебра дигиш шула. Дидин гъякънаан дургъунагъариъ дюшюш шулайи шей'ари, гафари ва жара лишнари ачуҳъди мялум ап1ура. Месела, «*Дилиңнү, дилиңнү, хулаг гъафиган, фунар-рудрап эдерчнү дабхъруб*» дургъунагъиъ шаламарикан улхура. Мялум вуйибси, гъи шаламарикан музейин кыматлу экспонат дубхъна.

Сабсан гъамциб дургъунагъ гъадабгъурхъа: «*Йигъну амрап, иишиңнү лук1ар*». Му дургъунагъиъ ахнар ва леъфарикан улхура. Диidiъ дюшюш шулайи «амрап» ва «лук1ар» гафари дургъунагъ улихъдин вахтари, социалист революцияиз улихъна, истисмарчи классар аий вахтна арайиз гъафиб ачуҳъди улупура.

Кюгъне дургъунагъарикан сюгъбат ап1ури, мялимдихъян хрестоматияиъ тувнайи бязидариин дийигъуз шулу, фицики ихъ гъийин уьмриъ дурариъ ихтилат гъябгъюрайи йицар, дуруц, муку-

тракторин, шюше лампа — электрикдин лампайи, сусуг — гъваариз ийвнайи сахсийи вая рукьу, мягьсулин йибт1найи шил — комбайннийи, тахил рябгъру рягъяр — электрикдин рягъяри вая гъязур уъли эvez аплура.

Кюгъне дургъунагъарикан гизафдар гъадму девриз хас вуйи шей'ариинди, ляхнариинди ва жара лишнариинди дюзмиш дап1найидар ву. Дураг кюгъне яшайишдихъди ва фикрихъди аль-къалу вуди арайиз дуфнайидар ву. Гъаддиз гизаф кюгъне дургъунагъариз гъи тарихи метлебт1ан имдар.

Кюгънедаринна ихь деврин дургъунагъарин арайиъ ахю фаркъ-лувал а. Думугандин совет деврин, дургъунагъариан ихь уъмриз ц1ийи гъурулушди духнайи ахю дигиш'валар ачухъди рякъюрхъуз. Дургъунагъарин мяна-метлеб гъюблан-гъюбаз яркъу ва дерин шула. Гъийин гъякъикъатди инсандин фантазияйиз ахю мумкинвалар тешкил аплура. Радиойи, телевидениейи, самолетари, электростанири, машинари, космосди, компьютерди, интернетди, мобильный телефонари ц1ийи дургъунагъар арайиз гъюбаъ лайикълу роль уйнамиш аплура.

Ихь деврин дургъунагъарикан вуди гъамцдар къайд ап1уз шулу:

«Гъей» гъап1ну к1ури, гъябгъруб дар,
 «Вугъа» гъап1иш, дийибгъруб дар,
 Алаф ккабхъиш, ип1уз аыгъдар,
 Хъа хут1лар хъаъри эбгруб дар.

(Трактор.)

Нефес алдарди улхру къути.

(Радио.)

Гъваъккан ккибхна дирип1ру жихир.

(Лампочка.)

Я ушв алдар, я ч1ал аыгъдар, бизар шулдар туври хабарар.

(Газет, интернет)

Ихъ йигъари дюзмиш гъахьи дургъунагъар хури, млямди урхурайидарин фикир ихъ гъийин уьмриъ арайиз гъюрайи аыхю дигиш'валариина, улихъди ва гъамус дургъунагъарин мяна ва метлеб дигиш хъувалиина жалб ап1уб ккун шулу.

Дургъунагъар гъял ап1ури, млямди урхурайидарин фикир дурагин ч1алнан хусусивалариина жалб ап1уб лазим гъюру. Эгер абийирин гафарин ва мисаларин ч1ал поэзияйин ва прозайин ч1алариз багахь шулаш, дургъунагъарин ч1ал гизафси поэзияйин ч1алназ багахь шула. Думу гъаммишан суратлуб, гюрчегуб ва айгъам кайиб шулу. Дургъунагъарин суратлувал нугъатловалихъди ва рифмайихъдира сигъди аылакъалу шула. Гъаддиз дургъунагъар шиътарси дик1урира, урхурира ву. Амма сабсиб нугъат ва рифма вари дургъунагъариз хас вуйи лишан дар. Месела,

Ис гъабхыиган, гъумпари,
За гъабшиган, успагьи,
Вазлин аквнахъ ч1ягъч!ягъи.

(Къут!.)

Хилар кадар, ликар ккадар,
Амма дишла т1аъру раккнар.

(Мик1.)

дургъунагъариъ рифмар, нугъатра а. Къут1кан вуйи дургъунагъ ургуб слогдин, хъа кьюбипи миржиб слогдин шиътариз ухшар ву. Урхбан нугъатназ дилигди, сабпи дургъунагъин юкъубпи слогдихъ сес ис шула, ва диди чан нубатнаъ ц1ар кьюб ишв'ина пай аплура. Кьюбипи дургъунагъиъ гъациб дюшюш юкъубпи слогдихъян арайиз

гъюра. Вари ц1аариъ гъациб къайда уьбхювали, дургъунагъин ч1алназ гюрчегвалра тувра.

Дургъунагъар хъирчбу ва хътирчбу урхурайидарин ч1ал ккат1абццбас ахю роль уйнамиш ап1уру.

Мялимди зегъметназ тялукъ вуйи дургъунагъар гъял ап1баз къат1'и фикир тувиш, ужу шулу; фикики дураг тербияйин ва альгъювалар тувбан жигъатнаан гизаф мянфяльтлу ву, дургъунагъари урхурайидар зегъметнахъди, дидин жюргежюр жюриирихъди таниш ап1уру. Хъа думу урхурайидариз зегъметнан тербия тувбан ляхниъ гизаф мянфяльтлу ву.

Дургъунагъар гагъ-гагъ халкъдин махъвариъ ва мяльлийириъра дюшюш шулу. Гагъ-гагъ дураг, саб жерге дигиш'валар арайиз духну, писателарира чин яратмиш ап1бариъ яркъуди ишлетмиш ап1уру. Хъа сасдар писателари дургъунагъар чира дюзмиш ап1уру. Дицдарииз литературайин дургъунагъар к1уру. Месела, М. Митаровди гъаркан гъамциб гюрчег дургъунагъ дюзмиш дап1на:

Хъадну шулу швнуб гъат
Алди гъалин чру палат.
Хъа аязну къюрд диди
Адап1уру гъяц1лиди.

Мялимдихъан М. Митаровдин дургъунагъарикан сакьюдар урхурайидарихъди хътирчуз гъитуз шулу:

Учв лизиди, тупси гергми,
Чайн варж гъат ккуартар алди,
Гизаф хушлуб вуйиб гъюраз,
Хайирлу вуйиб хурагназ.

(Келем.)

Гъарай ипру т1ибхруган.

Ккебехъуру дубсиган.
Нагагь ву гъабч1иш думу,
Удубч1вруб яв ифи ву.

(Мизмиз.)

Къайд ап1уб лазим вуки, табасаран халкъдин дургъунагъар гъелелиг тамамвалиинди гъварч дап1надар. Дураг улихъди литературайин альманахариъ гизаф чап гъап1нушра, дураг гъварч дап1ну, саб къайдайикна духну адагъур гъахъундар. Гъамциб, халкъдин мелзнат гавагъирап вуйи дургъунагъар уч ва чап ап1бан камаллу лягин сабпи ражари М. Гъясановди чаина гъадабгъну.

Гъаму биц1и, амма гизаф багъалу китабдиъ айи дургъунагъар гъарсаб темайиз жара дап1ну, гъадму саб вахтна саб дургъунагъин жюрбежюр вариантарра хъади тувна. Му къайдайи, гъелбет, урхурайидариз гъадму вая жара шейъназ, дюшюнназ, лишнис — саб гафниинди темайиз тялукъ вуйи дургъунагъ абгуз, думу хъипуз ва дюзди хътипуз ахю гъулайвал яратмиш апбура. Дургъунагъарин му гъварч дугъаз дургъунагъариз тялукъ вуйи дарснаа ахю кюмекчи хъибди.

Дургъунагъариз тялукъ вуйи дарсариъ дургъунагъариъ ташбигъар вуди гъадагъурайи шей'арин мелзналан вуйи шиклар зигбазра фикир тувуб к1ваълан гъап1ну ккундар. Му лягин урхурайидарихъди хулариъ давам ап1уз гъитру. Дарсан темайнин ахиириъ тувнайи табшуругъарира думу лягин гъабхуб ккун апбура. Му ляхни урхурайидарин лигбан фикирлуval ва зигъим мюгъкам ап1баъ метлеблу роль уйнамиш апбура.

Урхурайидариз хулаз лягин туври, мялимди дурарихъди чпин тетрадариз абийир — бабарихъан гъерхну жюрбежюр дургъунагъар дик1убра т1алаб дап1ну ккунду. Гъадму саб вахтна дугъхъан баяр-

шубариз күл'инди хулаъ дургъунагъар дюзмиш ап1бан бадали сакьюб шейънан шикларра тувишра шулу.

Дургъунагъариз тялукъ вуйи дарснан натижа, урхурайидариз абирин гафариъси, дургъунагъариъра халкъдин камаллувал, гюзет ап1бан зигьим ва фантазия ади хъуб ва гъич сабанна текрат даршлу шаирвалин ч1алнан гюрчегвал аygъю хъуб ву.

2.5. 5-пи классдиъ 20-пи аысрин 60-90-пи йисарин эсерар аygъю ап1уб.

Му хъубпи классдиъ табасаран литература аygъю ап1бан методикайин улупбариъ, 20-пи аысрин 1-пи пайнан табасаран литературайиканра дарпиди гъузуз шулдар. Мушваъ, план-проспектдиъ сифтейиан гъаму вахтнан табасаран литературайикан дупну адар хъа фици вушра ухъу А.Жяфаровдин творчествойикан пишихъа.

Гъарсаб халкъдин культурайин уымриъ к1ваълан дурушру ччуураг а. Дурари наслариз жувван вилаятдикан, тарихдикан, культурайикан, литературайикан, вуйи девлетлу ирс гъибтру. Хъа саспидар, йирсиб асккан - заан дап1ну, ц1ийиб арайиз адабгъну инсанар хъанара багъалу ву. Ц1ийибдиз хут1ил хъап1ну, думу дубзну, аыхю дап1ну сабпи мягъсул гъадабгъур вуди гъисаб дап1на вари халкъди бажаранлу табасаран шаир, писатель, драматург, дугъри ва жумарт юк1в айи инсан Абумуслим Пирмягъяммедович Жяфаров.

Абумуслим Жяфаров 1909-пи йисан Хив гъулаъ касиб хизандиъ бабкан гъахъну. Думу советарин сабпи мектебариъ урхури гъахъну ва культура бадали гъябгъюрайи женгнаъ иширак шули

савадсузвалихъди женгнаъ уч1вну. Советарин гъюкумат гъабшибси, дугъу аыхю гъевесниинди илим гъадабгъну ва табасаран ч1алниинди учебникар гъязур ар1басъ аыхю йишв гъибисну.

Сумч1урпи йисари А. Жяфаровдикан дагълу гъул таза бинайиина хпан женгнаъ айи пропагандист шулу. Хъа 1932-пи йисан дугъу партийный ва жара документар табасаран ч1алназ илт1ик1уз хъюгъну.

Гъадму йисан дугъу табасаран ч1алназ илт1ик1у «Гъуларин кандидат мектебарин программа», «Убзбан бадали тум гъязур ар1уб», «Зооветправило» ва жара брошюрир табасаран ч1алниинди удуч1ву сабпи китабар гъахьну.

Абумуслим Жяфаровдин литературайиз вуйи рякъра сумч!урпи йисари ачухъ гъабхьну. Дугъу аыхю гъевесниинди ц1ийиб адлу ар1ури, йирсиб, улихъна гъябгъюз манигъвал сатирайиинди тандикъ ар1ури гъахьну.

А. Жяфаровдин «Сабпи къадамар» к1уру сабпи шиъратин гъварч 1933-пи йисан, ихтилатарин гъварч «Думуган ва гъамус» 1934-пи йисан, республикайин премияиз лайикъ гъабши «Муч1увалиан акувализ» к1уру пьеса 1934-пи йисан удубчГвну.

С. Михалковди к1уруганси, А.Жяфаровди «вахтнан т1алабариз яратмиш ар1увалиинди жаваб туври гъахьну».

Писателин яратмиш ар1бариз, сифте шиъратилан ккебгъну лап аъхиримжи поэмиириина ва ихтилатариина гъайиз, ихъ аыхю Ватандин халкъарин дуствал улупуб хас ву.

Дугъу чан сифтейин эсерариъ ихъ миллетарин ч1ур даршлу дуствал ва дидин бина - рабочийринна нежрбрарин сабвал улупура.

Кюгъне аъдатарихъди женг гъабхбахъди сабси Жяфаровди

ц1ийи деврий вердиш шулайи зегъметкешарин ц1ийи гъиллигъар, хасиятар, дуарин ляхнар ва гъракатар яркъуди улупура.

Жигъил табасаран литературайиъ шиърар гизаф ашра, ихтилатар, пъесийир ва жара жюрийир саки затра адайи. Му камивал арайиан адабгъбан бадали Жяфаровди хайлин зегъмет гъизигну.

Абумуслим Жяфаровди яратмиш ап1бариъ асас вуди дуствалин темайиз гизаф фикир тувра, жюрбежюр шараптариъ халкъарин дуствал фици мюгъкам ва яркъу шулаш, думу фици магълуб даршлу къувватназ илт1ибк1ураш, бик1ура.

Школайиъ урхурайи баяр - шубар А.Жяфаровдин творчествойихъди яратмиш ап!барихъди 5-пи классдихъянмина таниш шула. Дураг «Хлинццар кайи зиянкар» к1уру повестдихъди таниш шула. Эсер ученикариз къабул шула.

Табиастьдин гизаф юк1в или Жяфаров Табасарандин яркварин мешебеги шулу. Ва му ляхниъ лихурайиган чаз гъябкьюб, алабхъуб, ахтармиш гъап1уб ц1ийи ихтилатариъ ачухъ гъап1ну. Дурагга «Хлинццар кайи зиянкар», «Хюрчабан», «Биц1и геологар», табасаран литературайиъ жанр жигъатнаан тазадар гъахъну.

А. Жяфаровдин «Хлинццар кайи зиянкар» к1уру повестди неинки табасаран литературайиъ, хъа гъацира дагъустан литературайиъ башкъа йишв гъибисну. Думу илимдинна аygъю ап1бан жанриз дахил шула. Вари ихтилатариъ табиастьдин гюргег'вал улупура, дидихъна вар дин гъисс жалб anlura ва думу уьбхюз дих anlura. Дурагиъ табасаран литературайиъ сабпи ражари вуди биц1идарин психология, хасият улупура.

Багъри ватандин мядрар ва девлетар уьрхюз гъарсаб гъарин, гъарсаб ч1иви шейнан кымат аygъяди шилетмиш дап1ну ккун.

Вари повестдиъ ч1урдин ц1игъар,ничхар, гъюраг, сулар пуч

ап1урайи хлинццар кайи зиянкрихъди, люкърахъди женг гъабхувал давам шула.

Гъевеснан сюжет хюрч гъабхуб гъар терефнахъанди улупнайи гъевеснан сягънийири хъана мяналу anlyra.

Композиция жигъатнаан улхуруш, повесть саб-швнуб ктибурайи авторин ва хлинццар кайи зиянкрихъди хюрч гъабхбан себебари сат1и ап1урайи саб-швнуб к1ул'инди вуйи ихтилатарикан ибарат ву. Гъарсаб ихтилат жа-жаради - ккудубк!у сюжетдин эсер ву. Душваъ тамашийин гъядисийр са-сабди гъюдюхюра, драматизм гъизгъин шула ва гъарган ккилигурава: фу хъибдик1ан къяляхъна? Му повесть - устад художникдин гюзет ап1увал ву.

Зиихъ гъапиганси 1934-пи йисан А. Жяфаровдин «Думуган ва гъамус» к1уру ихтилатарин гъварч удубч1вну. Прозайиъ асас йишв кьюгъне аьдатар ва дидин къанунар тянкъид ап1ували дибиснайи.

«Думуган ва гъамус» к1уру ихтилатарин гъварчнаъ реализм, заан тафавутвалар, уьмрин шарт1ар, героярин яшайиш ва жара меселайир чпин ахтармиш'валиъ ачухъди улупура.

Ихтилатарин гъварч хъуб пайнакан дюзмиш дубхънайиб ву. Саб меселайиз - улихъдинна гъамусдин девир тафавутлу ап1баз - табигъ дап1найиб ву. Сумч1урпи йисарин литературайиъ думу мялум вуйи жилгъя вуйи.

Хтули чан халуйикан ктибурайи сюгъбат т1ап1найи Жяфаровдин сабпи ихтилатназ «Агъсакъал» валки «Керим-халу» к1уру ччвур ту вуз шулу.

Халуйихъди ухъу автори таниш anlyra. Хтулин уариинди дугъан сурат рябкъюрахъуз.

Думу дагълу касдин мялум вуйи рябкъбан сурат ву. Къайд

ап1уб лазим вуки, табасаран литератураиъ му геройин суратнан сабпи характеристика ву.

Керим халу гъулаъ гъарсаб ляхнин аъхю к1ул ву, гъаддихъди сабси, дугъан гъарсаб гъракатра гъякъ ву.

Дугъахъна чпин месэлйириз дугъриди лигбан ва дураг гъял апШан бадали жара гъуларианра адмийир гъюри шулу.

Сабпи ихтилатнаъ Керим халу ягъурлу насигъятчиси улупна Къурхулу гъядиса ихтилатнан анжагъ кьюбпи пайнаъ ачухъ шула.

Табиаътдин суратари ва хюрчаз гъязур шулайдарин гъракатну урхурайир мюгътал дарап1ди гъитдар. Табиаът лишанлу ап1бан ц1ийи дакъатар, гюрчег гвач1нин, хюрчабнарин табшуругъар тяйин ап1увал саб терефнаан, ч1уру ляхнин хабраг тувру къурхулу гъягъийр, тмуну терефнаан - дураги урхурайидарин фикир мугъаят anlypy.

Табасаран литературайиъ сабпи ражари вуди шилетмиш ап1урайи табиаътдин жанлу ап1бар -жигъил писателин аъхю хъуркъувал вуйи.

Халкъ хюрчаз гъягъювал автори гизаф устадвалиинди улупура. Жяфаровдиз, гъелбетки, дициб устадвал хас ву. Абумуслим Жяфаров ужур хюрчабан ва балугъчивалиин гизаф юк1в али кас вуди гъахъну.

Табасарандиъ сат1иди хюрчаз гъягъювал - аьдат ву. Сумчраг, хъадукран машквраг к1ули гъахбахъди хюрчра гъадму жергейиъ дивуз шулу. Халкъдиз хюрчкан гизаф альаматнан ихтилатар гъузна. Жяфаровди дураг чан эсерариъ мяняльтлуди шилетмиш anlyra.

«Думуган» к1уру шубубпи ихтилатнаъра автори тяжуб шлу гъядиса ктибтура. Дугъу табиаътдин гюрчег пейзаждиъ дишагълийи жан гъадабгъуру.

К1ван бедбахтал улупури, автори дишагълийин дерд пай anlyra ва дугъан барабарсузвалихъди женгназ дих anlyra. Дагълу дишагълийирин мелзналан думу дих ап!уб кюгъне аьдатарин бинайихъди гъабхру женгнан тема артмиш anlyra. Думу тема Табасарандин темаси ухдихъянмина айиб ву.

Ихтилатарин гъварчнаъ «Бутайин ихтилат» ччур тувнайи «ихтилатнаъ ихтилат» к1уру нагъилра ихъ фикирназ лайикълу ву. Дициб жанр табасаран литературайиъ аьдати дубхъна. Гизаф дюшюшариъ жавабар ва суалар, к1ваин anlpy суалар, диалогар шилетмиш дап1на. Месела:

- Буттай, улихъ заманайиъ гъулан беглари гъап1къан зулмар кГваин илмияв?

Суал гъеебхъу Буттайи гъагъидиси нефес хъабгъу, гъалин улч1вмар хъюхънихи на уч гъаши, шархлин к1урбар гъиришву.

Дураг инсанар дайи. Дураг жавраг вуйи. Дурагин вягыпи аымлари, тямягъкарвали йиз кьюр бай батмиш гъап1нийи, - жаваб туву Буттайи.

Мициб диалогди машгъулувал артухъ anlyra. Жяфаровдин устадвал гъаддиъ аки, ярхи ихтилатар дарап1ди, жикъиди ва гъавриъ ахърганси, дугъу кьюр жигъилин бахтсузваликан ктибтура. «Чахъан ихтиярсузди» арайиз гъафи ккуун хъувал девлетлу бегдиз къабул гъабхъундайи. «Кьюр айлхъюри къар кас ширу вахтари» к1ван амриинди сар-сариз ккуун хъузра ихтияр адайи, хъа сумчир ап1бан бадали, ккунидари бегдин ихтияр гъадабгъуйи. Гъаддиз сат1иди уьмур ккебгъбан бадали, ккунидар багъри юрдариан гъергуз мажбур гъахънийи. Жигъилихъ бегдин илхи хъубкънийи ва думу вягыпивалиинди гъарзарилан ккатГархънийи. Шуура дугъан къяляхъди чан жан гъадабгънийи. «Магъа ухъуз уьмри ва дидин

вакилар ханар - беглари тувуб» - күнүрү гафар урхурайири социал тахсирлевалси къабул аныра.

Ихтилатариъ фольклорин дакъатар яркүуди ишлетмиш дап1на. Думу тереф прозаик Жяфаровдин варит1ан гужли тереф ву Жяфаровдиз табасаран фольклорин артмиш шулайи литературайин ч1алнан дакъатар, ва урус ч1алнаан гъадагънайи гафар гъавриъ ахъруси шилетмиш ап1уз аыгъя.

Дугъан ихтилатариъ пягъливнарин, аждагъириин, дагъларин, ниарин образар халкъдин дердикарвалин ч1иви шагьидарси ишлетмиш дап1на. Халкъдин ч1алнаан гъадагънайи гафар ишлетмиш ап1убра рябкюрахъуз. «Думуган ва гъамус» күнүрү ихтилатарин гъварчнаъ дураг гизаф а.

«Жегъенемдиз ухшар вуйи йишв», «ули т1уб убчвиш дярябкъру йишв», «к1ваин алдру балайихъан чав ярхла ап1ри», «инсандин саб къаза улубкъуз хъюгъиши, инсан гъялек шул», «узуз дюн'я к1ару гъабхыну», люкънар: «чпи накъвдиз ктидисри чпи», «швеэр, силар ишри чибкан»; тафавутлу гафар: «жегъеннемдиз ухшар вуйи гъарзаркъулар, луфриина люкъ алабхъубси, агъу удубзури айи маш»...

Багъри фольклор, табасаран ч1алнан девлетлевал ва мяналувал аыгъювали, заан художествойин устадвал айи авториз чан ихтилатариъ аку, гъаргандиз к1ваин гъузру образар яратмиш ап1уз хусуси бинайин вардиз хас вуйи лишнар улупуз мумкинвал Туву. «Думуган ва гъамус» күнүрү ихтилатарин гъарчну Жяфаров гафнан у стад си лишанлу гъап!ну.

Ихтилатарин гъварчнаъ «Гъамус» күнүрү нагълар асас вуди къайд дап1на. Думу пайнан мянан асууллагъ жараб ву. Душваъ ц1ийи Ватан, аыхю тикилишарин уълке улупура.

«Гъамус Ватанди маш жибк1ура, кушар жюрхюра» к1уру метафорайинди автори ахю дигиш'валар мяналу anlyra. Улихъди зазарт1ан адру аранариъ гъамус юокийр битмиш шула, дагълариъ электростанцийр дивра. Дишагъли сарун жилирин ва диндин агъаваликк ккимдар, дугъу вилаятдиъ гъамус барабарвалин яшайиш ккебгъна.

«Гъамус» к1уру ихтилатнан къайда ц1ийиб ву. Ихтилат къаршу тафавутувалин бинайин дюзмиш дап1на. Месела:

- Накъ ч1ур дубхънайи, дут1найи дюн'я (караван-сарай) гъи дигиш гъабхъну, гъулар кюю адабшвнайи багъдиз ухшар ву, бицГидар шадлу дестейинди мектебдиз гъягъюра.
- Думуган - уълке гъванарин гъюрд вуйи.
- Гъамус - гъюкумат зегъметкеш халкъдин хилиъ а.
- Думуган - Керим-халу ва жара кулакарин, маллайирин, бегларин зулмикк ккайи.

Ва автор жаваб - су ал формайихъна ктуч1вуро:

- Гъи вари саб фронтдиъ ахъна.
- Фуну фронтдиъ?
- Социализм тикмиш ап1бан фронтдиъ. Думу фронт ихъ уьмур, ихъ метлебар, капитализмийн зиин гъалибвалин фронт ву.
- Хъа ухъу гъап1ра?
- Ухъу ижми къадамарииинди, къувват артухъ ап1ури, улихъ гъягъюрхъа ва гъамци жарадар.

Ихтилат дих ап1биинди, лозунгдииинди ккудубк1ура:

«Вари думу гъаливалар зегъметкешарин женгнан натижа ву, ухъу гъаливал хъанара мюгъкам дап1ну ккунду!»

«Думуган ва гъамус» қ1уру гъварчнан формайи - суалари ва жавабари - инсандин фикир дюзди ачухъ ап1уз мумкинвал тувра. Дициб къайда жикъиб, амма мяналуб, гъаврий ахъруб ву. Иллагъки, драмайн эсерар яратмиш апШахъна думу форма сабпи лик вуйи.

А.Жяфаровдин реализмийн устадвал инсандин метлебар мишишатдин, гъурулушдин эдеблувалинна яшайишдин ч1уру айлакъирий улупувал ву.

Думу гъурулуш инсафсузвалин шибрит1иин дюзмиш дубхънайиб ву. Бегдин хпириин инсафсуз айжали ьоогъне деврин къанунариз нянат тувра.

Гъаму ихтиларин гъварчниинди Жяфаровди реализмийн нубатнан лик алдабгънийи. Дугъу зулмин гъурулушди инсандин къисмат улупурайи.

Гъаддиз кьюб гъурулуш чиб-чпихъди тевувал эстетика жигъатнаан ахю дигиш'валси къабул дап1ну ккуунду.

Чан ихтилатариъ художествойин мяналувал бадали заан дережайиз удуч1ву Жяфаровди яшайиш улупбаъ чан ахю бажаранвал ачухъ гъап1ну. Гъаддихъди сабси, дугъу чан устадвалииинди халкъдин яшайишдин исарт1ар ва агъалайириин хасиятар дюзди улупну.

Автори ихтилатар саб-сабдихъди мяналу айлакъайиинди албагну ва саб фикирназ - улихъдин ва гъамусдин деврар айкси тафавутвалииинди улупбаз - табигъ гъап1ну. Ихтилатарин герояр, дурарин хасиятар жюрбежюриндар, айламатнандар, саб-сабдиз ухшар дарудар ву. Гъарсаб жажаради гъадабгъу ихтилат ккуудубк1найи художествойин эсери гъисаб ап1уз шулу.

Автори чан халкъдин яшайиш ужуди айгъювал аян anypa. Сягъна сягънайихъди ихъ улихъ миллетдин айдатар, яшайишдин

хусусивалар, эдеблувалин ва рюгънан дакъатар ч1иви шулу.

Аъхиримжи йисари гъидик1у А. Жяфаровдин эсерари табасаран литература хайлин артмиш гъап1ну, дидиз ц1ийи темир гъахну, дурариъ ихъ деврин инсанарин образар яратмиш гъап1ну. Шаири аъхиримжи йисари гъидик1у эсерариъ дугъан артмиш гъабхъи, заан устадвал, фагъмин деринвал, уч1рувал, зигъим рябкъюру.

30-пи йисарин аъхирисъ политикайин субут дару тахсирнакк ккахъну, А. Жяфаровдин литературайин ляхин къаназ дийибгъну.

Табасаран литература тазат1ан 50-пи йисарин аъхирариъ за хъуз хъюбгъну.

Зиихъ гъапиганси, А.Жяфаров 30-пи йисарин аъхирисъ, саб тахсирра ктарди, йиц1уд йисан Сибириъ лагериъ гъахъну.

М. Горькийин «Италияйикан ихтилатар» к1уру гъварчнаан, табасаран ч1алназ ихтилатар илт1ик1урайиган, душвак «яшамиш ившри Италия» к1уру гафар гъидик1ну. Гъаму гафар багъна дап1ну, чан «дустру» (хаинкар касди) Жяфаров дустагъ ап1уз гъитну.

Гъаци гъабшиган, йиц1уд йист1ан гизаф А. Жяфаровдин литературайин ляхин къаназ дийибгъну.

50-пи йисари А.Жяфаров багъри гъулаз къяляхъ гъюру. Думу зегъметнахъ тамарзу духъну ади шулу. Гъаддиз колхоздиз гъягъюру. «Дагестанская правда» (№230, 29/9, 1962 газетдиъ колхоздин партбюоройин секретарь юлдаш С. Мердановди писателикан, «перо газгазихъди дигши гъап1урикан», гъибик1ну: «КПСС-дин ЦК-йин Мартдин (1962-пи йис) Пленумдин гъулан миашат къат1иди за ап1уз къабул гъап1у къаариз жаваб вуди, писатели перойин ерина газгаз гъадабгъуру, рабочий кабинет - хут1лин» - гъибик1ну дугъу.

А. Жяфаров гъарган абгури, рякъюъ гъахъну. Дугъаз алабк1у

рякъюъди гъягъюз ккундайи. Хив А. Жяфаровди, сарпирди, арфанийир дурзну, дурарикан бегъер гъадабгъну.

Дустагъди гъаши вахтирикан Жяфаровдин творчествойиъ шил гъибтну. Сибириъ лагерариъ гъахьи вахтнакан, алдаънайидарикиан, гъагъи уымрикан дугъу чан варит1ан тясиру эсериъ «Накъвдиъ концерт» к1уру повестдиъ гъибик1нийи.

Гъаз Жяфаровди чан эсериз «Накъвдиъ концерт» к1уру чвур тувна?

«Накъв» писатели дустагъдихъди, Сибирин лагерарихъди тевра.

«Концерт» - дустагъдиъ гъами гъядисийирихъди тевра.

«Накъвдиъ концерт» автобиографияйин эсер ву. Му эсериҳди ииц1усабпи классдин ученикар таниш шула. Фици вушра автобиографияйин эсери баяриз гизаф аыхю тясири тувра.

Писателси думу жара жанриириин эсерарра гъидик1ну. Думу аыхю, адлу, бажаранлу шаирра, драматургра ву. Дугъан шиърар ва поэмийир аыхю гьевесниинди, тясирулуди, юк1в хъади урхури шулу ученикари. «Дарч1иди кивур» - 8-пи классдиъ программайиинди гъябгъюра «Дарч1иди кивур» поэмайиъ совет деврин эскерин гъунар, ватанпервервалин гъисс, дугъан гъалибвалин дуб ачухъ anlupa.

«Эреллер» поэмайиъ сикин дарди кьюгъне аьдатарихъди гъябгъюрайи женг улупура.

Жяфаровди хъана гужли, уткан, уччуу шиърар ва поэмийир гъидик1ну.

Поэзияйин эсерарилан гъайри Жяфаровди драмайн эсерар гъидик1ну. «Муч1увалиан акувализ» к1уру пьеса табасаран литературайиъ асла ц1ийиб ву. Халкъдин тарихдиъ ва культурайиъ думу сабпиб ву. 1935-пи йисан Даггизди Варисоюздин писателарин

союздин съездиз тялукъ вуди милли ч1алариинди ужуб эсериз конкурс мялум гъап1нийи. А. Жафаровдин «Муч1увалиан акувализ» к1уру пьеса премияйинди лишанлу гъап1нийи. Пьесайъ табасарандин гъякъикъатдин гъагъи вахтарикан саб вахт-революция къурмиш ар1урайи вахт улупна.

Гъаму 2009-пи йисан А. Жяфаровдин 100 йис бабкан гъашихъанмина тамам гъабхыну. Гъайиф, 60 йисант1ан уьмур тувундар А. Жяфаровдиз. Эгер, ц1ибсана уьмур тувнийиш, дугъу хъана гизаф эсерар дик1уий. Чаз туvu уьмриъра дугъу гизаф ужудар, адлу эсерар гъидик1ну, ва дураг аыхю аыпкъниинди халкъари урхура.

Дицдар инсанар даималу ч1иви инсанар ву.

1969-пи йисан писатель ихъ арайиан гъушну, амма дугъан ччвур ва эсерар ихъ арайиан дургудар.

А. Жяфаровдиз табасаран фольклорин жюриир ужуди аygъяйи. Дугъу табиа1тдикан фольклорилан аыхю аыпкъниинди к1уру гьевес айи. Халкъдин мяълийирихъна, нагъларихъна ачухъ ар1уз читин, саб фициб-вуш аыхю мюгьюббат айи. Халкъдин яратмиш атШар дугъу Дагъустандин вари халкъарин девлет вуйиб гъисаб ар1уий «Эреллер» (Дюрхъян сир) эсериъ дугъу халкъдин мелзナン яратмиш ар1бар аыхю устадвалиинди имлетмиш гъап1ну. Дурагин бинайин Сейрандин швушв хругандин мяълийир ва милар яратмиш дап1на. Поэмайъ аьсрарин фольклорин ашкъвар мяълийирна табасарандин литературайин шибрит1диъ гъван ипну, дидин эсериъ халис художественный устадвал багъиш гъап1дарикан сар вуди дюзди гъисаб anlyura.

Хъубпи классдин табасаран литературайъ му деврин эсерар лап ц1ибт1ан улупну адар: М.Шамхаловдин «Биц1и ватанпервер», П.Аслановдин «Теклиф», Ш. Шагъмардановдин «Гатдин чирккв» А.

Агъмедовдин «Хъадукар», «Ригъдин нурарихъди» ва гъ.ж.

Школийириз вуйи программайиъ М. Шамхаловдин «Баркаллудар», «Биц1и патриот», «Хъадукра», «Улдугну гъибихъу баҳт», «Гъалибвал», роман «Чирагъ нирин дерейиъ», «Къаби Гъясну гъап1у ихтилат» ва ж. улупна. Мидланна гъайри сабшвнуб ихтилат классдиан гъирағъдиъ урхуз тяйин дап1на. Дураикан гъарубдикан жа-жаради улхуз мумкинвал адрувализ лигну ухьу хъубпи классдин хрестоматияиъ тувнайи «Биц1и ватанпервер», эсериэ лигидихъя.

«Биц1и ватанпервер» к1уру шиърин-поэмайин анализдихъ. хъюгъяйиз мялимди урхурайидар шиърин мянайин гъаври ахънаш, аыгъю дап1ну ккунду. Эгер урхурайидар бегъемди гъавриъ ахъну адарш, мялимди шиир чав дубхну ккунду, шиир урхбалан къяляхъ мялимди биц1идар гъаври ахъувал тасдикъ ап1бан бадали саб-швнуб суал тувру.

1. Му гъядиса фила гъабхъиб ву?
2. Советарин Союздиин фашистар алархъну к1уру хабар гъеебхъган, совет инсанари фициб жаваб түвнийи?
3. Гъаз шаири «Баб-Ватан» уьбхюз к1уру гафар ишлетмиш ап1ура?
4. «Хайн душман», «пис ният» ибарийр ишлетмиш ап1ури, душмандикан кидибтай!
5. Шиъриъ к1улин игитрин сурат улупру ц1арап; агай.

Фицдар текрар шлу приемариинди биц1и игит гъайгъушнаъ айивал улупна?

Эгер урхурайидариз жавабар читинди алахъуруш, мялимдихъан дурализ кюмек ап1уз шулу. Мисалназ: Собрание ккудубк1бахъан Гъурбан «хил ккивну шархъликк, деъну имии».. Чпин айвандихъра

думу «шархълиkk хил ккивну дэньнайи»..

6. Гъурбну дявдиз фициб кюмек туврайи?
7. Сарун фицдар ватандаш'валин лишнар ка Гъурбнак?
8. Гъаз дугъу тамашийирин ваҳт дар к1урү?

Суалар, гъелбет, жара саягъ дивузра шулу. Суаларинна жавабарин метлеб урхурайидариз аыгъювалар тувуб ву. Урхурайидариз шиир аыгъювал ачухъ гъабшиган, игитрин шикил ачухъ ап1бан ляхнихъра хъюгъюз шулу. Урхурайидарихъан санурихъан ватандаш'вал, зегъметниин юк1в аливал Ватандиз буржлу духьну ккунивалин гъаврий ахънайивал ва жара хасиятнан лишнар фикирназ гъадагъну жигъил игитрикан ихтилат ап1узра шулу. Хъа хулаz тувруган, урхурайидариз; шиир сесниинди гъисс ап1ру саягъ убхуз дубгъай дупну табшурмиш дап1ну ккунду.

Шиърикан вуйи ихтилат ккудубк1ури, жигъил ватанпервер Ватанди ва халкъди фициб чухсагъулиинди тебрик гъап1нуш, гъаму къат! гъурхиш аыгъю шул:

Ихъ игит Гъурбнан,
Зегъметар аяян
Шулу халкъариз.
Гъам фронтариз.
Гъюрматлу қагъзар
Гъюри шул бализ.
Гъурбнан мухриин
Медаль «Зегъметдин»
Рябкъюра, лигай!
Му ихъ игит бай
Гъурбансир хъупаз,,
Лап фикир тувай,

Аферин увуз,
 Ккуни бай учуз!:
 Яв му зегъметар
 Гъич дургрудар дар;.
 Увкан халкъ, Ватан,,
 Рази ву, Гъурбан.

«Биц1и ватанпервер» к1уру шиъриъ улупнайи ч1иви нумунайи урхурайидарин к1ваз гъис дарап1уз мумкинвал адар. Урхурайидариз чпин абириин, бағагълуйириң арайиъ дявдин иштиракчийр к1ваина хуру.

Гъаци вуйиган, «Биц1и ватанпервер» мялимдихъан урхурайидариз ватанпервервалин тербия тувбан ляхниъра ишлетмиш ап1уз шулу. «Биц1и ватанпервериъ» шири дявдин вахтна саб гъулаъ биц1ибали фронтдиз кюмек ап1бакан кидибтна. Амма му гъядисайиъ далуйиъ айи вари халкъдин игитвал рябкьюру. Миллионариинди дишагълийири, къабидари ва яшнаккна хъуркыну адру биц1идари дявидиз душнайдарихъанди зегъмет зигурайи. Ихъ уълкейин урхурайидари дарсарихъан фабрикариъ, заводариъ, колхозариъ ва фермийириъ ляхин ап1ури, фронтдиз чпиҳан шлу кюмек гъап1нийи¹.

Шамхаловди дявиди гъаши игитвалариқан, биц1идариқан, халкъдин зегъметнахъна вуйи аышкынакан, бағъри гъулкан, Ватандикан хайлин шиърар кадагъну. Амма, къайд дап1ну ккундуки, дугъу чан асас къувват прозайин яратмиш ап1бариз туври гъахыну.

Дугъан «Чирагъ нирин дерейиъ», «Дюзмиш гъабхъи дере» к1уру романари табасаран литературайиз ахю къувват тувну.

Романариъ гъягъюрайи гъядисайир гъулариъ гъулан мишишат

¹М. Юсуфов. Школирий табасаран литература агъю ап1бан бязи меселайир. Мягъячкъала, Дағъучпедгиз, 1982.

коллективламиш ап1ру, яни, колхозар тешкил ап1ру вахтари гъахьидар ву.

Дураг гъяракатниинди улихъ гъябгъюрайи тариходиъ архъна. Хъа дурагин игит хасиятариъра чпи дюн'яиз адаънайи сикинсуз вахтнан лишнар уч1вна.

Гъякълуди улупнайи халкъдин уъмрин гъяракатар, совет ватанпервервалин лап деринаиз душнайи чтивар, обществойин ужударстар фикрар, ишигъламиш ап1уб Шамхаловдин яратмиш ап1барин таза хъуркъуваларикан—къайда ву. Му къайдайи романар дик1рурин таза хъуркъувалариканси табасаран литературайира социализм реализмийин къайдайир аygъю дап1найиваликан шагъидвал anlypy.

Шамхаловдин романдин хъуркъувалар ва камивалар таза гъякъикъат таза художествоин къайдайииндиги улупбаъ рякъюру. Дугъу гъубшу деврин гъяракатар, ватандин дяви социализм реализмийин къайдайииндиги улупну.

Автори ц1ийи уъмур тешкил ап1урайи коллективдиз алахъу читинвалар диди гъазанмиш гъап1у хъуркъувалар, рякъюъ гъелелиг имиди гъузу камивалар вари ачухъди улупну. Гъаддиз романдин халкъдин гъубшу деврин уъмрин ч!иви пай пуз шулу. Диidi урхуруин улихъ думу вахтнан уъмур гъати рангариинди яратмиш ап1уру.

70-пи йисарий Шамхаловди «Женгчайир» ва «Дагълариъ т1урк1бар» к1уру чан аъхиримжи повестар гъидик!ну. Му повестариъра Октябрин революция хъайиз ва дидин къяляхъ гъахъи гъядисийир at1агна, Мидланна гъайри, му эсерариъра Шамхалов чав кадабгъу колхоздин игитарикан вуйи темайиз вафалуди гъузра.

Зиихъна дибик1найи М. Шамхаловдин романарикан вуйи ихтилатну ухъу саб-швнуб суалихъна хуру. Анжагъ дарс

мялимдихъан жюрбежюр саягъариинди дюзмиш ап1узра шулу.

Зиихъ ухьу къайд дап1найи М. Шамхаловдин яратмиш ап1барин хусусиятириан мялум шулаки, писателин ч!атху прозайин эсерари табасаран литературайиз социалист реализмийхъна вуйи рякъ ачухъ ап1баъ ахю роль уйнамиш гъап1ну.

Хъубпи классдин хрестоматияйъ М. Митаровдин му йисарин эсерар улупну адаршра, М.Митаровди му йисари табасаран литературайъ зурба роль уйнамиш гъап1ну. Мут1алиб Митаровдин ччурнахъди табасаран литературайъ лиро-эпический ва тарихдин поэмийир, философияйин лирика, халкъдин тарихдихъна илт1ик1увал арайиз гъюб аялакъалу ву. Дугъан яратмиш ап1бар биографияйихъди ахтармиш ап1уб лазим ву.

Совет деврий Къ.Рамазановдиз, М.Къурбановдиз, Ш.Шагъмардановдиз, Гъ. Альмурадовдиз, Ш.Къазиевдиз, Ю.Базутаевдиз, П.Къасумовдиз, Ш.Гъядимовдиз, Гъ.Гъусейновдиз, Гъ.Гъяжиевдиз, А.Альгъедовдиз, А.Ханмягъяммедовдиз (урус ч1алниинди бик1ур) ва жарадариз литературайин институтдиъра урхуз мумкинвал шулу. Дагъустандин писателарин Союздиъ гъаммишанлугъ вуди табасаран литературайин секция либхуз хъюгъру. Поэзияйиси, драматургияйиъра 50-70-пи йисарин уъмриъ гъаши 'валар ат1агуз хъюгъну. Гизафси обществойиз лазим вуйи образ тартиб ап1увализ артухъ фикир тувру. Литературайинна фольклорин проблемийир артмиш ап!увал гъати 30-40-пи йисари А.Жяфаровдин, М.Шамхаловдин артмиш'валариз кымат диври артмиш ап1бан материалар китабарин гафнан макъалиириз дахил гъахъну.

Табасаран поэзия артмиш шулайи гъамусдин Дагъустандин литературайин ва экономикайин улихъна дубшнайивалихъди

аълакъалу гъабхыну. Халкъдин уьмур, жямяафтлугъ фагъум за хъпахъди халкъдин яратмиш'валарин гъевесра за гъабхыну, гъаддихъди сабси эдеб, гъир'ят заан дережайиз хури, инсанарин психология улупну ккуни месэла улихъ дугъубжвну. Шаирар вуйи А. Жафаровдин, М.Митаровдин, М.Шамхаловдин, Къ. Рамазановдин ва Ю.Базутаевдин, Ш.Къазиевдин, М.Къурбановдин, Ш. Шагъмардановдин, П.Къасумовдин, П.Аслановдин ва жарадарин творчествойиъ гъийин деврин проблемийириз гизафси фикир тувра.

Халкъдин тажрубайихъна, аьсрариинди гъадабгънайибдихъна, геройин гъиллигъ, дугъан фикрин философияйин тереф за ап1уз сикиндарди илт1ик1ура.

Лиrikайин асас лишан думу "фагъумдин лирика" хъуб ву. Фагъум тарихарин сяргъятариан ва гъядисийириантана ухтиси ут!убччуру, фагъумди гъушу дявийир улихъ рякъюри ч1ивиди дерккру. Гъадму жюрейин фагъумдин сюжетдин ц1арар М.Митаровдин деврин поэзияйиъ ккудулб1айиз гъац1къял дибисну гъябгъюра. Фукъан Митаровдин поэзияйин тематика яркъу гъап1ишра, фукъан творчествойин жергейин к1алиб дигиш гъап1ишра, дугъан шиъариъ дявдиан касдин хажалатнан фагъами агъавал аплура:

Муч1у гъул сакит ву гъаргандиз,
Апрелин к1улариъ мич1ал ву гъава;
Анжагъ ялгъуз акв рябкьюи ц1умгъялси,
Му гъулаз ярхлаан гъилигу вахтна.
Вахтар к1уруш, духьну айи гъац1ийишвар
Вари архаин духьнайи вяда вуйи:
Ккудул1ну адайи мегъел ахълушнар
Бабарин юк1вариъ дерд ц1иб адайи.
Йиз хлий айи гъясайи абгури жил,

Гъушза узу ц1умгъял аквнахъна думу,
 Лигуруш, гъари шархълиkk ккивну хил,
 Шулу хъаран улихъ ялгъузди деъну.
 К1улар хъаърайи дугъу, рибгъури рюкъ,
 Сефил сузийр кумгъриан завуз гъаъри.
 Улариан чан рубзури айи нивгъ,
 Чан айи-адру бай к1ваина хури.

(«Бабариз рякъюра нивк1ар»)

Гъийин йигъян дявдин ва дидин иштиракчийрин гъякънан месэлайир лапра уч1руди дугъужвна. Халкъдиз дявди туvu бедбаҳт ктарди, совет халкъди дявдиъ гъап1у игитваларилан ц1ар алдатну, гъи к1ура Яна, к1ура гъи, Сталиндин гъалат1 вуди халкъдин нуфус гизаф арайиан гъушну, шлихъан дураги жанар тувну, саб гафниинди, гъийин халкъдин фагъмиъ куч1лин синигъ ипну, халкъ ахмакъ ап1уз чалишмиш "тарихчийрра" арайиз дуфна¹.

Дугъриданна, тарих ккунибси гъулайди кник1уз аygъю устийир ц1иб дар, амма дураги чиб гъадму вахтна дявдиъ гъашидарин йишв'ин дерккну, дидин гъядисийир, халкъдин игитвал, фашистариин гъалиб духъну ккунивал фагъумдиз хуз даккунди рихшант ап1уз чарийр агура. Гъаци вуйиган дявдин девриъ гъашидарин фикрап аygъю дап1ну, думу ватанагълийиризириз дериндиан дюз кымат туубу варихалкъдин гъи асас вазифирикан саб шула. (Зиихъ къайд дап1найи "тарихчийр", дявдиккан фу чара дап1нурда чин к1ул ккадабгъуз миж кади гъаши касарикан ясана дурагин тухмарикан шул). Дявдин къялхъян вуйи читин йисарин шаирари, писателари чин эсерариъ инсандин девлетлу к1ван аылам, фикрин дережа, дугъривал, гъюбхю женгчийрин рюгъ, чин произведенийириз хури

¹ Юсуфов М.Г. Табасаранская советская литература. Махачкала: Дагучпедгиз, 1986.

шулу, - гъамцдар герояр ву табасаран шаир М.Мигаровдин эсерарин игтарра. Магъа дугъу чан сабуну шиъриъ дявдиан хъадакну дарфи веледарин бабарин язухъ зигури, гъира чан веледдиз ккилигурайирин дерд ухъухъди пай апбура:

Курк1ну ккунди чpin улар баярик,
Ккилигурал бабар гъира баяриз.
Хайнари ц1ийир керчри а дявдик,
Хъана зулум алап1уз ккунди бабариз.
Ккунду гъи гъарсар кас лап гъаври духъну,
К1ваълан гъадраъди гъушу думу вахтар:
Ислягъвал дюбхуну ккунду, гюзчи духъну,
Бабариз дярякъюз сарун пис нивк1ар.

("Бабариз рякъюра нивк1ар")

Митаровдин му йисари гъибик1у лирикайин поэзияи ухъу хъана ккудущу вахтарин йигъарихъна дурхну, ц1ийи к1улт1ан ярхла гъядисийириз гъийин улариинди лигуз гъитра. "Иран хараб" (1968), "Ифдин гъарзар" (1973), поэмийириъ му ачуҳъди рябкъюра. Йирхъц1урпи йисарин ахирариъ табасаран литературайиз хъанара яркъу сюжетдин А.Жяфаровдин "Эреллер" поэма ачмиш гъабхъну, думу йисар Жяфаровдин творчествойиъра бегъерлудар гъахъну.

Гизаф къадар шиърар ктарди "Чийир" (1959), "Дарч1иди кивур"), "Бегъерлу йис" (1967), "Уъмур бадали" (1969), "Мавзолейиъ" (1968) поэмийир, "Спичкайиъ айи холодильник" ихтилатар, "Бид1идар" к1уру ихтилатарин гъварч (1965), "Хлинцар кайи зиянкар", "Закурин рякъ" (1964) повестар, ккудубк1уз дарши роман «Накъвдиъ концерт», "Таригъули (1967) пьеса ва жара эсерар гъидик1ну.

Жяфаровдин эсерар заан идеяйиндар ву. Гизафси писателин вари произведеныйирин девриъ ихъ общество улихъна

гъяракатарихъди, табасаран халкъдин уьмрихъди айидар ву.

Поэмайиъ фольклорин эсерарин гъурулушдиз хас вуйи къайд ишлетмиш дап1на: махъвракси, габнариз сат1иди сариз бай, риш хъуб, девлетлуйириин ва касибарин хасиятар к1ару рангариинди улупуб ва ж.

А.Жяфаровдин бик1бариъ Ватандин Ахю дявдин темайи зурба иишв бисура. "Чийр", "Дарч1иди кивур" поэмайириъ, саб-швнуб шиъратиъ дугъу ватанпервервалин гъиссар ихъ улке фашист душмнарихъан уьхру гъунарлу касар улупбиинди ачухъ апбура. Дугъан поэмайир шаирвалин къайдийириинди дидик1на¹.

"Чийр" к!уру поэмайиъ Ватандин Ахю дявдин йисари гъабши урус халкъдинна Кавказдин халкъарин дуст вуйи учительница Марияйин ва дирбаш, к!убан зегъметчи дагълу Зейнабдин образдинди улупна. Дириъ шубуб пай жара апбура; ислягъ зегъметдин дявдин улихъна йисар, вари совет халкъдин гъахури гъаши гъизгъин дявдин йисар ва дявдин къяляхъна ваҳт шикиллу гафариинди шаири сабпи пайнаъ Марияйинна Зейнабдин, Василийинна Гъайдран уьмрихъ ва марцци зегъметнахъ хъайивал, дурагин баҳтаварвал уьмур адлу апбура. Шадлу гъиссар деринди улупуб метлеб вуди, дугъу поэмайиъ Марияйина Зайнабди биц1идарин шинтахъ апбура мяълийир хура, дурагин уьмрин, чин чиркварихъ хъайи псинч!арин гъайгъушнарихъди тевра..

К1ваин ализ: Зайнаб, Мария шадди
 Псинч1ариз лигури шуй, айлхъюри.
 Баб дит1ибхну айвандиккна хъубкыиган,
 Мукъаъ гъатху гъямгъямарра рякъюйи.
 Псинч1 шадди баяриз ип1руб тувну,

¹Юсуфов М. Г. «Табасаран литература». Махачкала, ДГУ ИПЦ, 1992.

Ярхла дагъдин қ1ак1арихъна т1ибхуйи.
Марияна Зайнаб дидиз лигури,
Чпин биц1идариз лай-лай урхуйи.

Хабарсузди гъафи къурхуллу дявди аку мяълийир ва шад мукъмар ч1ур аплуру. Ватан уъбхбан бадали кьюриддин жиларра «ц1ийир кархъну ургурайи йишваз" гъягъюру. Му эсериъ халкъдин арайиъ айи дуствал, багъри Ватандихъна вуйи ккунивал марцциди ва ачухъди улупура.

Йирхъц1урпи йисариҳъанмина табасаран литературайин арайиз ц1ийи шаиарин сесер арайиз гъюз хъюгъру: Къ.РамазановДин, Шамил Къазиевдин, Юсуф Базутаевдин, Муслим Къурбановдин, Шагъвелед Шагъмардановдин, Пирмягъяммед Къасумовдин, Пирмягъяммед Аслановдин, Багъир Ражабовдин, Гъюсейн Гъюсейновдин ва жарадарин. Дурагин творчествойи саб терефнаан багъри литературайин аъдатар давам аплури, тмуну терефнаан - ц1ийи идеийир хуру.

Му йисари жигъил писателарихъди республикайиъ гизаф ахю серенжемар, гъар йисан совещанийир, семинар, гъахури, ужударстар произведененийир ерли ва республикайин печатдиъ, журналариъ чап аплури, гъадихъди сабси гъарсариз чан хусуси маш улупуз хайлин мумкинвалар шулу. Гизафдарин эсерар сат1иди вуйи "Тазар" (1975), "Чирагъ" (1976), гъварчариъ, "Аку ц1адлар" (1977), "Ярхла рякъ") Ш.Къазиевдин; "Бахтлу хияларин вахт" (1977), П.Къасумовдин; "Ахсрар"(1974); "Хъадукран мархъ" (1976), "Умрин гъар" (1979) Ю. Базутаевдин; "Къюбпи баҳт" (1979) Ш.Гъядидовдин; "Чархачи" Ш.Шагъмардановдин ва гъ.ж.; Муслим Къурбановдин, Малик Гъясановдин, Абумуслим Аъгъмировдин, Гъюсейн Гъюсейновдин эсерар сат1иди вуйи шиъратин гъварчариъ чап аплуру.

Гъамци саб зиъланди ктухбииинди вуйи табасаран литературайиъ, фукъан жигъил яратмиш'валарин къувватар арайиз гъафнуш ухъуз рябкъюрахъуз.

Жигъил шаирари литературайин чпин аъхюну вакиларихъан ужуб билиг гъадабгъну, халкъдин рюгънан ирснахъна вуйи материал уъбхюри, багъри литературайин успагъи удукъру къувватар чап ап1уз хъюгъру.

Тематика жигъатнаан литературайиз гъаржюре мянайин шиърар ва яркъу эсерар гъюз хъюгъру. Дуарин арайиъ асас йишв халкъдин эдеблуваликан дидик1найи эсерари бисура. Думу темайиз гизаф шиърар дидик1на. Думу темайикан вуйи Ш.Къазиевдин шиърапиз фикир тувхъа. Ш.Къазиев ихъ литературайиз 60-пи йисарин аъхирий ачмиш гъахъну. Дугъан шиърапин гъварч 1976-пи йисан удубч1вну. Гъварчнаъ аий шиърапиз гъилигган, гизафна-гизафси эдеб, намус уъбхбан тереф бисури, автори чан вари чалишмиш'валарин къувват гъарсаб келимайин к1алиб успагъи хъуз жалб ап1ура ва гъаддихъди сабси шиърин асас гъурулуш уъбхюри, мяна гъавриъ ахъуз гъулайди шлуб ву.

Гъаму терефнаан "Жил ва инсан " к1уру шиир улупуз шулу. Диidiъ тевбар, аку метафорар ва хайлин поэзияйин дакъатар, Жилин успагывал, инсандин къисмат ва дугъан ижми сабур удулан бадали духна. Шиъриъ классический жанраиан вуйи произведенийирин персонажарра текрар ап1ура:

Йиз багъри Жил,
Йиз аъзиз жил, к1ван мурад,
Эгер вари
Уч гъап!иш яв хажалат,
Аълам абц1ур,

Ургубан ац1ур аършар...
Фици думу
Сир инсандин к1ваъ убшна?
Аъзиз Инсан,
Читин дарин яв къисмат!
Наънан вуяв
Гъадмукъан зурба къудрат?
Даршиш Данко
Дарин бушу ихтилат,
Хъа Прометей Вуйин яв гъякълу сурат?

Шиърин аъхириъ, вари эсерариъ ч1ивиди ва сабурлуди рябкъюрайи жилиз шаири суал тувра, ва думу суалназ жаваб ухъу - ч1иви ва фикир тувнайи инсанди тувур к1ури дугъан миж ка.

Инсандинн
Дубхъну ава ихтибар,
Ивну хилиъ
Зурба гьюкум ихтияр,
Амма фу-вш
Тувуз гъубшну яв к!ваълан –
Ачухъ рякъюъ
Гъаз ургру ув'ин инсан?

Шаири гъарган абгурайи ц1ийивал, к1алиб тяжублудар, фикрикк каърудар ву. Дугъу ишлетмиш ап1урайи аллегорияйинди инсандин гъяракат ва хасиятар жара тадарукарилантана, гъиссарилантана гъавриъ т1аъра. Ишлетмиш ап1урайи поэзия вари дакъатари саб мянайихъна хура: инсан халкъдин гъуллугънаъ хъуб урхурайириз швнуб сабан чан, ялгъуз чан шаирин ч1алниинди к1ваин

ап1ура ап1ура.

Яваш дарди ебгури ава мухриъ,
 Сикинсуз тки, фу пуз ккундууз узуз?
 Дарш жакъвлизси, йибт1найи муч1у кьефсиъ,
 Азад дубхъну ккундууз завуз т1ибхуз?
 Даршиш "дурп-дурп" ап1ури биц!и аьлим,
 Дюзмиш ап1урана жини аьламат?
 Сарин к1вазра гъамусдиз дарфи мяъли
 Хабарсузди увуз дубхънайин кьисмат?
 Фу гъюрухъя му яв мяълийин гъурд'ан?
 Шулин дидхъан жилин дерд ап!уз яваш?
 Фукъан гужлиб вушра, ширин бенднакан
 Шулин гаш'ан йик1урайириз лаваш?
 Уьбхюраву дердер-къазийирихъан мухри,
 Курк1уз гъйтдар мик1ар, мархъар, ригъ, аяз,
 Амма уву агурава дердер вари
 Наан? Фила? Шил'ина гъафну вуш? Гъаз?
 Ккебехъна юк1в, аьгъ ап1ури дерд вари,
 Хажалат абгура наан ашра чаз...
 Йишвди-йигъди ебгури кубсра мухрик
 Къабул дарди сикинвалий айи баҳт...

("Яваш дарди ебгури ава...")

Дявдин темайихъна дарфиidi гъузу шаир бажагъат шул. Учв
 бик1урайи автор дяви гъябкъюр вушра-даршра дявдин бала вардиз
 кубк1ну, гъаддиз дявдикан дарпиidi гъузуз гъашир ц1ибра адар.
 Гъамусдин деврий, гъубшу дявдин йисар к1ваина хури, Къазиевди
 чан шиъратиъ жигъил насил вердиш ап1баз фикир тувра. Дугъу дявди
 туву зийнапр гъамци к1ваин хура:

Вахтарик иццру шулу дявдин зийнар,

Вахтну дураг сагъ апбуру явашди.
Амма вахтнахъанна сагъ ап1уз шулдар,
Дявдин зийнар, эскру гъахи чан к1ваъди.
Гъамус эскер къаби дубхъна, чан худлиз
Махъвар апбура дугъу гъюркан, сулкан...
Гъаз ккебехънайк1ан думу, к1ул дап1ну ис,
Худли гъапиган: - Кидибт узуз дявдикан!

Шиърин аъхириъ къаби эскру худлиз дюзи жаваб тувра:
Гъарах, йиз бай, тамшир ап1уз вахт дубхъна,
Дявдин тамаши Семедрихъди ву ап1ин.

Ш.Къазиевдин сабпи раЖари удубч!ву китабдиъ поэма а. "Klapu арс" - гъамциб чвур иливну автори чан эсериин. Му поэма "Мани р гъарзар", "Барсик1ай", "Нит1ариikk пир", "Ямисат", "Нивк1" к1уру паярикан ибарат шула.

Поэмайн сабпи пайнаъ ватан душмандихъан убхбан женгнаъ улупу игитваликан бик!ура. Му ургур чвийрикан ва сар чуччукан вуйи ихтилатнаан аygъю шулу. Поэмайн ккудубк1ру пай «Нивк1» Душваъ шаири гъashi гъядисийрикан чан фикрап улупура, Табасарандин тарихдикан бик1ура¹.

60-пи йисарин табасаран литературайин яратмиш ап!барик ва думу артмиш хъпак Къ.Рамазановдинра аъхю пай ка. Дугъан поэзия ч1ал гъииди гъавриъ шлуб ву. Дугъан сабпи шиир ягъч1вурпи йисарин къялариъ чап гъап1нушра, асас бик1бан аъхю бегъер йирхъц1урпи йисариз къайд шула. Къ. Рамазановди табасаран литература швнуб-саб терефнаан девлетлу сюжетарихъди, идейирихъди, темийирихъди заан бик1бан устадвалиинди девлетлу

¹Юсуфов М. Г. «Табасаран литература». Махачкала, ДГУ ИПЦ, 1992.

гъап1ну.

Думу вахтна чав хайлин яратмиш гъап1у ва чапдиан удучв1найи китабарик "Аку умуд" к1уру китабди лайикълу йишв бисура. Диdiъ уымриъ алахъурайи жюрбежюр нукъсанвалар тянкъид ар1ру эсерарра а. Хъа мюгьюббатдикан вуйи шиърари табасаран поэзияиз деврин мукъмар хура, Востокдин поэзияиз хас вуйи «газел» дугъу ихъ ч1алнаъра мюгъкамди ишлетмиш ар1уз шлувал субут ар1ура!

Мак1ан узуз: Гъаз лиурва ацагну?
 Лигбаъра чан меъли къастар шулдарин?
 Мюгьюббатнан ялав машинаъ ат1абгну,
 Аышканан эвел ишаратар шулдарин!
 Мурслин са-саб гугар кахъри убхури,
 Гъалвик кюйир - айламатар шулдарин!
 Къюр кас дусну са-сабди гаф улхури,
 Сяйтар'инди хуш сюгъбатар шулдарин!
 Къабул шули саб гъиллигъ гъи, саб закур,
 К1ваз нур хру мюгьюббатар шулдарин!
 Хъа аышкъ гъабшиш рякъ дибрихъру пис яркур,
 Ккудуку1ру айзиятар шулдарин!
 Аышкану ккағъну айир духъну пашман-кур
 Шархълиkk хилар ккивру вахтар шулдарин?

Жара жанриихъди сабси дугъу табасаран литературайиъ иирхъц1урпи йисарин эвелариъ сарпири вуди басня хувалира ихъ литература авадан шулу. Дурариъ инсанарин жюрбежюр гъии дару гъиллигъар дериндиан гъавриъ ахъруси рихшант ар1ура.

Табасаран литературайиъ, гъайифки, сатирайин эсерар гъелелиг ц1ибт1ан адар. Гъеле ихъ литературайиъ гъацдар произведенйир алахъуруки, тамам ккебгъну ккудуку1айиз зарафатнан, урхурайири инч1 рибшвру гафкъан ктрудар. Къ. Рамазановдин эсерариз дициб

нахуш'вал аygъдар, дугъу табасаран литературайиз духнайи сатирайин ва юморин шиърари йирхъц1урпи йисарин литература думу наан саб хайлин заан дережайиз адап1ну. Магъа гъамцдар шиърарин ц1арари.

Учв гьюжаткар ва абдалур
Хъпаз лигну Мазнан Гъяжи,
Гъуландари лак1ам тувур
Байдимиди мугъаз "дажи".

Эвлемиш хъпан къяляхъ, хпири тягънийир ерхъури, Гъажды гъуландар уч дап1ну, чан лак!ам алдагъуб ккуун аплуру. Дугъаз ц1ийи лак1ам тувру: "Гъудугъ". Шад духнайи жилир дяркъну, хпири к1ур:

– Эй дивана,
Нягъякъ харжар гъап1да уву.
«Гъудгъикан» сад йислан хъана
Аъхю дубхъну, "дажи" шулу.

("Гъудугъ" шиир)

Къ. Рамазановдин "Klary хинк1ар", "Авам" к1уро ва жара шиъариъра му жюрейин гъюдли кялхъбар ц1иб адар.

Дугъриданра, литература халкъдин гъир'ят, намус ва эдеб ву. Эгер шубуб гафнан мянайин шарт1ариз дибик1найи эсери жаваб туврадарш, думу литературайихъан ярхла ву.

Гъарсар шири литературайиз чан хусуси лишнар хуру. Ю. Базутаевди чаз Ватан, инсан ккунивал улупура, П.Къасумовди - гъамусдин эскрарин уымрикан вуйи тема литературайиз дубхна («Бахтлу хияларин ваҳт»).

Юсуф Базутаев табасаран урхуриз ургц1урпи йисарин эвелариъ гъахъну. Дугъан тематика, ихъ уымурси, гъар жюрейинуб ву.

Дугъу багъри юрднахъна ва Ватандихъна вуйи байвалин

мюгьюббатдикан бик!ури чан творчество ккебгъну. Табиаътдикан ва дустарикан вуйи фикрар ачухъ апбура. Халкъдин мяълийирихъна багахъ вуйивали дугъан шиътарин къувват гужли апбура, урхурайидар дурарин гъавриъ шула, хъа чиб шиътар хъпалгдар, гъюдлидар ва урхуз рягъятдар ву. Гъаму шиир Базутаевдин сабпи шиътарикан ву, думу учв Ватандин эскервалин гъуллугънаъ айиган гъибик1уб вуйивализ шак адар.

Базутаевди чан эсерариъ чаз ватан ккуниб, думу гъарган гюргегди гъубзуval чаз варит1анна гирамиди вуйиб ашкар апбура.

Гъудган апбуру кас фици
 Илт1ик1уруш къиблайиз,
 Гъариблугъдиъ йиз гъаци
 Улар увуз лигуриз.
 Табасаран, йиз Ватан,
 Вува уву йиз къибла:
 Яв терефназди гъарган
 Лигурза айиган ярхла.

("Йиз къибла")

Гъаму жюрейиинди, анжагъ хусуси жилгъайиъди, ватандин, думу ккунивалин шикил улупру ва ад за ап1урайи шиклар иирхъц1урпи йисари табасаран литературайиз сабпи лик алдабгъу П.Къасумовдира гъартефлуди хуз хъюгъру. Шаири ахю гъевесниинди ватандихъна вуйи мюгьюббатдин геренар улупура:

Тяриф дариз, гъюрайи гаф вуйиз гъарган,
 Аъзиз вузуз йиз жанси Табасаран.
 Увуз хялижв гъаши яз касдин к1ваан
 Хиял гъюру рябкъюз ккунди сабансан.
 Салам тувну увухъна яр-дуст гъиган,
 Ккунш хал вува, ккундушсана ресторон.

Уьру жил ккайи халачайиин деиган,
Гъайран ап1урва ву, йиз Табасаран.

П.Къасумовдин му шиир чан сабпи яратмиш'валарикан саб ву.

Амма шиир яратмиш ап1ру вахтна учв набалугъди, шаирвалин зиквар хлинццариина гъафундаршра, гъаму шиърин ц1арари дугъаз ахю литературайиз т1ирхуз ял хъипра. Сакьюдар ц1арари секи табасарандин успагы шикил тувра: душван дагъларин гъяйбатвал, уьмарат халкъ, гюргег халачайирин юрд, душван марцци ц1адларин булагъар, гъацира ахю ватандихъди дидин сат1и хал вуйиб ва халкъдин гъиллигъ.

Му мяъли 1971-пи йисан Москвойиъ Дагъустандин литературайин ва искуствойин декада гъябгюри гъashi йигъари Чайковскийин чвурнахъ хъайи театрин сягънайиин Ж.Къурбановди гюргевалиинди гъап1ну.

Думу йисарин табасаран литературайиз П.Къасумовди саб жерге мюгьюббатдин лирикайин шиъррара хуру. Думу шиърарий ккунирихъна к1ван марцци гъиссар улупури, жуван халкъдин меденият, уьмрин ва яшайишдин колорит улупуз чалишмиш шула. Думу циклиян "Маншалла устад" шиир улупуз шулу.

"Яраб, дустар, шуран к1ваълан гъябгюрин,
Чюнгрин сес туври алахъу гугар!
Яраб узхъан дарпиidi къара гъюрин:
"Ялхъвнiz удуч1в, ккунири кахъра гугар!"

П.Къасумовдин бязи эсерариъ урхурайир улихъдин тарихдин йисариз хътаури "Табасарандиина ригъ" поэмайиъ революцияйин йисар ва дидин къялхъян вуйи дагълу гъулан яшайишдин дигиш'валарикан бик1ура.

Темайинна идеяйин сяргъятар яркъу ап1бар гъацира

Б.Ражабовдин, Ш.Шагъмардановдин, А.Альгъмединовдин
яратмиш'валариъ рякъюру.

Б.Ражабовдин "Уву нянатламиш ап1ураза" шиърин ц1арар халкъдихъна гъарай вуди ерхъура. Дугъян интернациональный темири дуствалин, сабвалин мяна халкъарин арайиъ гъаргандиз вуди тасдикъ хъуз инсанарик рюгъ кап1ра.

Чан ватандиин такабурди ва дидхъян юк1в убгури дидик1найи шиърар "Табасарапдин рюгъ", "Тамам гъахъну ихъ халкъдин мурадар", "Сенграр" ва гъ.ж. чан таярихъна дикъатлуди илдицну дидик1на.

Эпический к1албин творчествойиз Б.Ражабовди ахю хъуркъувалар гъахну. Гъаму терефнаан "Шаир" к1уру поэма тафавутлу шула. Думу поэма писатель М.Шамхаловдиз бахш дап1на. Поэмайн эвел аьдати поэзияйин дакъатариинди ккебгъра:

Завуъ варт1ан ягъал аку,
Хъана саб хяд кт1убшвну.
Нираиз дар гъахъну кыирап,
Дерднан селлер гъахури.
Рапак, Къалухъ, Къаркъул – дагълар
Сикин дарди ишури.

140 ц1арнакан ибарат вуйи му эсери ухди уъмриан гъушу писателин тамам образ Б.Ражабовдихъан ачмиш ап1уз дубхъна. Романтикийин эпизоддий фикриинди накъвариъ шула. Сасдар Шамхаловдин гъубк1найи аку уъмриин бахил вуйидарра гъахъну:

Кам гъахъундар бед инсанар,
Юк1вариз мершв йивнайи.
Накъвдиин яв къалам дипну:
Магъа гъамус бик1 к1урайи.

Гъубшу сягънайиъси Ражабовди романтиканын стилин тереф давам ап1ури, шаирин уъмур суратназ хури, гъати женгнан ришвуб гъяракатнаъ ипра:

Гъюл'ин лепе, гъабхьну т1урфан
Халкъдин ажугъ убхьури.
Сар шли-вуш лепийр аднан
Т1урнигъ "т1арам" йит1ури.

Поэмайн аъхириъ шаир суст ап1ури:

Саламат йихъ, суст йихъ, аъзиз,
Архаин хъуз багъана а.
Гъич сарибра думу женгсуз
Гъибихъуб дар гъавайи.

Гъаму шиъраихъди чан хусуси жилгъайиъди, сарира ашкар дараp1уу гафар агури, гъякъикъатдин аъдати рангариъ гюрчегвал улупури Абумуслим Альгъмирова гъафну. Дугъан шиърап - мураг рюгъан гъарай, к1ван марцци сес ва ватандин нефес ву. Чан шиърариъ дугъу багъри Ватандин ва халкъдин улихъ хъайи шаирин фарз тамам чалишмиш шула. Абумуслимдиз чан уъмур жикъиб шлуб альгъюганси, дугъу лап читин темийр гъадагъури гъахъну. "Буржи", «Багъри халкъ», "Гъибди саб вахт", "Читин ву хъуб", "Мик1" ва жара шиърин гъеле саб ччуураги думу шад гележегдихъ хъугъри, закурик миж кайивал улупура.

Гъибди саб вахт...
Гъерхди йиз бали узхъан:
-Йип, гага,
Узуз му яв кеспнакан...
Фициб ляхнлиз
Жалб гъап1унва яв зегъмет?

Набши узуз
 Ирсди гъибтнайи девлет?
 Аъхирхъна жаваб тувра:
 ... Гъибтраза тек
 Хусуси шиътарин гъварч.
 Гъибихъгант¹ан
 Ниарихъ дипнайи гъизил...
 Ягъурлу ц1ар
 Гъибихъган шуйза рази.
 Эгер увуз
 Гъап1иш дурари ц1иб гъисс
 Бахтлувуза –
 Гъибтунза йиз бализ ирс.

("Гъибди саб ваҳт...")

Дугъан талант гизафси "Шубуб гюрюшмиш" к1уру поэмай ачухъ гъап1ну. Диdiъ уьмриъ чан баҳтнахъ хътрукъу дагълу жигъил шуран къисматнакан ктибтура. Уьмрин бинайиин алди Аъгъмедовди чан халкъдин рюгънан чивар агури, инсан улихъна гъягъбан ва дугъаз ккудудук1ру къувватар айивалин шиклар чан эсерариз гъахну¹.

1969-пи йисан табасаран читателихъна Пирмягъяммед Аслановдин "Аку апрель" к1уру биц1и китабдиъ шиътарин гъварч рубкъуру. Дупну ккундуки, дявдин йисарин къялхъян вуйи литературайиз сифте вуди гъафи вакиларин арайиъ табасаран ч1алниинди удуч1вуз хъюгъю сабпи китабарикан думу сабнуб вуйи. Диdxъанмина шаирин шиътарин гъварчар удуч1вну ва табасаран литературайик чахъан шлу пай ижмиди кивуб давам аплура. Думу

¹Юсуфов М. Г. «Табасаран литература». Махачкала, ДГУ ИПЦ, 1992.

гъварчарин сабнуб шиъри учв авторин жумарт юк1в шлубкъан ачухъ апlyра:

Гъач, аъзиз дуст, ич хулаz,
Хялижв йихъа ич гъулаз.
Валлагъ, дидиз барабар,
Му дюн'яйиъ гъул адар.
Уву гъюб'ин шад шулу
Гъулан биц1ир шад шулу.
Сат1и духъну ихъ таяр,
Мажлис ккебгъру бахтавар.

("Теклиф")

Му хялижвди гъач пувал хялижв къабул ап1увалин ахю ад айи халкъдин шаирин дих ву. Мушваъ Аслановди чан багъри гъул Табасарандиъ варит1ан ужуб ву к1ури ад ап1урадар, хъа шаири учв яшамиш шулайи вилаятдин фунуб гъулъра багъалу хялижвууу раккнар к1ван ачухъвалиинди т1аъна к1уру гаф ву.

"Ватан" к1уру мяълийиъ шаири хъана багъри ватандихъна чан ккунивал, дидин успагывал ва чазра багъади вуйивал лапра улупура:

Т1ирхураза яв хабахъна,
Аъзиз ватан, гъат1арцц хилар.
Бабуси зуз мак ап1ина,
Кижикка йиз къяши улар.
Ламун жилик кивраза маш,
Яв кябгъю руг вузуз шириин.
Хъебехъ фици юк1в ебгураш
Увук ижми карсу балин.
Гъисс ап1ураза яв мани нефес,
Ув'ин дабхъу гъарсаб гъвандин.
Йипай, нирап, дарин ичв сес

Ккуни мукъам баб-ватандин?

Ватандикан, уткан табиастьдикан, инсандикан, дугъан гюргеваликан бик1ури табасаран литературайиз ургц1урпи йисари Шагъвелед Шагъмардановра гъафну. Дугъан гъарсаб шиъриъ ц1ийи гъенг марцци гъисс, дерин фикир ва ккунивал ат1агна. Шаирин шиърин гюргег ч1алну, лирикайин назук гъиссари, философияйин дерин фикрари ихъ поэзия уткан апlyра. Дугъан эсерарин тясиrnаккди, урхурайидар гюргевалихъна, аку гъиссарихъна, рягъимлувалихъна уягъ шулу. Ш.Шагъмардановди чан гъарсаб бик1урайи ц1ар, поэзияйин заан дережайихъна хуз жафа зигури, ч1алнан мядандиан ужударстар ктюхюри, гъаму шиъриъ к1урайиганси, дюзмиш апlyру:

Гъибарси, гъярф хъап1ри гъярфнахъ,
Гафарин ц1арап гъитраза кагъзиин.
Ашкьиси, гъисс т1ап1ри гафнаъ,
Бенднан юкъуб сим хъпалгураза шиърин.
...Шиир, албагнайи чюнгюрси, гъязур ву... йив...
Хъа к1ваан гъерхъзуз гафар:
Гагъ чит рябкъюрухъуз дюгюрси,
Хъанара лиг, бегъем дизигнаш симар.

("Гъибарси гъярф...")

Фунуб темайикан шаири гъибик1ишра, ухъу дугъахъ к!ваант1ан хъугърахъа, гъаз гъапиш дугъан гафар аку мархъси тазадар ву:

Ригъра ал... Мархъра убгъура...
(Гъюран сумчир айк1ан яраб?)
Гъаргансиб дар. Аку мархъ ву.
Узу гъалат1 шуладарин?
...Убгъура аку мархъ...
Дидхъан

Гъюра ригъдин ва жилин ниъ.

("Аку мархъ")

Лирика – шаирин к1ван рюгъ ву. Лирикайин игитрин гъиссарра табиастьдин гъиссариан удуч1вура, дурариан имбубсана ашкар шула. Гизаф шиърариъ инсан ва табиасть барабарди сабийшв'инди дийигъура ва табигъ вуди тархъра.

Дявдин темайи секи гъарсаб шиъриз гъийин гъякыкъят ва гъубшу гъядиса чиб-чпихъди сат!и ап!уб хас шула. "Уч1ру сесну нивк!'ан уягъ гъап1унзу" шиъриъ лирикайин геройин фикрар сеснан ва манзилнан ташбигъар тевбиин дерккна. Йишвандин самолётдин сеснахъди геройин адаш хъергра:

...Йигъ мялум гъабхъну, хъа думу деънайи –

Ликар эрхну деу чан, ухът алдабхъну...

...Йигъ мялум гъабхъну, хъа думу деънайи

- Гъадмуганси хилар ахниъ ут1укъну

Ш.Шагъмардановдин секи вари шиърап фикриз, к!албиз хуп'инди аъхиризкъан давам дап1найдар ву. Композицияйикан улхуруш, асас мяна аъхиримжи ц1арари ачухъ аплура, дибдин айгъам тувра. Гъарсаб строфайи, келимайи, монологди, риторикайин ишарайи шаирин чаз хас вуйи хат1накан к1ура. Гизаф шиърин гъисс-темайин шадвална пашманвал ккат1абццбан вая жара ап1бан «мурччван гъван» вуди дийибгъура.

- Наана, нир, жабгъурава,

Гъялак дубхъну,

Каф ут1убччвну мандвариз?

Гъарзуз фикир тувдарва.

Улихъ гъабхъу.

Яв къаст фу ву?

Гъабч амриз!
-Йиз къаст? - гъюлиз рубкъуб.

Анжагъ.

Гъадушваъ йиз рябкъюразуз ахю бахт.
Гуч1уразуз, бисну гъирагъ
Гъузуз йиз йигъар,
Балгуз дархъи гъюлин тахт.

(«Наана, нир, жабгъурава»?)

Табасаран поэзияиз чан хусуси гъиссариз хас вуйи жилгъа дубисну, йирхъц1урпи йисари лик алдабгъну, ургц1урпи йисари умудлуди давам ап1уз хъюгъю Муслим Къурбановдира багъри литература артмиш хъпак чан пай кивну.

Гъякъиқи поэзияин айламат гъадушваъ аки, варжариинди ярхи гафариинди дупнут1ан, анжагъ саб ц1арниинди успагъивалин ери ади к1урайидин мяна тувуз хъуб. Шаирин шиъраихъан шиъраихъна гъяри, гъарсаб эсериъ ц1ийивал, уьмрин утканвал ва халис дагълу вилаятдин к!ван рюгъ кайивал рябкъюра.

Дугъан поэзияин эвел - му ц1ийи таза кюкдин назуквалси, мархълин арсан ц1адалси, инч1 ккайи хъадукарси жакъварин мукъмарихъди хуррамди машна-машди улихъна дуфнайи шикаст ктру ч1иви уьмурси фагъумдиз рябкъюрайи гъякъиқатсиб ву.

Йиф ебц1ури, удубч!вури,
Пагъ лигайчва кюкдиз ц1ийи
Назук кюкю ццийин сабпи,
Увуз хушгелди, хушгелди!
Хуррам дарин мархълин шадвал,
Гъюри айи ягъал зав'ан,
Сабпи мархълин арсан ц1адал,
Увуз хушгелди, хушгелди!

("Хушгелди, хъадукар")

Ихъ поэзияйиъ бязи вахтна саб жюре шаирар алахъуруки, чав саб ражну гъурху шиърихъна кьюбпи ражну хътакуз иштагъ гъурбрудар. М. Къурбановдин шиърар дицидарихъан тафувутлудар ву. Жикъи шиърин ц1арариъ аыхю йишв а ва йиф али дагълариси марцци акв альтрафариз рабгъура. Ц1алц1ам дап1найи думу поэзияйин ц1арар урхурайирин к1вак уьмурлугъди карсну гъузру:

Диржури а чигру ук1ар.
 Такабурди хъаъри к!улар.
 Ис йихъ, гъадагъ арсран гъибар -
 Хъана уву гюрчег ишри.
 Успагъивал увуз тувну.
 Ккун гъаши думу хъадукру.
 Чигси ккун хъувал назук ву,
 Думу дерднан сел дарибши.

("Мюгъюббатдин чиг")

М.Къурбановди литературайиъ дубкыну лик алдабгъувал дугъан гъартерефнан образар айи эсерари улупура. Дугъан эсерари читин вахтна инч1 ккадап1узра гъитра, хъа шадлу дакъикъайиъ фикрапикра китра.

Дявдинна ислягъвалин темайин гъвалхъан гъудуч1вну гъушу шаирар мумкин ву затра дархъуз. Гъи ухъу фунуризра: "Инсандин варит1ан аыхю метлеб фу ву?" - к1ури гъерхиш, - "Азадвал, архаинвал", - жаваб тувди гъарсари. М.Къурбановдин творчествойиъ алас йишв дявдин темайин эсерарира бисура. Учв дявдин ахириси бабкан гъашир вуди, дяви чав гъябкъюр даршра, дугъан эсерариз гъилигган, учв бегъем дявдин иштиракчийиси, дидин писвалар чан уларииинди гъяркъюриси инсандинхъан, дугъан къисматнахъан гизаф

дерд ва хажалат зигура.

Шаирин "Дюн'яйин зийнар" поэмайин сабпи к!улиъ фашистари саб гъулан биц!иб-аъхюб талаф ап1ури улупурайи шиклиъ ккададахъру аъжлиkk ккахънайи, хаб'ин биц1ир али къувватсуз дишагълийин суза урхурайирин к1вак ханжалси кабсра:

Хъуркъ, йиз жилир, тадагъ залум аъжлихъан.
 Узу даршра, му ихъ сарпи биц!иркъан...
 Бабу балин уъмур уъбхру аъдат ву,
 Магъя шулдар, хил алдабгъ, ккунир уву.
 Маган накъвар, нагагъ гъафиш Ватандиз,
 Накъвар хъубра учуз къисмат гъабхъундар.
 Балин ччвурра фуж ву к1ури фагъумдиз
 Хуб герек дар. Ччвур тувайиз гъитундар...

Саб жерге яркъу эсерариъ, месела "Уъмрин гъирагъ" поэмайиъва классический жанрин, лап читиндит1ан яратмиш ап1уз удрукъру, халис заан устадвалииинди гъибик1у «Сонетарин кунц1» эсериъ М.Къурбановди инсандин уъмрин гъанажагълеваликан, дидин эдеблеваликан улхури, урхру юлдиз дериндиан чан бик1бан устадвал ашкар ап1ура.

М.Къурбановдин эсерариъ гъарсаб гъиссанан ва фикрин гъякъ дурумлувал, явашди рибшвурайи шавгърин лепеси лап дериндиан хъугъвалииинди тасдикъ ап1ура.

Гъарсар бик1рури, учв жигъил вушра ва саб хайлин яш айир вушра тажрубайилан асиллу дарди чан устадвал «биц1и ватандилан» ккебгъру. Гележегдиль думу гъисс, гагъ ашкар шули, гагъ ахмиш хъувал шаирин к1ван илч1ихбакан асиллу ву. М.Къурбановди яратмиш дап1найи эсериъ табиаътди учв мяълиси дебккнайи Табасарандин гюргег рангарси гагъ тюнт вуди, гагъ мукъмари зи

ап!ури утканди гъарсаб шикил гъяракатнаъ ипра:

Мархъ илт1иппну.
 Ригъдин нурар
 Нирихъди удуч1вну ялхъвнис
 Дерккуч1имрик кучри хлинцца.
 Псинч1ари ккебгъна мажлис..

("Мархъ илт1иппну")

Миржц!урпи йисари ва урч1вц1урпи йисарин эвелариъ табасаран литературайиз гъафи таза бик1рударин ччуураихъди, Гь.Т1аибовдин, М. Мягъямадовдин, Гь.Гъжиевдин, Ш.Керимовайин, Аь.Сефикъурбановдин, Аь.Къурбановдин, Г.Уъмаровайин, Аь.Абдурягъмановдин, Э. Аьдиловайин, С.Кюребеговайин, Гь.Аьбдурягъмановдин ччуураара табасаран литература урхуриз мялум шулу. Му жергейиан вуйи бик1рудари гъарсари гъийин деврин т1алабариз гъилигу тягъсил ади яратмиш ап1уз хъюгъну. Дурагикан аъхюбсиб пай педагогвалин заан тягъсил ади школийириъ ва жара идариириъ лихурайидар ву. Гъацира думу плеяда урус классикайин авторарин творчествоихъди оригиналиъди таниш ву, хъа переводарин кюмекниинди Востокдинна Западдин кюгъне, къялан ва гъамусдин деврин классикарин творчествоихъди таниш хъувалин натижайиъ табасаран литературайиз аьдати дару жюрейин ва к1алибдин эсерар хуз хъюгъну, мисалчюн: миржиб ц1арнан триолет, стих, глосса, акrostих, верлибр (азад шиир), сонет, баллада ва ж. Йирхъц1урпи йисари табасаран проза гъийин игит инсандинан бик1урайи очеркари, ихтилатари яркъу ап1уру. Табасарн яшлу писатель А.Везировди чан "Багъбанчи", "Доярка", "Дишагълийиз савкъат", "Устад" к1уру ихтилатариъ дагълу₁ зегъметкешдин образ ишлетмиш ап1ура. Жумарт вуди къяламарихъди багъри юрд балгурайи багъбанчи, дявдин йигъар-шишвари фронтдиз зегъмет

зигурайи доярка ва дишагълийирин бригада - А.Везировдин герояр гъамцдар ву. Фольклорин шиъарин къяляхъ сарпир вуди А.Везиров ватандаш дявдин игит вуйи Таригъули Юзбековдин образдихъна илт1ик1уру. Юзбеков авториз таниш хъувалихъди айлакъалу вуди, дугъан образ гъякъикъатдиъ шлубкъан дугъри вуди улупуз мумкинвал гъабхъну.

Гъийин армияйин уъмрин ц1ии фактар П.Къасумовди «Бахтлу хияларин вахт» повестдиъ гъат1арцшур. Повестдин к1улин образ ракетчик эскрин ву. Думу документалин повесть автор армияйин жергиирий гъуллугъ ап1урайиган 70-пи йисари бик1уз хъюгъну, гъаддиз чан хусуси

тажрубайинди армияйин уъмрин бегъем гъаврий аивал повестдиъ ачухъди рябкъюра. Яшайищдин, пейзаждин гизаф сцениир ишлетмиш ап1ури, ракетчикин айдати службайин йигъар ва учениир урхуриз айшкъ шлубси, гизафси жигъилариз – закурин эскрариз - Ватандин читин гъуллугънан гюрчегваларикан ктибура. Гъадму терефнаан повесть гъаврикк ккаъбан, тербияйин рякъ'ан вуди гъисаб шула.

М.Митаровдин "Накъиширий айи уъмур" к1уру китаб удубч1уб, табасаран литературайиъ хъуркъувалин лишан вуди гъисаб шулу. Машгъур шаир прозайихъна илт!ик!уб хабарсузуб дар.

Тарихдин темайин поэмиириин хайлин лягин ап1ури, автори аку гъибарси нагълар, махъвар, тарихи игитарикан - ургур чвена сар чуччукан ихтилатар уч ап1уру. Гъациб багъа тарихи материалариинди китабдин кьюбпи пай "Ургур чвена сар чи" к1уру к1ул алди удубч!вну.

«Накъиширий айи уъмур» китабдин сабпи пайнаъ М.Митаровди чан «Устад» к!уру поэмайиъ ат1агурайиси, жувван халкъдин халачи

убхбан ерли искусстввойкан бик1ура.

Бязи ихтилатар легендйирин бинайиин алди, хъа тмундар - гъийин фактариинди, гъякыкъи героярин биографияйиинди яратмиш дап1на. Хъа китабдин шубубпи пай "Документальный ихтилатар" к1уру чан писатель-фронтовикдин к1ваин ап1бар ишлетмиш апlyра. Гъаци вуйиган "Накъишариъ айи уьмур" аьдатнансиб дар, диidiжюрбежюр жанриирин художественный эсерар сат1и дап1ну, чан хусуси рякъ дубиснайи жанриин китаб ву.

Саб жерге тарихдин бинайиин алди яратмиш гъап1у ихтилатариз фольклорин сюжетар, образар аргъаж ап1увал хас шула. Дурагикан бязидар рифма айи прозайииндира диик1на.

Автор сабсана месэла гъял ап1уз чалишмиш шула: Жуван юрд, дидин тарих ва меденият аьгъю ап1уз жигъил наслиз дих апlyра. Китабдин улихъ гафариъ бик1ура: «Ичв гъулан гъартерефназ фикир тувай. Уччувили лигай учвуз жюрбежюр ккадахънайи гъюрдар, гъалайн шибрит1ар, кюгъне тикилишар дивбан шил, йирси накъвар рякъидичвуз. Дураг дагълу юрдарин пис дявийирин, азадвал бадали дагълуйири гъуху женгарин ва ихъ ата-бабийирин игитвалин шагъидар ву»

Сюжетдин терефнаан "Накъишариъ айи уьмур" гъварч багъри дагъларин машнахъди, багъри табиаътихъди ва дявдин гъялнахъди писатель-повествователин образ сат1и дап1ну инсан-зегъметкешдин, инсан-эскрин тамам шикил яратмиш дубхънайи образ ву. Шак адарди му китаб табасаран литературайиъ таза жюре ву.

Йирхъц1урпи йисари табасаран литературайиз А.Жяфаровдин «Хлинццар кайи зиянкар», "Биц1и геологар" к1уру бажаругълу эсерар гъафну. Дураг илимдинна-аьгъюваларин мянайин тереф дубисну, школьникариз к1ури яратмиш гъап1дар ву.

Хюрчабнин рякъбиинді табасаран яркврализ тамаши ап1бан бинайиинди дидик1найи му повестариъ табиаытдикан, гъявана-тарикан, мянфяльту жиликкан ккадагърударикан ва Дагъустандин сурсатарикан маракълу улхуб гъябгъюра. Душваъ ахю тамашайиинди, бегъем гъавриъ шлуси къанажагълуси улупурайи люкъракан ктибтура. Автори чан герояр-школьникарин шилнаъди руда ва жара мянфяльту жиликкан ккадагърудар агури, табиаытдин альаматнан шиклар урхурайидарин улихъ дерккra.

"Хлинцар кайи зиянкар" йиц1икьюб тамам вуйи, жа-жаради вуйи ихтилатарикан ибарат ву. Дурап авторин образди сат1и ап1ура. Авторин мелзналан ихтилат гъябгъюри, люкърахъ хюрч ап1уб улупура. Ихтилатар сакьюб кагъзин машт1ан дибрисди жикъидар вушра, душваъ гъядисайирин къадар гизаф ву.

"Хлинцар кайи зиянкар" успагьи табиаыт улупури "Аждагъайн накъдиин" к1уру ихтилатналан ккебгъра: "Мушвлан вари терефер рякъюру! Дагъдикк ккивнайи айвнарси рякъру дагъарин жилгъийир к1ак1наан к1аназкъан душна. Душван к1анаъ, дар гъарзаригъян ахмиш шулайи нирин сеснак, гъарай-фигъан ап1ури, гъялаквал кайи хъухнайи сес гагъ зарбди, уч1руди, гагъ саб фти-вш хъ1юбкъюрайи ебхъурайи. Ниrin зарб лепийир гъарзарихъди зат кам дарди дяви гъабхури, ахмиш шулайи рякъ яркъу ап1уз эллешмиш духъна. Нир хъюлу убхъури, шурш хърубзури айиси, каф алди дийибгъна. Дидин йисарииинди гъарзарихъди ап1урайи дявидин натижа вуди учв гъюблан- гъюбаз дагъарин дар вуйи деринариъ абхъна..."

Гъядисайин гъаврикк ккаърайи образар, деталар, тевбарилан саваи, Жяфаровди темайин терефар ачухъ ап1бан бадали дикъят литература абури гъахъну. Гизафси автори думу тереф жюрбежюр изобразительно-выразительный дакъатари, ч1иви, ачухъ ва успагьи

ч1алну тамам ар1ура.

Уъмрин дерин гюзчивалин бинайиин алди, девлетлу фикирну, гъяйванатарин образарилантина гужлирна услир чиб-чпик ктукывал улупбииинди, игитваликанна усалваликан улхура.

Повестдиъ аждагъайин образар, нагълар, махъвар, агъалар улупури ихтилатар фольклорин ва фантастикайин эсерариз багахъ духъна. Жяфаровди урхурайириз девлетлу илмин мисалар хури, табиастьдин аттрафарихъна ккунхувал за ар1уз инсан вердиш ар1ура. Табиасть уъбхан бадали, дидин девлет аыгъяди ва къяняльтуди и ар1уз инсандин вари къувватар сарф ар1уз дугъу гъарсар гъавриъ т1аъра. Жяфаровдин табиасть - ватандин пай ву ва думу даккун ар1уз шлуб дар.

Биц1идарин жанрин прозайиъ бик1урайи Ш.Къазиевдин «Аку ц1адлар» ихтилатарин гъварч зигъимлуди, А.Жяфаровдин тажруба уъбхюри, илимдинна-аыгъювалин терефнаан дибик1найиб гъисаб шулу. Автори жямляльтугъвал, зегъметнахъ юк1в хъади хъувал, багъри юрдарин, яркврарин, чюллерин ва дагъларин ч1иви табиасть ккун ар1баз фикир туувб метлебниинди бик!ура.

Китабдин "Нивгъар" к!уру сабпи ихтилатнаан ккебгъну аъхиримжи «Къант1а» ихтилатниина гъяйиз автор Табасаран ц!ийи ватандашарин психологияиъ, биц1идарин рюгънан багъа сираиъ уч1вра ва бязидарин суал кайи к1ваз рякъ абгуз чалишмиш шула. Гии ч1алниинди биц1идарихъди жюрбежюр уъмрин ляхнарикан сюгъбат гъабхура.

Ш. Къазиевди гизаф жвериди фантастикайин художествойин дақъатар ишлетмиш ар1бан натижайиъ, дугъан произведенйир халкъдин мелзналан яратмиш гъап1у эсерариз багахъ шула.

Коллективный зегъмет заан вуди гъисаб ар1ури, хъа

ялгъуздихъан читиндит!ан шулдар к1уру идеяйин тереф уьбхру ерийин му ихтилатар маракълудар ву. Гъадму терефнаан "Ккуккумдин пашман мукъам" ихтилат тафавутлу шула.

Поэзияиъси прозайиъра чан хусуси рякъ дубиснайи М. Къурбановдин сатира ва юморин цикл ихъ литературайиъ гъелелиг ц1ибдит1ан адабшвну адру жанр рюгъламиш ап1урайивалин натижа ву. М. Къурбановдин фунуб прозайн эсер гъадабгъишра, душваш зарафатнан, аylхъбан ва инсандик шлу нукъсанар ишлетмиш ап1бан лишнар ктру эсер адар.

«Балачна Гъубач, зарафатарин гъварч» циклииан анжагъ саб ихтилат гъадабгъиш, думу циклиин алас терефнан гъавриъ хъуз читин шулдар.

- "Балач, саб дюшюшдиин мюгътал гъахъунза. Накъ ихъ муганайиздин дуст Гъадич алахъунзуз. Узу гъяркъюбси багахъна дуфну хуш-беш ап1ури, биц1иб-аыхюб гъерхри ужуйи диндирмиш гъап1унза. Муганайиз узу гъяркъну к1ури гъич гъаспикъан ккаъдайи, хъя гъамус маншаллагъ касдиз.

-Мюгътал хъуз ляхин адар, дуст, думу шубуд йигъ мидиз улихъна гъуллугънаан адаъну, маншалла дугъаз ваъ - думу адаъдариз, - мялум гъап1у Балачри Гъубачриз".

Саб хайлин хъуркъувалар ади Ш.Шагъмардановди яратмиш дап1найи гизаф аыхю дару "Жихрин гъар" повестра табасаран литература артмиш хъпан лишан ву. Думу повестдий варит1ан ачухъди, гюргегди Ш.Шагъмардановдин художественный хат!, артмиш ап1барин хусусивал, дугъан поэзияин рюгъ рябкъюра. Дидиз прозайн эсер пузра читин ву, фицики думу гъациб аынт1икъя саягъниинди яратмиш дап1найи поэма, к!ван симарилан гъюрайи аյжайиб симфония ву. Эсерин композиция, сюжет ктибтбан саягъ

мугагъназ табасаран литературайиъ асла даршидарстар ву. Ч1ал к1уруш гъациб марцциб ва гъяниб вуки. Диdiъ иштирак шулайи адмийирин къисматари, дердну, шадвали, инсанвали, жилихъна, багъри ругдихъна, гъарсаб ч1ивибдихъна вуйи ккунивали тясиr ар1ру, к1ваъ таза хиялар, гъискар уягъ ар1уру, фикир ар1уз мажбур шулу.

Литературайин эсерин гъаври айидариз ачухъди рябкюра, думу повесть неинки табасаран, хъа дагъустан литературайиъра ц1ийиб ву. Темайиинди? Ваъ. Дагъустан литературайиъ гъулан уымрикан дидик1найи эсерар ц1иб адар.

Чаъ улупурайи гъядисийиинди? Ваъ. Китабдиъ ахю гъядисийирра адар. Хъа фит'инди? Чан гъургулушкинди, дюзмиш ар1бан саягъниинди, ктибтбан нугъатниинди, гъевесниинди, чан деринариъ айи фициб-вуш рягъимлу рюгъниинди. Китаб урхуриз дидик кайи гафар, гъяrfар рякъдар, дугъаз рангар шиклар рякъюру, думу шиклар дугъаз фици-вуш танишдар, аъзиздар ву, дураги дугъан к1ваз тясиr ар1уру ва заан к1ваъ инсанвалин марцци гъискар архъру. Фициб аъламат вуш аъгъдар, амма автори фициб-вуш жергейиъ дерккнайи гафариъ аъжайиб, сюгърин къувват а.

Повестдиъ гъягъюрайи ахюбсиб пай гъядисийир жихрин гъарихъди сигъ аълакъайиъ а. Дидин уымур, инсанарин къисматар гъискар, хиялар гъациб саягъниинди гъидикъну аки, дураги асла жара ар1уз шулдар. Ва гъаци думу учв гъарра уымрин ккағъуз даршу къувват айи символси рябкюру. Пуз шулук, жихрин гъар повестдин к1улин иштиракчи, игит ву. Имбуb ври гъадму гъарлан илит1ибк1на. Думу гъациб багарихъ яшамиш шулайи ксарин инсанвал ебцу уылчмесира рябкюру. Гъаддихъди вуйи аълакъириинди ухъгъан повестдиъ айи имбу иштиракчииз къимат тувуз шулу. Тмууну терефнаан жихрин гъар чан гъвалахъ гъябгъюрайи уымрин, шулайи

гъядисийирин мелз адру шагыидра, дугъри судьяра ву.

Повестдиъ айи гъядисийир автори гъациб саягъниинди ижмиди, успагьиди кит1наки, думу гъациб саб вуйи литературайин гюргег дараматси рябкьюру. Диdiъ саб артухъан вуйи гаф, келима адар. Дурап вари гъациб устадвалиинди чиб-чпихъди албагнаки, хиял ап1ин повесть саб гъациб зимзарин мукъ ву, хъа диdiъ айи гафари, келимийири, гъадму зимзариси, гъарубди чан вазифа тамам ап1ура. Хъа зимзарин мукъра повестдиъ хабарсузди айиб дар, диidi инсанарин хасиятар сабсана терефнахъанди ачухъ ап1ура.

Повесть лирикайин прозайин эсер ву. Думу сабан хъюгъган, улдрубхди дипуз шлуб дар. Диidi урхрурин к1ваъ гъацистар аку гъиссар, хиялар уягъ ап1уруки, дугъан уьмрихъна лигбан саягъ ужувлахъинди илт1ибк1уру¹.

Прозайин жанриъ хъанара Гъ.Гъясановди, Гъ.Гъусейновди,
Э.Гъяжиевди, Гъ.Абдурягъмановди, Б.Ражабовди,
А.Гъяжиibrагъимовди ва саб жерге жарадари умудлуди чин гамар алдагъура.

Гъаму саягъниинди урч1вц1урпи йисарин табасаран прозайин жикъи анализди аыхю хъуркъувалиинди ц1ийивал абгурайи бик!бан гъартерефлу устадвал за ап1урайиб дериндиан ухъуз субут шула. Улихъдин ва гъамусдин писателарин тажрубайин бинайин алди Табасаран прозаикари эстетикайин аygъюваларин масштабар яркъу ап1ури, идеяинна-художествойин вахтнан т1алабар гъурк1ри, табасаран литература хъана заан дережайиз адап1уз чалишмиш шула. Тематика яркъу гъабхъну, эсерар жюрбежюр мянайиндар ву, амма ихъ проза поэзияин къяляхъ гъубзнайиб ухъуз мялум ву.

¹ Ш. Шахмарданов, «Чюнгюр», Махачкала, 2005, 6-маш

Драматургияйин гъякънаан хъц1ур-миржц1урпи йисарин дарайиъ табасаран литература лап ц1иб эсерарит1ан шад ап1урадар. Магъа думу: А.Жяфаровдин "Марччлихънин сумчир" (1960), "Таригъули" (1968), М. Шамхаловдин «Бахтавар гъашидар» (1956), Ю.Базузутаевдин «Гвач1нин дубхъна - хулаз вахт ву» (1979), ва Ш.Шагъмардановдин "Хъадукран хлинццарикк" (1980) к1уру пьесийир.

Ватандаш'валин дявдин игит "Таригъули" драмайиъ революцияйин гъядисийир к1ваин ап1ура, "Марччлихънин сумчир" к1уру драмайиъ гъийин йигъарикан ктибура. Колхозар тешкил ап1бан тарих ва гъийин дагълу гъул М.Шамхаловдин пьесирий ат1агура. Хъа Ю.Базутаевдин "Гвач1нин дубхъна - хулаз вахт ву" комедия яратмиш ап1уру. Вари дураг халкъдин сягънайиъ дивну.

Кюгъне аьдатарихъди женг гъабхувализ табасаран литературайи гъарвахтнан гъайгъушин гъубхну. Писателари чпин бик1бан фикир барабарсуз нюкягъ ап1увализ, шурахъ руш'ват бисувалариз ва жара лайикъсуз аьдатарин рякъ гъадабт1уз жалб ап1ури гъахъну.

"Халис мюгъюббат" пьесайиъ М.Шамхаловди уч1ру саягъниинди шураз даккириз абири риш гужниинди тувувал биябур ап1ура. Перийиз чаз даккирихъди уьмур сат1и ап1уз ккундар, аьдатариз аькси духъну, дугъу чаз гъилигу, чаз бегелмиш вуйириз гъягъюб ктабгъуру.

М.Шамхаловдин "Бахтнахъна хътакур" к1уру мюгъюббатдин комедияйин асас тереф - коллектив хътарди фук!ара улихъ дурубшрувал улупуб ву. Таза кюлфетдинна жямяльтугъдин арайиъ вуйи наразивалин (конфликтдин) бинайин гъядисийир гъягъюра.

Темпел Исаин персонаждин зиин жямяльтугъдиз къабул ва

аых ар1уз даршуу саягънан гъавийр тешкил шулу. Инсан бадали коллектив аыхю женгнаъ уч1вру ва гъаму женгнаъ Исаин хипир Зилфийин гъунарра ц1иб дар.

Думу комедияйин бина М.Шамхаловди сумч1урпи йисари гъидик1у "Пиянски". "Жилир ва хипир" шиъратиин аливал аygъю шулахъуз, фицики гъаму шиъратиъси хипирин образ реалист пландиъди а. Думу аыхю эдеб айи, гирамиди бабвалин ва бегъем хипирвалин вазифийр гъахурайи аькьюллу инсан ву.

Пьесайиъ Исаин образ т1арп1ди жямяльтихъан гъадахъну, мяняльтлу зегъметдихъан хъадахънайи инсандин хасият, дугъан гъиллигъ улупуз хъувал М.Шамхаловдин зигъимдин (талантдин) зурба хъуркъувал гъабхъну.

Дишагълийин ихтиярарин проблема Шамхаловди "Бахтавар гъашидар" пьесайиъра дивра. Пьесайн гъракат революцияиз улихъна табасаран гъулаъ гъябгъюра. Диции бина асас вуди фольклориин ал. Иштирак шулайи персонажарин мяълийир халкъдиндар ву. Аминатдин яшайишидъ саб дарувал, дагълу дишгълийин психология ва к1ван гъисс рябкъюра. Гизафси ар1урайи мяълийирин ц1арапиъ чан мюгъюббат курс ар1урайи абайизна бабаз люкънар жямяльтлугъдиз гъадабт1урайи жазаси гъугъубжвура.

Таза мярифат арайиз хури, пис аьдатар инсанарин к1ваан ут1урккури, кыр ккун духънайдарин гъиссарин марццивал улупуб - магъя Жяфаровдин "Марччлихънин сумчир" к1уру гизаф актарин пьесайн мяниайиъ дивнайи асас месэла. Зегъметнахъна вуйи ц1ийивал тасдикъ ар1уб, инсанарин чиб-чпихъна вуйи янашмиш'валин къадри за ар1уб пьесайн асас идея ву. Пьесайн к1улин герояр - жигъил Мадина, Уъсман, Рашид ва Расул ву. Мураг зегъметнахъна аьшкъ айи, ужудар къастар айи гъякъ жигъилар ву.

Гизафси имбу иштиракчийрт¹ан гъати вуди комедияйиъ кьюр ужудар персонажар - Мадина ва Усьман улупура. Усьман - улхъан жергийрий айи зегъметкеш ву, дугъаз мал-къарайин ц1ийи артелин интересар варит¹ан гирамидар ву. Мицир ц1ийи геройин тип сифтейин гъулан мишишатдин коллективизацияйин йисариз хас ву. Мадина - гюргечегриш, ц1ийи жямяльтлугъдин инсан, мелзниин успагы ч1ал али риш ву. Дугъан ч1алнаъ халкъдин ва лирикайин мяълийириан гафар а ва аыгъюди дурар ишлетмиш апlyуру. Пьесайин гъяракатнаъ дагълу ватандин кюгъне деврин шикларра ара-арайик гъюдохюри ачмиш шулу¹.

Пьесайин сценайирий Жяфаров мал-къарайин мишишатдин кеспагъли ва этгнографси ухъуз аыгъю шула Комсомол сумчир улупурайи хъубпи гъяракатниинди пьеса ягъурлуди аыхирихъна гъюра. Му пьесайиъ мишишатдин объединениейин председателин образ ягъурлуди тувувал драматургдин аыхю хъуркъувал гъисаб шула. Тажруба айи, чан юрдариин юк1в али му касдин ужудар фикрари ва гъяракатари мишиш улихъна гъабхура. Инсанарин улихъ учв гъарган жавабдар вуйивалин гъаврий а.

А. Жяфаровдин гизаф йисарин яратмиш'валарин натижа вуди "Таригъули" драма гъисаб шулу, Дагъустандыъ ватандаш'валин гъядисийир улупурайи хроникайнна-документалин пландииинди дикик1найи думу дерин мяна айи драматургияйин произведение ву. Мушваъ гизаф гъякъикъатдыъ гъаши образар ади халкъдин мяълийириан Таригъули Юзбековдин образ авадан ап1урайи драма ву.

Повествованиеийин асас пайнаъ к!улин персонаж вуйи

¹Шахмарданов Ш.И. «Антология табасаранской поэзии», Махачкала, 1996 г.

Таригъулийихъди, Бичераховдихъди, Томсондихъди таниш ап1ура. Гизаф деталари Таригъули женгнаъ ялгъузди дарувал улупура: Порт-Петровскийин большевикарин кагъаз, Турбин гъювал. А.Жяфаровди драмайин ккебгъу йишвхъанмина конфликт зил ап1ура. Душмандин лагерь, душван пиянискивалар, Бичераховдин эскрарин гъяясуз уьмур ачухъди улупура. Ара-арайик уларикк ккархърайи большевик Турбиндин образди драмайиъ идеяйин аыхю гъагъ гъабхура. Думу аькьюллу ва намус кайи, чан ляхнихъ к!ваант1ан хъугънайи кас ву.

А.Жяфаровди ихъ литературайиз гизаф драматикайн гъядисийир айи эсерар гъахну. Уч1ру сюжетдинди аylакъалу вуди драмайин гъяракат гъябгъювали Таригъулийин образ, дугъан фагъум аьгъ'яндарвал хъана ачухъди шиклиз хура. Пьесайн ч1иви, халкъдин ч1ал аыхю тярифназ лайикъ шула ва гъарсари ап1урайи ч1алнан гъякъвал, иштирак шулайидарин уьмриз хас вуйи гъарсаб гаф пьесайн асас лишнарикан ву.

Гъийин уьмрин темайикан вуйи драматургияйин эсерарикан Ю.Базутаевдин "Гвач1нин дубхъна - хулаз вахт ву" пьеса улупуз шулу. Жигыл литераториз агъювалар, гъяракатнан аьшкъ, ц1ийи яратмиш'валарин сирар агуб хас вуйивал пьеса удубч!уввали исбат ап1ура.

Думу пьеса ургуб актнакан ибарат дубхъна. Душваъ иштирак шулайидар ва бязи эпизодар гизаф а. К1улин герой - ихтилат гъабхурайир мушваъ ашукуъ ву ва дугъу багъри гъулкан, зегъметкешарикан, халачичирикан мяълийинди ихтилат ккебгъри ачмиш ап1ура:-«Баркаван юрд! - гъевеслуди к1ура ашкъи, - Лигуру к1ури улар тухъ шулдар. Гъаму дагъдиина гъарган гъюри гизаф йисар вуйиз, анжагъ гъарган тазади, накът1ан гъи хъана гюрчегди улариз рябкъюрава...

...Гъачай. дустар, гъамус саб гъулазди ктуч¹вухъа, дагъдилан аижагъ гъул рябкъюру, хъа узуз учву йиз гъулан уъмрихъди, дидин агъалиирихъди таниш ап!¹уз ккундузуз... Гъан, чюнгюр, ккебгъ яв сюгъбат».

Ашукури гъарсар гъулажувуз туврайи характеристикий дурагиз варит¹ан хас вуйи лишнар улупура. Месела, халачийрин цехдин заведиш гъаму гафариинди лишанламиш апбура: "Ханялдиз саб гафт¹ан аыгъдар: план, план, план..." Гъялимадикан к¹ури, ашукури дугъан шит палтарин абур гъархрадар: "Дугъан к¹улихъ варит¹ан багъайин ва аку лакач гъар йигъан гъюдоююри хъахъра..."

Саби гъяракат халачийр урхру цехдиъ гъябгъюра. Базутаевдин пъесайиъ Зубайдатдинна Аслийин машнан гюргеваларикан улхурадар, хъа дурагин марцци зегъмет, к¹ван авламатнан успагы айлам, чпи уъмриз кечирмиш ап¹урый марцци идеийирикан улхура.

Дурагин хилари халачийин накъишар чпин аку уъмурси ц¹ийиди ва утканди яратмиш апбура. Месела, -Аслийи чан Камилихъди чпин сумчрин къяляхъ гъабши шадвалин уъмур к¹ваин ап¹ури "Гвач¹ин" к¹уру халачи яратмиш дап!¹на. Москвайиз художественный училищейиз дугъаз урхуз гъягъюз теклиф дивна ва гъаддии рази вуйири аыхю гъевесниинди гъамус варидаихъ "Йиз хиял" к¹уру халачийин накъиш адап¹урайибдикан к¹ура.

Базутаевди дишагълийин образ яркъу ва дерин гъап!¹ну. Гъулан дишагълийин проблема - ляхнин проблема ву: чпи ап¹урайи ляхнлиз иштагъниинди лигуз хъуб, чпин артелин къисматнахъан юк¹в убгуб, дишагълийин рягъятвализ фикир тувуб, гъулан яшайиш ужу ап¹уб. Яшлу дагълу дишагълийи Совет гъюкумдин девриъ гъаши хъуркъуваларикан ихтилат апбура. Дугъу урус халкъдиз, урус ч¹алназ мяълийиинди гимн урхура. Хпирна жилир гюрюшмиш гъашиган

конфликт ачмиш шулу. Камил ва Асли - мураг уъмрин рякъюъ сабси гъягъюрайидар дар. Аслийиз зегъметнахъна, хизандихъна, багъри юрдарихъна аыхю аьшкъ а, хъа Камилин фикрарин аьлам касибуб ву.

Хъубпи гъяракатнан сценайи тят!илариз гъулаз пиянди дуфнайи Камилин образ тувра. Дугъан гъарсаб алдабгъу лик, хиларин гъяракат гъябкъюриз думу даккун шула. Чав ап1урайи ч1алназ жара ч!аларин жаргондин гафар хували дугъан айт1ан вуйи ич1ивалин лишан улупура.

Гъаму жюре карикатурайин багахъ Аслийин образ успагъиди рябкъюра (карикатурайихъди Аслийин успагъи образ тевуз нач шула). Асли чан жилирихъди читин аьлакъириъ ахъна ва хизан уъбхбан бадали гизаф жафа зигура. Аслийи ап1урайи мяълийиъ дерин дерд ва хажалата. Думу вари гъулаз ккунду, дугъан халачи варит1ан гюрчегуб ву. Думу жарадарин ужувлан ляхнариин рази шлур ву. Асли уъмриъ ужур дадаси, жилирин абийр-бабарин гъайгъушнаъ айи швушвра ву. Аъхириъ Аслийи Москвойиъ училищейиъ урхура. Камиликан автори фук!ара пуз ккимдар. Асланна Зубайдат эвлемиш шулу. Сягънайиинна ашукъ удуч1вну мяълийиинди туврайи ихтилатниинди пьеса ккудубк1ура.

Пьесайин асас мяна: кюлфетдин драма, гъацира героярин чиб-чпихъди арайиъ шулайи гъяракатарилан саваи, таза уъмри арайиз адагънайи герой - дишагъли улупура.

Пьеса табасаран литературайиъ шак адарди хъуркъувал гъабхъну.

Рякъюрайиганси, пьесийир ихъ литературайиъ лап ц1ибди ву, амма драматургияйин эсерар дик1уб жанламиш шулайивалихъ хъугъуз ляхин гъабхъну, фицики къад йисандин арайиъ - 1935-пи йислан 1955-пи йисариз литературайиъ драмайн произведенйир

дик¹ури гъабхъундар.

Думу йисарин пъесийриъ чиб-чпиз аькси ц1ийибна-йирсибин, улихъ гъябгъюрайибдинна къяляхъ гъубзрайибин бинайин алди арайиз гъафи конфликт гъял ап!уз шлу литературайин артмиш хъувал арайиз гъафну. Гъаму жюре конфликт тартиб гъап1хъанмина гъярисвал ва кюгъневалин аьдатар рихшант ап1уз шлу гъяракатар айи комедияйин жанр гъафну.

Уъмрин улихъна гъягъюз гъяракатнаъ айи гъийин йигъари инсандин образ яратмиш ап1уб аьхиримжи йисарин асас ва важибу лишан гъисаб шулу.

Рякъюрайи гъялариан табасаран литературайиъ драматургияйин терефнаан саб жерге хъуркъувалар ашра, гъайифки дидин циркил литературайиъ гъелелиг зяйифдит1ан аргъаж шули адар.

ШУБУБПИ К!УЛ

Классдин ва мектебдин гъирагъдиъ гъабхру ляхин

5-пи классдидъ литературайин дарсарикан гъамусдиз гъапидар вари классдидъ гъабхурайи ляхнис бахш дап1найидар вуйи.

Амма мектебдин урхбанна тербия тувбан ляхин саб дарсариъ гъабхру ляхниинди ч1яаын шули адар. 5-пи классдин программайиъ саб хайлин материал, классдин гъирагъдиъ гъабхру ляхнисра тувна.

Ц1ийи программириинди литература аыгъю ап1бан асас вазифа классдидъ ва мектебдиъ дару ляхниин алабхъуру.

Вари гъаму ляхнар к1ули гъахбан бадали, классдидъ ва мектебдиъ дару ляхнин гъялназ фикир тувну ккунду.

Классдин ва мектебдин гъирагъдиъ гъабхру ляхнис гъамцдар серенжемар дахил шула: классдин гъирагъдиъ урхуб, литературайин кружок, литературайин вечерар, утренникар, экскурсийир, театрализ, кинийириз гъягъюб ва гъ. ж. Гъаму серенжемарин арайиъ классдин гъирагъдиъ урхбан ляхни аыхю йишв бисура, гъаз гъапиш думу программайиъра тасдикъ дап1на ва мялимдира дид'ин гъаммишан лазим вуйи гюзчивал гъабхура. 5- классдидъ мектебдин гъирагъдиъ урхбан ляхнис 8 сяльт жара дап1на. Гъадму саб вахтна диidiъ классдин гъирагъдиъ урхбан бадали улупнайи эсерарин сиягъра

түвна. Дупну ккундуки, млямидихъан, мектебдиъ айи мумкинвалариз дилигну, думу сиягъдиъ айи эсерар жара эсерарииндира эvez ва альава ал1уз шулу. Амма жара эсерар гъядягърган, дугъу урхурайидарин яшнан хусусивалар ва классдиъ урхурайи эсерарин тематикайихъди тархувал к1ваълан гъап1ну ккундар.

5-пи классдиъ классдин гъирагъдиъ гъабхру ляхин планламиш ал1рган, млямиди ккергъбан классарин тажруба ва 6- 10 классарин улихъ дийигънайи ахю ляхинра гъисабназ гъадагъну ккунду. Классдин гъирагъдиъ урхбан ляхнин т1алабар хусусидар ву.

Классдин гъирагъдиъ урхбаз тялукъ вуйи дарсариъ баяр-шубариз жаарин кюмек дарди китаб ктабгъуз ва к1ул'инди урхуз альгу ал1уз ва китабарихъна ва дураг урхбахъна вуйи гьевес гужал ал1уз кюмек тувру.

Урхурайидари хулаъ гъап!ри аш, дураги фу урхури шулуш, китабар наънан гъадагъураш, урхбан дарсар гъязур ал1бан къяляхъ вуйи вахт фици пай дап1ну гъабхураш — гъамрап вари саб бяъзи дарс киврудариз альгъядира шулдар.

Хъа гъамрап вари альгу духьну кунду, гъаз гъапиш, анжак гъамраги учителииз гъарсар урхурайирихъди сигъ альакъа уъбхуз ва дугъхъан ккун ал1ру т1алабар тяйин ал1уз кюмек ал1уру.

Дарс киврури мектебдиъ дару гьевеславалар ва мектебдин альтраф альгу ал1уб чан предметдин ашкъ шлу саягъниинди тешкил дап1ну ккунду.

Мелзнат сюгъбат гъабхбииинди, урхбан гьевесарикан вуйи сочинениир бик1бииинди гъарсар урхурайириз исихъ къайд дап1найи суалар альгъяш ахтармиш дап1ну ккунду.

1. Фуну китабар варит1ан гизаф урхуз ккундувуз?
 - а) художественный эсерар, ихтилатар, романар, махъвар, шиърар ва гъ.ж.
 - б) гъякъикий уымрикан, дарш фантастикайикан?
 - в) ихъ гъамусяльтдикан, дарш кюгънейиндар?
 - г) шиърар, дарш прозийир?
 2. Фуну китабар гъурхунва?
- 5-пи классдин яшнаъ аидари дурхну ккуни эсерар ва биц1идарин шаирикан ктухуру. .
1. Дупнайдар ктарди сану фуну эсерар гъурхунва?
 2. Гъурхдарикан к1ваз гизафси фунуб хуш гъабхыну ичв (кудух 2—3 эсер).
 3. Фу (вая фуну тема) гъамусяльтди урхуз ккунди авуз?

Амма урхурайидарин мектебдин айтраф ва мектебдиъ дару гъевесар аygъю ар1уб — му анжах ляхнихъ хъюгъювал ву. Гъамдихъди шлубкъан лазим вуйи месэлара дивну ккунду. Мектебдиъ дару ляхин тешкил ар1уб, душваз шлубкъан гизаф урхурайидар жалб ар!уб ва шлубкъан дидин ери за ар1уб.

Мектебдин айтраф аygъю ар1бан бадали, литература кивурихъан чан классдиъ урхурайидарин асас пайну манфяльт ктабгъурайи библиотекарихъди альакъа уьбхюз шулу, дуарин абонементдиз дилигну, урхурайидари фу урхуб лазим вуш библиотекарихъди масляльт ва думу ляхин тешкил ар1уз шулу.

Классдиъ дару ляхин тешкил ар1уб — му варит1ан ц1иина, классдиъ дару урхуб дюзди дивуб ву. Дарс кивури, классдиъ дару урхбан бадали программайиъ улупнайи эсерарин список аygъю ар1бахъди, дидин классдин ляхнихъди айи альакъайиз дилигну,

материал шубуб группайиз жара апlyру. Дугъу сабпи нубатнаъ урхурайидар программайиъ теклиф дап1найи шаирарин эсерар аygюо ар1руси план дивру.

Амма классдиъ дару урхбаз теклиф дап1найигъамциб къайдайиз мажбури вуйиб ву дупну лигуз хай дарщул: урхурайидарихъ гъадмусяаът китаб адарди шубра мумкин ву, ва мут1ан башкъа, классдиъ дару урхубчан табиивализ дилигну мажбур ар1уустар такъатариз далу дубхънуккундар, хъа китабдиз ч1иви гъевесаринмарақъ ачмиш ар1руси дубхъну ккунду.

Урхбан йисан к1улариан теклиф ар1ру список тартиб ар1бахъди, мектебдин библиотекайиъ фу аш, гъулан, райондин ва шагърин библиотекириан фу гъадагъуз шулуш сифте, хъасин фуну китабар урхуз теклиф ар1ууш, дарс кивруриз аygюоди ккунду.

Классдиъ дару урхувалин материал классдиъ урхру материалихъди фици альакъалу ар1уру?

Литературайиан вуйи сюгъбатнаъ уч дап1найи суаларин дестейиъ асас вуйи суаларигъ классдиъ дару урхувализ далу шулайи суаларра ади ккунду. Гъамцдар суалар мажбури вуйидар духьну ккундар, гъаз гъапиш урхурайидар тяйин дап1найи вахтназди альава материалихъди вари таниш духьну ади шулдар, амма фици вушра урхбаз гъевеснан маракъ ачмиш ар1уб метлеб ади гъабхуб мумкинсуз ву.

Гъацира урхбан гъевесувалин маракъ докладариз темайир дюзмиш ар1рганра хъуб фикриъ бисну ккунду. Асас темайиз гъисаб дап1найи материалихъди, альава вуди духьну ккунибралитература дериндиан аygюо ар1бан бадали гъисаб дап1найи докладариз чарасуз ву.

Вари гъаму жюриириинди классдиъ дару урхбан курснан

къайдайиз дахил шулу.

Классдий дару урхувал фици идара дап1ну кундуш, материал урхурайидари фици аыгъю ап1уз гъитну ккундуш ва урхуб варит1ан хайирлу вуйиб фици ап1уруш, учителиз кюмек тувру, суалариин дийигъурхъа.

Кюгъне мектебариъ гъаму метлеб ади гъурхарин гъякънаан бик1бар гъахуб теклиф ап1ури гъахънийи. Урхурайидарихъна саб жерге суалар улупбахъди, чпи гъурху китабариан гъадму суалариз жавабар агуб мажбури вуйиб гъисаб дап1ну, жавабар тувуб теклиф ап1ру тетрадар тувну ади шули гъабхъну.

Бик1бар ихъ мектебдизра хайирлу вуйидар гъисаб ап1уз шулу, анжак къиб шарт1 дюрхну ккунду: урхурайирин бик1бар гъадгъу чан хиялариан к1ул адабгъуз шлустар вуди ккун. Думу мажбури вуйиб духъну ккундар. Бик1бар чиб гизаф жикъидар ва исихъ къайд дап1найи пункттар кайидар духъну ккунду: а) автор ва дидин к1ул, 6) дидиъфиткан улхураш, в) гъаму китабдий кыматлу вуйиб фу ву (игитар, гъял, шикил, бик1уб, тек-тек хиялар ва гъ. ж)?

Классдий дару урхувализ гъациб хасият аки, гъадму урхуб учв асас вуди, дарс киврурин айдати гюзчывал дарди гъябгъюрайиб ву. Мектебдин ва классдин гъирағъдий урхбаз кружокарин ляхнира гизаф кюмек ап1уру.

Урхурайидар кружокдиз сат1и гъашиган ва дуарин ляхин учителин ишираквал ади гъябгъруган, классдий дару дарсарин тясир анжагъ гужал шулу.

Литературайихъна муну ва тмуну рафттар ади гъахру кружокар айдат вуди шубуб жюре шулу: 1) яратмиш ап1бан кружокар; 2)драматический кружокар; 3) гъаври ахъруси урхбан ва яратмиш ап1ру саягънан кружокар.

Вари жюре кружокариз тялукъ вуди саб къадар уымуми шарт1 дивуз шулу.

Кружокарин ляхин классдин ляхнихъан саб къадар дережайиъ фаркылу духьну ккунду. Диidi хиялариз ц1ийиб ва машгъур заанвал т1алаб ап1уру. Кружокдиз баяр-шубар уч ап1руган, ляхин шлубкъан гъизгъинди гъябгъбан ва вари жалб ап1бан бадали, кефи саб къадар за ап1русиб гъялнаъди дубхну ккунду.

Гъаддиз, кружокдиз саб ялгъуз гъадму классдиан баяр-шубар хъубт1ан башкъа, жут вуйи тмуну классдианра хъуб хайирлу ву. Сат1и дап1найи жа-жара классарин урхурайидарин улхбар кыматлудар ап1уру.

Эгер кружокдин ляхин классдисъ дарди жара йишваъ—хулаъ гъубхищ, думу хъана ужуб ляхин ву.

Амма варит1ан, кружокдин дарсариз ц1ийиб хубна гьевес за ап1уб ву, — му гъелбетда кружокдисъ гъял дап1ну ккуни темайилан асилли ву.

Кружокдин саб к1уру тешкилувалин заседаниейин план дивру. Тек-тюкра думу план урхурайидари дюзмиш ап1удар: урхурайидари, аьдат вуди, кружокдин ляхин улихъ гъябгъбан гъякънаан чин уымуми вуйи теклифар хуру. Кружок идара ап1рури, гъадму теклифар дидисну, гъадрарин асасний алди, саб жерге жара темайирикан дюзмиш дап1найи пландин проект теклиф ап1уб улихъ дивру.

Зиихъ къайд дап1найи кружокарин шубеб жюриирикан литература аьгъю ап1баз варит1ан манфяльтлу вуйидар яратмиш ап1бар ва драматический кружокар ву. Гъамусяльтднн мектебариъ гъаму жюрейин кружокар тек ц1ибт1ан гъахури имдар.

Мит1ланра савайи литературайиъ яратмиш ап1бан кружокарра шулу. Яратмиш ап1бан кружокари чин улихъ кьюб месэла дивра:

литература дериңдиан аыгъю ап1уб ва дурарихъ к1ул'инди литературайин яратмиш ап1увал яркъу хъуб. Саб бязи вахтари кружок гъамарикан анжак сабдиз тялукъ дубхъну гъубзуру.

Думуган ихъ ляхин ялгъуз саб тек литературайин вая яратмиш ап1бан кружокдин алди шулу, амма, тажрубайи улупурайиганси, гъамусяльтди аыгъю ап1урайи жюре кружокарин гъибикъу жюре ву, фицики гъадушваъ гъаму кьюбеб жюрирра сабсабдихъди туч1укыну, ва дураг кьюбебра саб сабдиз кюмек ап1ури гъяри шулу: литература урхували к1ул'инди вуйи яратмиш ап1бан маракъ за ап1уру, хъа гъарурин чан к1ул'инди вуйи яратмиш ап1бан тажрубайи литературайин устадвалин месэлайихъна аышкъ за ап1уру ва эсер аыгъю хъувал лап деринуб ап1уру.

Кружокдин дарсарин гъялкъайиз саб ялгъуз прозайин эсерарин теория ва практика дахил шубт!ан башкъа, хъа шиърин яратмиш ап1рустар жюрирра дахил шулу.

Варит1ан гизаф кружокар классдин дарсарилан, урхурайидарин хъана артухъди аыгъю ап1уз ккунивалилан арайиз гъюру.

Урхурайидар кружокдин ляхнис активлу вуди жалб ап1бан бадали, литературайин дарсариина гужли ва аку хиялар уягъ дап1ну ккунду: мициб роль анжак литературайин музейиз гъушу экскурсияихъант1ан ва ашкълу ап1рустар лекцийрихъант1ан к1ули гъабхуз даршул. Гъацира, классдин гъирагъдиль ап1ру ляхник литературайин кружкийирра кауз шул.

Кружокарин тематика урхурайидарин классдись дару урхувалихъди айлакъалу хъуб мумкин ву. Кружокди литературайиан классдись гъубху ляхин яркъу ва дерин ап1уру. 5-пи классдись урхурайидари М. Шамхаловдин «Баркаллудар» кlyру эсер аыгъю ап1уру, хъа кружокдись гъадму бегъемди аыгъю ап1бахъди дурхну ,

аъгъюди ккунду.

Гъамци гъабшиган, мяълум вуки, кружокдиз вуйи тематика асас вуди программайиъ тяйин дап1ну айибдиз ухшар ади шулу.

Жара къайдара хъуб мумкин ву: белки кружокди урхурайидарин мектебдин программайихъди аълакъалу дару т1алабар тямин ап1бан метлеб улихъ диври ашул.

Гъамциб гъялнаъ план фици дивру?

1. Литературайн материал гъадму саягънаъди урхурайидар гъевеслу ап1руб хъпан бадали альтрафарихъан гъадабгъуру.

2. Гъамцира шуз мумкин ву: урхурайидар гизаф ярхи мудатнаъ гъар фунур вушра сар писателин ва гъадгъан яратмиш ап1бариин гъевеслу шулу. Хъа гъадмуган гъадму шаирин чвурнахъ кружок гъабхуру.

Кружокдиль ляхин фици дубхну ккунду?

Мушв'ин кружокарин ляхнин гъякънаан кьюб жюре къайдайикан пуз шулу: саб к1уру къайда — му вари иштиракчийр уч духьну материал аъгъю ап1уб ву, кьюб к1уру къайда—иштиракчиири гъарури чав к1ул'инди таниш гъаши материаликан доклад урхуб ву.

Саб иишв'инди гъабхру ляхниз гизаф аъхю эсер лазим шулдар: поэмийир, шиърар, новеллайир ва гъ. ж.

Мициб методдин заанвал гъаддиан вуки, диidi кружокдин вари членарин активлувал тямин аплуру.

Кьюб к1уру методдинди идара ап1рури сифте куч1вбан сюгъбат дубхну ккунду, гъадушв'ин дугъу урхурайидарихъан к1ул'инди ляхин ап1уз шлуси, лазим вуйи мяълуматар тувру, докладарин темийир пай аплуру, вари темийириз хас вуди идара аплури табшуругъ тувру, библиография улупуру, ваҳт тяйин аплуру.

Докладчикдин ляхнин гидишатдин вахтна, идара ап1ури, дугъаз кюмек дап1ну ккунду ва кружокдин имбу иширакчийирра гъадму темайиан аygьювалар гъадагъруси дап1ну ккунду.

Мит1ланра гъайри, шулу драматический кружокарра. Драматический кружокди чан иширакчирихъан саб къадар уьмуми ва литературайиан аygьювалар т1алаб ап1уру. Литературайин кружокдиз ухшар вуди, драматичексий кружокдира чан ляхин классдисъ ва классдисъ дару урхувал бадали улупнайи материалин асасниин алди дивну ккунду, амма саб ялгъуз гъадму материалиинди архаинди духъну гъузну ккундар.

Драматический кружокдин ляхниз, постановкойиз гъязур шлуган, баяр-шубари текст урхуру, гъавриъ ахъруси ва фикирлуди урхувалихъди сабси, дина гъязур хъувалин зурба къиматлевал а. Гъязурвал чан табии натижайиинди: спектаклийинди, литературайин вечерииинди ва гъамрапиз ухшар ляхнариинди ккудубк1ну ккунду.

Гъаму жюрейин ляхнарин варит1ан хайир аивал фикирназ гъадабгъну, дина гъязур шлуган. драматический кружокдин ляхин урхурайидарин литературайин ч1алнан артмиш'вал тямин ап1ру саягъниинди дивнуккунду Гъаму ляхниз, кружокдин членар кинойиз ва театриз гъягъюри, душваъ иширак шули айи артистарин тамшир гъял ап1ури гъашиш, гизаф хайирлуб ву. Гъаму саягъниинди месэла гъял ап!ували урхурайидарин улихъ теоретический къайдайн месела къат! ап!уб дугъубжвуру, ва дурагиз литературайин ва театрин областдиан аygю мяълуматар гъат1арццуру.

Литературайиъ гъавриъ ахъру саягъниинди урхбан ва яртамиш ап1ру саягъниинди ктибтбан кружокарра шулу. Гъавриъ ахъру саягъниинди урхбан ва яратмиш ап1ру саягъниинди ктибтбан кружокди мектекбдин уьмриъ гизаф заан ва мяналу роль уйнамиш

ап1уб мумкин ву. Тмуну кружокариъ гъабхру ляхнiz ухшар вуди, дарс киврури гъамушв'инра кружокдин план дивну ккунду, урхбан бадали ва ктибтбан бадали материал ачмиш ва ляхнин методика тяйин дап1ну ккунду.

Кружок, урхурайидарин общественный ляхнихъдира тевуз шулу. Кружокар тешкил ап1бан ляхнихъди сигъ альакъайиль ади мектебдин общественный ляхнин месэлара дивну ккунду. Кружокар общественный ляхнар ккергъбан алас тешкилатчи ва дурар гъахрур вуди духьну ккунду.

Гъаму метлебниин алас духьну, цалин газет ва мектебдин имбу журналар адагъуб, литературайин эсерар урхуб ва ктибтуб, халкъдин жамяатлугъ машкврар гъахуб, литературайин вечерар, спектаклиир ва литературайин выставкийир гъахуб, иштирак хъуб ва гъ. ж., литература кивбаъ гизаф кыматлу вуйидар гъисаб ап1уру.

Литературайин выставкийириз литературайин вечерарин алас саб пайназси дилигну ккунду. Гъамци гъабшиган дидин метлеб, докладнаъ гъат1абццурайи, ва машквран программайиль улупурайи вари гъялар, шей'ар ади (наглядно вуди) улупуб ву.

Амма вечер чан алас пайниинди литературайин вечериз дахил хъубра мумкин ву. Думуган выставка, урхбанна тербия тувбан к1ул'инди вуйи жюреси сабси пландиз адап1уз шулу.

Выставка тешкил ап1ру вахтна гъадму мектебдин т1алабназ, урхурайидарин чин хиялар пуз ккунивализ дилигну, ашкъ каъру, китабдиина, юк1в али писателиина фикир жалб ап1бан къастназ лигну ккунду, хъа гъадшвахъди сабси гъаму общественный ляхниъ жувуван литературайин тягъсил дерин дап1ну ккунду.

Литературайин выставкийир фици дюзмиш ап1уру?

5-пи классдиъ нубатниин ал, пухъаки, тема —А. Жяфаров. Саб
232

классдин дарсариъ дугъан яратмиш гъап1дар урхубт1ан башкъа, хъа урхурайидари дугъан эсерар литературайиан вуйи кружокдиъра дурхну ккунду. Мициб ляхниъ, ахирки, А. Жяфаровдикан выставка гъабхуб т1алаб ап1уру. Гъаму выставка тешкил ап1уб, гъелбетда, дарс кивруриин алабхъуру, гъадгъан теклиф ужуйи урхурайидари къабул гъап1иш, гизаф ужу шлийи.

Гъамциб къайдайиинди, имбу литературайин темийир киврганра выставкайин ляхин тешкил гъап1иш, урхурайидарин литературайин тема аygъю ап1увалин билиг ижмиб шулу.

Эгер выставкайи сар писателикан улупури аш, думуган шейъар, шиклар кьюб асас категорияйикан духьну ккунду: садар писателин уьмур улупрудар, хъа тмундар — дугъан яратмиш гъап1дарикан улупрудар.

Сабпи жюрейин шейъар (писателин биография).

1. Писателин, гъялар улупру портретар.
2. Писателин биография, дугъан уьмрин хиялар улупру саягънан карта.
3. Писатель чан юлдшарин арайиъ.
4. Писателин общественный гъял.
5. Чав гъизигу шиклар аш. гъадрар.

Кьюбпи группайиз писателин яратмиш ап1барииз, исихъ улупнайи шейъар дахил шулу.

1. Эсерарикан фунуб урхуруш, жикъиди къайдар кайи теклифнан список.
2. Гъадму писателии китабарин выставка.
3. Эсерин текстназ художникиди гъизигу шиклар.

4. Урхурайидари гъизигу шиклар.
5. Эсериан вуйи сягънайин макетар.
6. Эсериан суратарин ва композицияйин рафттар упупру графикар.
7. Жа-жара девриъ бязи классарин вакилари писателин гъякънаан гъапи улхбар.
8. Писателин яратмиш аплбар ва гъамусдин вахтна думу улупру шиклар.
9. Гъадму писателин эсерари фтихъна дих аплурash улупру гафар.
10. Писателикан фу урхуз шул (тянкъид аплру макъалайрр улупуб).
11. Танкъид аплру асас литературайин нумунийир.
12. Ихъ йигъари гъадму писатели яратмиш гъап1дарииз туврайи къимат (критикайин рафттар, урхрударин теклифар, урхбан дережа ва гъ. ж.)
13. Эгер выставка сар писателикан дарш, хъа саб къадар ахю темайикан вуш, думуган шейъарин хасият саб къадар дигиш дап1ну кунду, биография улупру момент кьюбпи пландинади гъюру, хъа сабпи йишв'ина литературайин гъядисийир, литературайин социальный хайирлувал улупру шей'ар хуру.

Литературайин выставка тешкил аплруган методологический дурумлувал адихъуб сабпи нубатнан хайирлу ляхин ву.

Литературайин выставкойин къиматлувал думу гъязур аплбан гидишатдиъ ва гъацира улупру вахтна ачухъ шулу.

Выставка — му жавабдар ляхин ву. Гъаци хъиган, шей'ар гъязур аплуз хли гъадабгъу касди улихъимиidi зурба вуйи ляхин дап1ну

ккунду, гизаф китабар дурхну ккунду текст, бегъемди дикъатлуди дурхну кунду, улупурайи шей'ариз килигну ккунду, музейиз специальный экскурсия ва гь. ж. ляхнар духну ккунду.

Гъамци гъабшиган урхурайидар ляхнин гидишатдиъ тарихдинна литературайин суалариз, методикайиз ва илми ахтармиш ап1бан техникайиз шак адардирасалмиш шулу.

Классдин ва мектебдин гъирагъдиъ гъабхру ляхниъ, литературайин экскурсийир гъурхишра гизаф мянфяаъ ктабгъуз шул.

Литературайин экскурсияйин асас жюре—му гъаддин бадали дюзмиш дап1найи литературайин музейиз вуйи экскурсия ву.

Литературайин музейин вазифа ва метлеб фу ву?

Литературайин выставкайикан зиихъ дупнайдар литературайин музейизра дахил шулу.

Мектебдин выставкайихъан литературайин музей ляхнин ачухъвализ ва деринвализ дилигну фаркълу ву, гъаз гъапиш думу гъадму писателикан аыгъю ап1банна илми ахтармиш ап!бан ляхнихъди аылакъалу ву.

Литературайин музейиъ, писателикан улупру китабарт1ан, иллюстрацийирт1ан, макетарт1ан ва жара шей'ар ади улупру жюрийирт1ан башкъа, гъацира дугъан уьмур ва яратмиш гъап1дар улупуру, эсерар гъидик1гандин хилин хат!ар, к1ажар, чан деврин адмийирин разивалар ва жара тарихдинна литературайин материал ади бихъуб мумкин ву.

Музейиз гъягъюб къайд ап1бахъди, дарс киврури, мумкин ву, экскурсияйин улихъ дивнайи метлеб дугъриди тяйин ап1ур.

Сабпи гъялнаъ экскурсияи аыхирина гафназ багахъ вуйи вазифа к1ули гъабхуру: дидин метлеб — урхурайидарихъ уч духъну айи

мялуматар дерин ап1уб, ва гъадму мялуматарин асасниинди — дурагин писателин гъякънаан вуйи билиг яркъу ап1уб ву.

Кьюбибдин метлеб — экскурсияйи куч1вру гаф ачухъ ап1уру, дидин вазифа — писателин ляхнин рякъюъ, дугъан уьмрикан, идеологияйикан ва яратмиш ап1бакан уьмуми уьрхбар тувуб ву.

Экскурсиирин жюрбежюр вазифийирихъди альакъалу вуди сабси, дурагин гъахбан жара къайдийирин гъякънаан месэла гъял, дап1ну ккуунду.

Экскурсияйи урхурайидарин терефнаан ужуб гьевеслевал т1алаб ап1уру.

Эгер экскурсия гъабхури, саб бязи вахтари расалмиш шлуси вари экскурсантари, дурагин т1алабариз дилигди, гъарган гъадму саб шейъ ктибтури гъашиш, хъа чпихъна хурайбиз варибиз мич1алди вуди янашмиш шули гъашиш, мициб экскурсияйин кыматлевал фук1а даруб шулу.

Амма экскурсантарин аышкъувал жюрбежюр къайдайинди арайиз адабгъуз шулу.

Писателихъди бегъемди таниш духънайи ва шиклариан к1ул адабгъуз шлу урхурайидариз дивнайи вари сат1и ап1ру экскурсия, гъамциб пландинди гъубхиш хайирлу ву.

1. Экскурсияиз гъахури баярин аygъувал ва т1алабар ачухъ ап1ру сюгъбат, (гъадму экскурсия гъабхуз къайд дап1найи темайиз тялукъ вуди).

2. Музейикан, лигну ккууни материаликан ва экспонатар дивбан пландикан хабар тувуб.

3. Экскурсияиз гъахуруин табшуругъниинди музейин разделар урхурайидарин тек-тек группири аygъю ап1уб.

4. Вари экскурсантари иштирквал гъап¹у ляхнин сюгъбатназ ял ап¹ру докладар, дураг баярин чан табшуругъ бегъем ап¹биинди гъахурайидар ву. Урхурайидари фикриз гъадагънайидар экскурсияйиз баяр-шубар гъахрури ачухъ ва альава ап¹луру.

5. Гъубху гюзчивал ва хиялар сат¹и ап¹ру ахиримжи гаф.

Литературайн экскурсияйик музейиз вуйи экскурсият¹ан башкъа, яшайишдиз тялукъ вуйи экскурсийир дахил шулу.

Дурагин метлеб —урхурайидариз муна вая тмуну писателин яшайишдин гъял улупбаъ вуйи фикрап дерин ап¹уб ву.

Литература жигъатнаан, экскурсийирин арайиъ урхурайидарин саб къадар иишв музейиз шикларин выставкайиз гъягъру экскурсияйи бисури а.

Гъамцдар экскурсийирин вазифа, урхурайидарин саняльт аygъю ап¹ру фикир гъат¹абццуб, сяняльтдин жюририкан варит¹ан асас вуйиб художественный литературайиъ хъпахъди таниш ап¹уб ву.

Кинойин гъякънаан асас вуди ухъу гъулхиш, жигъил баяр-шубарихъди гъабхру классдир дару ляхниъ кинойин зурба хайир а. Чан гъавриъ ахърувализ ва хияларин акувализ дилингу кинофильм художественный тясири ап¹русиб, такъатси, театрин пьесирихъди ва литературайн эсерарихъди гъюжатнаъ шулу ва саб бязи гъяларий гъадраиин гъалибра шлу алат ву. Урхурайидарин арайиъ искусствойин гъаму жюре жарабдииндигъисаб ап¹рустар кинойин терефкрап гизаф расалмиш шулу. Мектебдихъан гъаму гъядисайин гъвалхъан гъягъюз шулдар. Диidi чан урхбанна тербияйин ляхнин пландик кинойиз общественный тербия тувбан яракъдизси, дилигну ккунду, хъа фици вушра кинойин репертуар саб къадар дережайиъ литературайинна художественный мянайиъ фильм, вуди гъисаб ап¹ури ашра, мектебдин хайирназ «кино хилий бисбан» ляхниъ

литература кивруриин сабпи вазифа алабхъури а.

Дугъан улихъ кьюб месэла дийигъуру.

1. Эгер мектебдің литературайин сюжетдинди фильмийир ва гъацира мектебдин кино улупру йишваз репертуар теклиф ап1увал тешкил ап1ури гъашиш, думуган литература киврури мектебдиз кюмек дап1ну ккунду.

2. Кьюб к1уру месэла лап гъякълу вуйиб ву. Думу урхурайидарихъ кинофильмийиз, тянкьид ап1ру саягъниинди янашмиш хъувал, дурагиҳна идеологический ва художественный вуди лигувал къазанмиш ап1уб ву.

Кьюб к1уру месэла тамам ап1бан бадали чарасуз вуди экскурсийир духну ккунду.

Дарс киврурин куч1увализ дахил вуйи кинофильмийир, гизаф пай литературайин эсерар тартиб ап1уб гъисаб шулу ва диidi илт1ибк1у сюжетдикан мянфяайт ктабгъуру.

Дарс киврури жикъиди вуйи чан гафариъ кинойиз гъягъбан метлебнан гъякънаан къайд ап1уру, яна душваъ урхурайидариз аygъю дубхъну ккунду: 1) кинойиъ айи улупувалар пъесайихъан фит'инди фаркълу ву, 2) тамаша гъязур ап1рударин идеологический хиялариинди гъаму дигиш'валари фу ва хъа кино искусствойин специфический т1алабариинди фу улупури а?

Кинойиз гъубху экскурсияйилан къяляхъ, дина гъушдар гъадму кинойин ччурназ хас темайин зиин докладназра гъязур духъну ккунду.

Докладнаан ва дидхъан удуч1вну гъулху ксарин улхбариан мялум шули аки, кино пъесайихъан чан гъяракат ап1урайи ксарин арайиз, дурагин хасиятариз ва эсерин уьмуму хиялиз дилигну

фаркылу ву. Кинойин улупбариъ эсериъ иштирак шули айи вари игитар хъуб мумкин дар.

Кинойикди улупували эсерин хияли мянара дигиш апбуру. Диidiъ кюгънебна ц1ийиб, дирбашурна услир, ляхин апбуруна дарап1ур ачухъ апбуру.

Урхурайидарихъан гъич саб читинвал дарди гъаму жаравал ачухъ ап1уз шулу. Гъадшвахъди урхурайидарихъан кинойихъан театрин пьесайиз хас вуйи саягъниинди дидин чан дерин диалогариинди иштирак шулайи ксарин психология ачмиш ап1уз шули адар.

Дарс киврури чан ахиримжи гафниинди гъял ап1бан натижир ва къайдар тасдикъ апбуру.

АХИРИМЖИ ГАФ

Му пособиейин машариъ ухъу хъубпи классдиъ гъахру эсерарикан ва думу эсерар гъидик1у шаирарин биографияйин бязи мялуматарикан гъулхнийхъа. Литературайин методика – му педагогический илим ву. Дидин алас месела, школайиъ литература киврган, учебно-воспитательный ляхин улупуб, думу ляхнин теория яратмиш ап1уб, литературайин учитель методикайин устадвалариинди, аygъювалариинди яракъламиш ап1уб ву.

Литературайин методика чан к1ул'инди вуйи методологияйииндиги, школайиъ литература кивбан рякъяриинди аласламиш шула. Дииз литературайин анализ ап1бан рякъярилан гъадагъну, литература кивбан ляхин къайдайиз хпахъна гъайизкъан вуйи улупбар ва къайд ап1бар а. Художествойин литературайи мектебдиъ аygъю ап1урайи миди вуйи предметарин арайиъ аргъаж

шулайи насил вари терефарихъанди гъурукъдар вуди тербияламиш ап1баъ хусуси йишв бисура. Гафнан искусство вуйи литература аygъю ап1бан асас вазифирикан саб баяр-шубар эстетика ва эдеб жигъатнаан артмиш ап1уб ву.

Табасаран мектебдиъ, 5-пи классдиъ аygъю ап1урайи багъри литературайин курснак табасаран ва дагъустандин чвевалин халкъарин фольклориан ва литературайиан тербияна аygъювалар тувбан аyxю эгъемият айи ужударстар эсерар кахъра.

Багъри литературайин дарсариъ идеяйинна политикайин ва эдеб жигъатнаан тербия тувбан ляхин эстетикайин тербия тувбахъди аylакъалу хъуб лазим ву. Урхурайидар художествойин эсерарин гъавриъ ади дериндиан анализ ап1бан натижайиъ баяр-шубари писателарин уымрикан ва яратмиш ап1барикан, искусствойин жюририкан саб вуйи литературайикан, халкъдин уымриъ дидин метлеблуваликан аygъювалар гъадагъуру.

Му ляхин тамам ап1ру вахтна гъамусдин педагогикайин ва психологийин хъуркъуваларикан, гъадму жигъатнаан духнайи илимдинна методикайин ахтармиш ап1барикан, табасаран мялимарин k1ак1начи тажрубайикан ва учу k1ули гъуху гюзчиваларин ахтармиш ап1барикан яркъуди мянфяльт кадабгъна. Учу гюзчивалар ва ахтармиш ап1бар Табасаран, Дербент, Хив районариъ ва Дербент, Огни, Каспийск шагъариъ k1улиз гъурхунча.

Дидлан савайи, гъаму китаб дюзмиш ап1руган Т.Мягъядовдин «5-8 классариъ литература кивбан методика», М. Юсуфовдин «Школайиъ табасаран литература аygъю ап1бан бязи меселийир», Ш. И. Шагъмардановдин «Мектебдиъ табасаран фольклорин эсерар аygъю ап1уб», Ш.И.Шагъмардановдин «Юкъубпи классдиъ табасаран литература аygъю ап1уб», В.Я. Коровинайин, И.С. Збарскийин «5-пи классдиъ литературайин упражненийирин

сборник», Т. А. Калгановайин «5-пи классдиъ литературайин упражненийириң сборник», М.В. Моисеевдин «5-6-пи классариз методикайин улупбар» ва гъ. ж. китабар ишлетмиш дап1на.

«5-пи классдиъ багъри литература аьгъю ап1уб» сифте гафнакан, шубуб к1уликан, аьхирикан ва мялимдиз теклиф ап1урайи китабарин сиягъдикан дюзмиш дап1найиб ву.

Дидиъ хъубпи классдиъ урхурайидариз художественный эсерар тясирулуди урхуз аьгъю ап1бан, баяр-шубарин ч1ал ккат1абццбан, дарсариъ лигру ва техникайин дакъатар ишлетмиш ап1бан, литературайин теорияйин гъякънаан вуйи мялуматар аьгъю ап1бан, классдин ва мектебдин гъирагъдиъ гъабхру ляхнин, фольклорин, ихтилатарин ва шиъратин ляхин гъабхбан, 60-90-пи йисарин табасаран литература артмиш хъпан меселайир ачухъ ап1ура.

Школайиъ литературайин дарсариъ аьгъю дап1ну ккуни вари эсерар ахтармиш ап1уз шуладар. Думу саб к1уруб программайиъ ва учебный пландиъ бабан ч1алназна литературайиз улунайи сяльтарин къадар ц1ибди ву. Гъаци вуйиган, асас фикир чан мялимдин гъязурлугвализ тувну ккунду. Мялум вуйиганси, бязи мектебарий ч1алнанна литературайин дасар кивувал физкультурайин, трударин, математикайин ва гъ.ж. предметарин пишекраихъна туври шулу. Мициб ляхин лап дибдиан дюзиб дар.

Мялимди устадвалиинди дупнайи гаф гизаф къиматлу ву. Бабан ч1ал ва литература киврайи мялимди зурба ва гъюрматлу йишв бисура. Ученикар багъри литературайиин аьшкъламиш хъувал дугъан устад шикиллу гафнакан, дугъан аьгъюваларикан, ва к1ван ниятирикан асиллу ву.

Ч1ал ва литература кивру мялимди жуван халкъдин литература ккун ап1увалиинди урхурайидарин ихтибар гъазанмиш ап1бахъди

дурага багъри литература урхбии ашкълу дап1ну ккунду.

Литературайин мялимдин кесп варит1ан гьюрматлу кеспарикан гъисаб дап1ну ккунду, фицики дугъу биц1и наслиз ватанпервервалин, табиастьдихъна вуйи тербия тувра.

Табасаран литературайин методика, имбу халкъарин методикаси, гъийин йигъян образованиеийинна илимди теклиф ап1урайи т1алабарихъди дюзмиш дап1найиб ву.

Урхурайидарин литературайихъна вуйи ашкъ мектебдиъси культурайин идарийи, урхпан заан заведенийири кап1ра. Мялум вуйиганси бабан ч1алназ ва литературайиз гьюкumatдин терефнаанра гизаф аыхю фикир туври а. Вузарий ч1алнанна литературайин мялимар гъязур ап1ура, телевидениеийиан ва радиойиан бабан ч1алниинди передачийир гъахура, бабан ч1алниинди журналар ва газетар удуч1вура.

Гъаму хъубпи классдиъ багъри литература аygю ап1бан методика дюзмиш ап1руган, урус ч1алнан литература кивбан методикайиканна ва табасаран литературайин зайн ляхин ап1ури гъаши айлами адағънайи китабарикан зурба мянфяйт ктабгъну.

Гъелбетки, методикайик саб бязи камиваларра ктар дупну тасдикъ ап1уз даршул. Гъаци гъашиган, бабан ч1алнан литература киврайи мялимарикан кайи нукъсанар улупуб ккун ап1урача ва чин теклифар, фикрап, къайдар гъаму адреснаъди хътауб ккун ап1урача: г. Махачкала, Левоневского, 4, ДНИИП им. А. А. Тахо-Годи, сектор родных литератур.

**ИШЛЕТМИШ ГЪАП1У ЛИТЕРАТУРА
УРУС Ч1АЛНИИНДИ:**

1. Прессман Л.П. Методика применения технических средств обучения, М., 1988
2. Прессман Л.П. Размышления у школьного порога.» Радио, телевидение», 1986г №3
3. Прессман Л.П. Кабинет литературы в школе М., 1975
4. И.И. Дрига Кабинетная система в образовательной школе М., 1986
5. Вильямс Н.И. Компьютеры в школе М., 1988
6. В.Г. Карпов, В.А. Воронов Технические средства обучения М., 1979
7. 7.Литература. В.Я. Коровина, И.С. Збарский. Москва. «Просвещение» 2011.

8. 8.Методика преподавания литературы. Под ред. З.Я. Рез. Москва. «Просвещение», 1977.
9. 9.Н.Я. Нравственное воспитание учащихся на уроках литературы в 4-5 классах. М., 1975.
10. 10.Народные лирические песни. Л., 1961.
11. 11.Рыбникова М. А. Очерки по методике литературного чтения. М., 1963.
12. 12.Соловьева А. М., Завадская Т. Ф. Выразительное чтение в 4—8 классах. М., 1983.
13. 13.Коровина В. Я. От упражнений к системе развития речи.— М., 1996.
14. Кочергина И.В. Зарубежная литература. 5-7 классы: метод. пособие.-М.Дрофа, 2003.
15. Моисеев М.В. В мире литературы. 5-6 классы: метод. пособие.- М: Дрофа, 2005.
16. Курбанов М.М. Эпические жанры табасараского фольклора. Махачкала, 1995.
17. Расулов М.А. Изучение поэтических и прозаических произведений дагестанской литературы в 10-11 классах. — Махачкала, Дагучпедгиз, 1990.
18. Курбанов М.М. Поэтическое наследие дореволюционного Табасарана. Махачкала, 1986.
19. Курбанов М.М. Душа и память народа. Жанровая система табасаранского фольклора и ее историческая эволюция Махачкала, 1996.
20. Магомедов З.А. Поэтика песенной лирики народов Дагестана. Махачкала. 1989.

21. Антология дагестанской поэзии. Т. I. Песни народов Дагестана / Сост. Абуков К.И., Вагидов А.М., Хайбулаев С. М. Махачкала, 1980.
22. Поэзия народов Дагестана: Антология в 2-х томах. М.: Худ. лит., 1960.
23. Юсуфов М.Г. Табасаранская советская литература. Махачкала: Дагучпедгиз, 1986.
24. Курбанов М.М. Поэтическое наследие дореволюционного Табасарана.
25. Митаров М. Табасаранские народные песни. Махачкала, 1974 .

ТАБАСАРАН ЧАЛНИИНДИ

1. Мягъямадов Т. У. – 5-8 классариъ литература кивбан методика, Мягъячъала, Дагъучпедгиз, 1964.
2. Юсуфов М. Г. Ц1ийи дережирихъна. Мягъячъала, Дагъучпедгиз, 1980.
3. Шахмарданов Ш.И. Изучение табасаранской литературы в 4 кл., Махачкала, Дагучпедгиз, 1983.
4. Расулов М.-Р. А. Табасаран чалнанна литературайин мялимариз кюмек вуди, Махачкала, Дагучпедгиз, 1979.
5. 14.Табасаран халкъдин гафнан гавагьирап. Мягъячъала, Дагъучпедгиз, 1978.
6. М. Юсуфов. Школийириъ табасаран литература агъю ап1бан бязи

меселйир.

7. Табасаран мисалар. Мягъячкъала, Дагъучпедгиз, 1970.
8. Гъясанов М. М. Сифте гаф. — «Табасаран халкъдин гафнан гавагьирад». Мягъячгъала, Дагъучпедгиз, 1978.
9. Гасанов М. Ю. «Антология табасаранской поэзии». Махачкала, 1996 г.
10. 10.Расулов М.-Р. А. Изучение жизни и творчества М. Митарова в школе, Махачкала, 1989.
11. 11.Юсуфов М. Г. «Табасаран литература». Махачкала, ДГУ ИПЦ, 1992.
12. 12.Табасаран халкъдин махъвар. Дюзмиш гъап1ур Гъясанов М.М. Мягъячкъала, Дагъучпедгиз, 1977.